Петро Северов

МОРЯК З „ДИАНИ“

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Історико-пригодницька повість Петра Северова «Моряк з «Дианы» — це захоплююча розповідь про життя і незвичайні пригоди відомого російського мандрівника і мореплавця XIX століття Василя Михайловича Головніна.

Цікавий і багатогранний життєвий шлях Головніна.

В багатьох країнах і морях побував відважний мандрівник, багато різних пригод зазнав він: ще юнаком брав участь у морських баталіях, бився з піратами поблизу берегів Іспанії, тщав на своєму кораблі з англійського полону…

Не можна без хвилювання читати, як підступно, по-розбійницьки, японські самураї захопили в полон Головніна та його супутників з екіпажу корабля «Диана», як мужньо переживали російські моряки роки свого полону…

Книга від початку й до кінця читається з непослабним інтересом. Разом з героями твору переживає їх успіхи та невдачі й читач.

- Петро Северов
-
- notes
    - 1
    - 2
    - 3

Петро Северов
МОРЯК З «ДИАНЫ»

© http://kompas.co.ua — україномовна пригодницька література

ПРИГОДИ. ПОДОРОЖІ.
НАУКОВА ФАНТАСТИКА

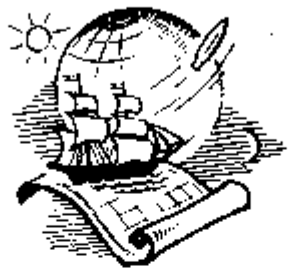

Видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодь"
Київ — 1960

Петро Северов

МОРЯК З „ДИАНЫ“

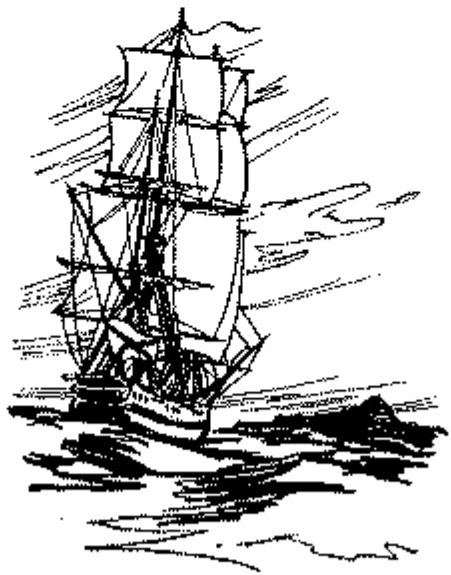

Видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодь“
Київ — 1960

Переклад з російського рукопису Ф. Гавриша
Художнє оформлення Г. С. Зубковського

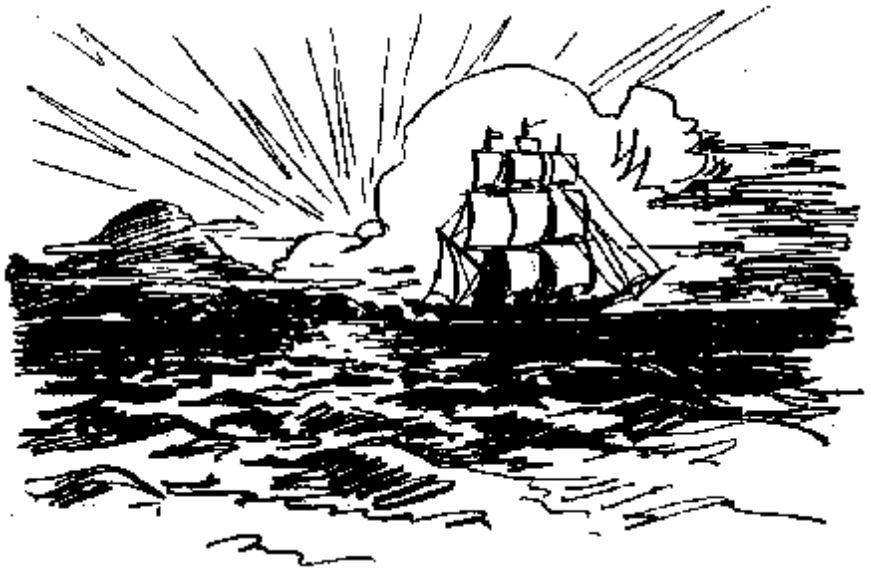

Командир англійського фрегата «Фісгард» лорд Маркерр того ранку не стримував своїх почуттів… Звичайно холодний, замкнений, байдужий до всіх і до всього на світі, він мов переродився за ніч. Тиснув офіцерам руки і навіть так злагіднів, що всміхнувся пораненому матросові…

Ранених на фрегаті було дуже багато; кожний четвертий з екіпажу поліг смертю. Однак у нічному абордажному бою все ж захопили грецький піратський корабель, і тепер він покірно йшов на буксирі «Фісгардр»; лорд Маркерр знав, що неодмінно буде відзначений високою нагородою.

Особливо здивував лорда Маркерра своєю одчайдушною відвагою молодий російський моряк Василь Головнін, присланий нещодавно на фрегат проходити військово-морську підготовку. Тільки-но кораблі зблизились і важкі гострі крюки, викинуті з фрегата, зачепилися за борт ворожого судна, Головнін перший скочив на палубу пірата. При тьмяному місячному світлі командир «Фісгарда» бачив, як над головою сміливця блиснула, метнулась і порснула іскрами сталь.

Дивно, більш того, неймовірно, що російський офіцер лишився живим і цілим. Крізь розлютовану юрму ворогів він прослизнув навальним нирком, лишивши за собою два трупи…

А потім його бачили на шканцях, на кормі, на капітанському містку піратського корабля, і всюди він був у самому осередку бою. Багато англійців, які билися поряд з ним, не повернулися назад. А цей сміливець не дістав навіть дряпинки, хоч кітель його був порубаний і проколотий у багатьох місцях, а рукава кітеля від

самих ліктів обвисли рваними торочками…

Після бою, вже на світанку, моряки «Фісгарда» вишикувалися на палубі свого фрегата. Лорд Маркерр хотів перевірити бойовий дух екіпажу. Повільно пройшов він уздовж поріділого строю, пильно вдивляючись у похмурі, стомлені, байдужі обличчя. Ні, він не відчував задоволення. Він розумів, як багато пережили ці люди за минулу ніч. І все ж він хотів би бачити їх радісними. Хоч би які були втрати, він не міг допустити смутку на своєму кораблі… І знову, як у перші хвилини бою, його вразив вигляд російського офіцера. Було щось хвацьке, безтурботне в стриманій усмішці моряка, в радісному погляді його очей, у тому, як, озирнувшись на полонене піратське судно, він зневажливо знизав плечима… Лорд Маркерр помітив і торочки рукавів, і розірваний комір кітеля, і обпалений бакенбард, і, головне, цю безтурботну усмішку. Можливо, в ту мить ревниве почуття ворухнулося в грудях англійця: чому ж усі інші на цій палубі похмурі й сумні?

А втім, лорд Маркерр зараз же подумав, що цей стан молодого офіцера легко пояснити: люди, які вперше побували в серйозному бою, відзначилися в ньому і щасливим випадком уціліли, спочатку звичайно не вміють приховувати душевних переживань. Головнін, очевидно, був з таких новаків, та все ж його приклад і хоробрість слід було похвалити перед строєм.

— Ви прекрасно поводились в бою, — мовив лорд Маркерр з усмішкою, подаючи Головніну руку. — Надзвичайно похвально… Якщо це перший бойовий іспит, я ладен поставити вам «відмінно»…

— Дякую, сер, — стримано, неголосно відповів Головнін. —

Тільки це далеко не перший іспит.

Відповідь, до якої не можна було ніяк прискіпатися, все ж шпигнула лорда Маркерра: він, командир фрегата, мусив був поцікавитися попередніми атестаціями надісланого до нього офіцера, проте, заклопотаний різними нагальними справами та виходом у море, він запам'ятав тільки ім'я та прізвище росіянина і перше приємне враження, яке справив на нього цей інтелігентний офіцер.

— Я знаю, — збрехав лорд Маркерр, так само приємно усміхаючись, — що ви в морських баталіях не новак! Але цей абордажний бій, та ще вночі… все-таки вперше?..

— Так, сер! — вигукнув Головнін, ще повеселівши. Він зрозумів англійця. Кумедно було, що цей огрядний вельможа удавав з себе «спеціаліста» з абордажу. — Дякую за іспит, сер…

Того дня матроси «Фісгарда» ховали своїх товаришів. В обривки старих парусів зашивали трупи. Корабельний лікар метушився серед ранених, покрикуючи на свого помічника, що не встигав гострити леза операційних ножів…

У командирському салоні офіцери стоячи пили за здоров'я лорда Маркерра, за те, що віднині з його ім'ям в історії британського флоту пов'язуватиметься цей славетний, звитяжний епізод.

— Декого, я помітив, збентежили наші втрати? — раптом спитав командир.

— Коли йдеться про славу, — вигукнув один з офіцерів, — чи варт зважати на життя якихось трьох-чотирьох десятків матросів?

Ці слова всі зустріли схвальними вигуками. Але Головнін мовив стиха:

— Авжеж, зважати на це треба…

Лорд Маркерр розчув його слова. На дряблому обличчі командира відбився подив:

— Ви кажете: треба зважати? Але ви, офіцер, не шкодували ж власного життя заради цієї перемоги? То з чого ви більше радієте: з перемоги чи з того, що зберегли життя?..

Серед запалої тиші Головнін промовив виразно й спокійно:

— З перемоги і з життя…

— Поясніть. Хіба для російського офіцера, та ще такого відважного, перемога не дорожча за життя?..

Несерйозним, дитячим здалося Головніну це запитання.

— Звичайно, дорожча, — сказав він. — Я радію з цієї перемоги тому, що ми — ваші союзники в боротьбі проти Наполеона… І одночасно я щасливий, що лишився живим і здоровим. Моє життя ще буде потрібне вітчизні.

— Мені дуже приємно, — мовив лорд Маркерр, підіймаючи

на честь Головніна бокал, — що під моїм начальством служить такий прекрасний моряк. Запам'ятайте це слово, наш вірний товаришу по зброї: Англія не забуває, ніколи не забуває своїх друзів. Хоч би де ви були і хоч би що трапилося в майбутньому, Англія пам'ятатиме вашу службу…

Коли через кілька місяців Головнін прощався з моряками «Фісгарда», йому вручили від імені командира пакет. Згодом на березі він прочитав відзив про себе. Перелічуючи бої свого фрегата, відзначаючи заслуги Головніна, лорд Маркерр особливо докладно зупинявся на нічному абордажному бою. Про Василя Головніна було сказано: «… був серед перших у бою, бився з незвичайною відвагою і був такий щасливий, що лишився живий і здоровий».

Отже, затямив англієць відповідь Головніна… А російський моряк запам'ятав фразу командира фрегата: «Англія не забуває своїх друзів…»

Не сподівався тоді Головнін, що вже незабаром йому доведеться на власному досвіді перевірити правдивість цих слів і з тривогою очікувати бажаної години, щоб утекти в океан від цієї дружби…

* * *

В 1806 році, коли Василь Головнін далеким обхідним шляхом — через Швецію і Фінляндію — повернувся з Англії до Петербурга, місто російських моряків Кронштадт урочисто відзначало знаменну подію: з першого кругосвітнього плавання на рейд Кронштадта прибули кораблі російського флоту «Надежда» і «Нева»…

Для моряків-балтійців завершення цього славного походу було справжнім торжеством. Добрий початок зроблено!.. Віднині російські моряки пройдуть у найдальші країни, для їхнього молодого флоту настала пора досліджень і відкриттів на всіх широтах землі.

Ще вихованцем Морського корпусу хлопчик з рязанського села Вася Головнін мріяв про такі походи. З роками мрія набирала певності, — вона не загубилася, не розвіялась серед службових турбот, серед життєвих справ.

Не кожен з давніх петербурзьких знайомих Головніна! міг би тепер догадатися, що в цьому випробуваному, суворому офіцерові, як і раніше, жила юнацька жага до турботливих

морських подорожей, до штормових просторів морів і океанів, що таїли безліч загадок.

Він вважав невідкладно-важливим, щоб російські моряки розгадали ці загадки, пройшли неходженими широтами, нанесли на карту ще не відкриті землі.

В Англії він не просто відбував призначений строк для удосконалення у військово-морській справі. Пильно придивлявся Головнін до всього, що могло бути цінним для рідного флоту: до роботи верфей, до майстерності корабельників, до військово-морської сигналізації, до особливостей маневрів, до розпорядку на кораблях… Чимало тут було такого, що слід було відкинути як мотлох догматичної традиції або як пережиток. Не випадково сказав він при лорді Маркеррі, що на життя матросів треба зважати. Нещадна дисципліна в британському флоті й безглуздо жорстока муштра завжди породжували у Головніна огиду.

Дещо, однак, здалося Головніну й корисним для молодого російського флоту. Він написав порівняльний огляд стану англійського і російського флотів, хоч і не мав відповідного завдання, і склав зведення морських сигналів, яке разом з оглядом переслав до Адміралтейств-колегії. Тут знайшовся тямущий чиновник, який передав пакет Головніна адміралові Павлу Васильовичу Чичагову.

Адмірал спитав:

— Хто цей Головнін? Чи не той маленький кадет, що служив на кораблі «Не тронь меня»? Ну, ще б пак, пам'ятаю! Мій батько вручав йому медаль «За хоробрість» після перемоги над шведами на Балтиці… Отже, старий безпомилково розпізнав моряка. А тепер маленький кадет став уже справжнім морським офіцером, — вдумливим, серйозним, закоханим у своє діло…

Він кивнув ад'ютантові:

— Викликати Головніна до мене. Можливо, це й є капітан «Дианы».

Другого дня до кабінету адмірала впевнено ввійшов молодий ставний моряк з чудовою виправкою. Типово російське обличчя його, облямоване кучерявими баками, було обвітрене і майже бронзове від загару. Широкі, важкуваті брови, високе, ясне чоло, вольові складки по кутках губ і прямий погляд, що немов бачить далі за співрозмовника, — всі ці риси подобались адміралові: у своїх підлеглих він не терпів ні догідництва, ні страху.

Якийсь час — повільно збігаючі секунди — вони ніби вивчали один одного. Про цього зовні суворого чоловіка Головнін наслухався чимало і не випадково так глибоко цікавився ним. Адмірал був сином Василя Яковича Чичагова, теж адмірала, що керував російським флотом у війні з шведами 1789–1790 років…

Під його командуванням російські моряки здобули три блискучі перемоги: біля острова Еланд, на Ревельському рейді, поблизу Виборга… Головнін пам'ятав молодого офіцера, що супроводив адмірала при огляді кораблів. Тепер цей офіцер сидів перед Головніним, наділений адміральською владою. Проте шлях його до цієї влади був не простий і не легкий, — він лежав через каземат Петропавловської фортеці. Оббріханого пролазою, графом Кушельовим, Чичагова було ув'язнено в Петропавловській фортеці, у відділенні державної тюрми. Павлові Першому, коли він навідав в'язня в тюрмі, здалося, що його приміщення занадто чисте й світле, і він наказав перевести Чичагова до каземату. А потім цей монарх-самодур схаменувся. У Петербурзі розповідали, як він викликав Чичагова до палацу і сказав, злодійкувато блудячи поглядом: «… Забудьмо все, що сталося, і лишімось друзями…»

За Олександра I Павло Чичагов швидко зробив кар'єру: він став членом державної ради й комітету міністрів і, як батько свого часу, дістав командний пост у флоті…

Дивлячись на Чичагова, Головнін думав: «Ось він, бувалий, стріляний коршак! Скільки він знає про двірцеві таємниці…»

Рапорт Головніна адмірал вислухав байдуже, як нудну, хоч і неминучу церемонію, і показав на крісло:

— Радий бачити балтійське орля таким змужнілим орлом!.. Пам'ятаєте, флоту лейтенанте, 23 травня 1790 року? Як тікали шведи з Фінської затоки від вогню наших корабельних батарей! А пізніше, 22 червня, коли ми блокували флот у Виборзькій затоці… Адже й ви брали участь у цій славній баталії?..

— Так, брав… Я був кадетом на «Не тронь меня»…

— Я пам'ятаю хлопчика в кадетській куртці з медаллю «За хоробрість» на грудях. Тато мій медаль вам власноручно приколов… Скільки вам було? Шістнадцять?

— Чотирнадцять…

— Приємний збіг… Я теж почав службу чотирнадцяти років. Але до подій на Балтиці я вже побував з батьковою ескадрою і в Атлантиці, і на Середземному морі… Взагалі вважався досвідченим моряком. На яких ще кораблях ви служили?

— Пізніше я плавав на «Изяславе», «Прохоре», «Трех святителях»… А ще пізніше на транспорті «Анна-Маргарита» ходив до Швеції.

Адмірал відсунув папери і розгорнув такий знайомий Головніну синій міцно скріплений зошит. Це було зведення морських сигналів, зібране, рисоване Головніним…

— Ось що гідне похвали, флоту лейтенанте! Перебуваючи далеко від батьківщини, ви думали про її молодий флот, дбали

про нього… Цю систему сигналів ми запровадимо і в нас, на Балтиці. Дякую…

Головнін квапливо підвівся, витягся струнко:

— Рад старатися…

Такого дружнього прийому в суворого адмірала він ніяк не сподівався. Чичагов докладно розпитував про англійський флот, про сутички при блокаді Тулона й Кадікса, про гарячу битву в Іспанії, в затоці Сервера… Адмірал, виявляється, знав, що Головнін брав участь у цих боях.

Несподівано Чичагов спитав:

— Тепер ви, звичайно, хотіли б відпочити, флоту лейтенанте? Все ж три роки далеко від батьківщини…

— Ні, я не почуваю себе втомленим, — відповів Головнін. — А до того ж російський корабель, хоч би куди він ішов і хоч би де перебував, — частка батьківщини… Він — під рідним флагом.

Чичагов усміхнувся, і з цієї схвальної, з хитринкою усмішки Головнін зрозумів, що адмірал або не про все ще спитав, або щось знає і хоче сказати, та поки що випробовує його в розмові.

— Вам, певно, вже відомо, що з кругосвітнього плавання повернулися Юрій Лисянський і Іван Крузенштерн? — спитав Чичагов. — Про цей вояж говорить не тільки весь Кронштадт, а й

весь Петербург.

— О, я захоплений цим славним походом!..

— Але перша ластівка мусить повести за собою весь виводок… Ви помітили, скільки на Неві кораблів? Їх флаги незабаром побачать не тільки в європейських країнах…

— Я був би щасливий, — схвильовано промовив Головнін, — якби мені довірили один з них…

Адмірал нахилив голову:

— Російсько-американська компанія просить послати найближчим часом ще одне судно вже відомим маршрутом до берегів Аляски… Адміралтейств-колегія ухвалила послати військовий корабель. Ми зупинилися на шлюпі «Диана», збудованому недавно на річці Свір. Щоправда, шлюп треба трохи перебудувати, однак такий досвідчений командир, як ви, забезпечить усе потрібне…

Головнін знову підвівся:

— Я — командир «Дианы»?..

Чичагов мовчки потис йому руку.

— Мета експедиції — постачання нашим володінням у Російській Америці. «Диана» замість баласту візьме морські снаряди, потрібні в Охотеьку й на Камчатці. Але головна мета, — адмірал помовчав, знову пильно дивлячись на Головніна, — описати маловідомі землі у східному краї Азії та поблизу наших володінь у Російській Америці…

Він побачив, як заблищали в лейтенанта очі.

— Від усієї душі бажаю вам, флоту лейтенанте, відкрити у Східному океані ще не відомі землі!..

Звичайна стриманість зрадила на якісь хвилини Головніна. Він вийшов з адміральського кабінету наче у півсні, не помітивши в приймальні цілого зібрання вищих чиновників. Мов палуба під час шторму, погойдувалась під його ногами підлога довгого коридора…

Ось воно, здійснення мрії! Слідом за прославленими моряками Лисянським і Крузенштерном він поведе корабель, збудований російськими майстрами, в далекий кругосвітній рейс… Чи міг він сподіватися на вищу нагороду, ніж ця?..

Головнін поспішив на набережну Неви. Швидше б побачити «Диану»!

Він впізнав цей шлюп, не питаючи ні в кого, і плигнув у найближчий човен. Дув північний вітер, здиблюючи бурхливу хвилю, свистів і переливався в такелажі «Дианы»… А для Головніна це був живий, зрозумілий голос корабля, музика далекого походу.

* * *

… Отже, знову Англія… Які знайомі капітанові «Дианы» тьмяні вулиці Лондона, вогкі, холодні, як склеп, коридори адміралтейства, гомінливі, багатолюдні верфі й доки і ці британські військові кораблі на рейді… Скільки лишилося в нього на цьому березі знайомих! «Англія не забуває своїх друзів…» Головнін усміхнувся: «Побачимо!..» Він знав, що зустріне когось з товаришів по службі якщо не в Портсмуті, то в Лондоні, де йому неодмінно треба було побувати.

До речі, в Лондоні він насамперед одвідає ту маленьку, тісну, скромну квартирку, де зовсім ще юнаком він цілісінькі ночі готував уроки з астрономії, математики, навігації, де вперше так гостро відчув тугу за рідним краєм, за далекою Рязанню, за Петербургом.

Чи давно це було, — з палуби 44-гарматного «Рафаила», що йшов у складі ескадри віце-адмірала Ханікова, він, молодий мічман, уперше вдивлявся в неясні, повиті туманом береги Британії?.. 1795 рік і 1807… Ніби й небагато часу минуло. Але тепер цей мічман став капітаном і вів свій новенький, стрункий, білокрилий шлюп у такий далекий рейс, про який товариші його юності хіба тільки мріяли.

А втім, товариші знали, що не самою участю в боях, а, головне, впертою, наполегливою працею заслужив він цей командирський пост на містку шлюпа.

Тісна квартирка в напівтемних лондонських нетрях… Друзі заходили часом до нього в цю «обитель». Доки ескадра Ханікова гостювала в англійських портах і офіцери веселились на березі, Головнін, цураючись розваг, оселився в цій маленькій квартирці, брав уроки у відомих астрономів та моряків і жив майже надголодь, бережучи кожну копійку…

Він не нарікав на цей важкий період своєї юності. Він не міг сподіватися на будь-чию допомогу, бо з дев'яти років зостався сиротою. Його не гнітила й цілковита самотність у Лондоні, до самотності він звик: у дні канікул, коли товариші з Морського корпусу роз'їздилися по домівках, Головнін лишався один, йому не було куди їхати. Тоді він полюбив книжки.

Повернення в Лондон викликало в нього безліч спогадів. У похмурій столиці його ніхто не знав, усі обличчя були замкнені й байдужі… Потім йому радісно усміхались, аплодували і дарували квіти, його ім'я називали серед імен відважних: він, російський моряк, брав участь у боях під флагом самого адмірала Нельсона.

Англійці говорили:

— Скажіть: «Я був з Нельсоном», і в Англії перед вами розчиняться кожні двері. Це — пароль дружби…

Тоді його зворушили ці схвильовані слова.

Аж ось і знайомий Спітгед — рейд за півтори милі від Портсмута.

Опасистий митник натужно видирається з човна на палубу шлюпа. Він чимось схожий на монаха-капуцина. В нього пихате, нудне обличчя з виразом глибокої поваги до власної персони.

Ступивши два кроки по палубі і наче спіткнувшись, митник прикипів до місця, вражений. Ще хвилину тому важко було б повірити, що ця гордовита маска може усміхатися.

— О!.. Чи не зраджують мене очі? Містер Головнін?! Живий і здоровий?!

Головнін не відразу впізнав у постарілому, тілистому митнику молодшого офіцера Лоу з «Фісгарда»… Цей Лоу, пригадується, був неабиякий шалапут. Виконуючи накази Головніна, він раз у раз плутав корабельні назви, і його ретельність часто нагороджував загальний регіт… А тепер він підшукав тепленьке місце і так самовпевнено почував себе, що навіть спробував поплескати капітана по плечу…

— От і знову ми разом, мій любий…

Головнін ледве стримався, щоб не засміятись.

— Як бачу, часи міняються, містер Лоу?

Митник відповів не без гордощів:

— О, ми недарма воювали!..

— Хіба війна скінчилась, містер Лоу?

Митник нітрохи не зніяковів:

— Принаймні я відбув свою чергу. Я зробив усе, на що був здатний. Проте, коли мене знов покличуть під королівські стяги, можете бути певні…

— І так далі! — доказав замість нього Головнін.

Шахраюваті очі Лоу затаїли сміх, але вираз обличчя лишився урочистим. Озирнувшись на моряків, він сказав стиха:

— Я хотів би поговорити сам на сам.

Вони пройшли в офіцерський салон. Лоу, вмостившись у просторому кріслі, випив добру чарку горілки, крякнув і, перевівши дух, мовив таємниче:

— Сугубо секретно… Є важливі новини. Про них надруковано в усіх наших головних газетах…

— Одну хвилину, — зупинив його Головнін. — Коли надруковано в усіх газетах, який же це секрет?..

— Але ж ви ще не читали сьогоднішніх газет?..

— Ах, ось у чому вся секретність! Гаразд, слухаю вас…

— Так от, можливо, мій дорогий союзнику, що завтра ми

станемо противниками.

— Це ми з вами, Лоу?..

— Коли мене завтра знову покличуть під королівські стяги…

Сміючись, Головнін перебив його вдруге:

— І так далі!.. Однак це висока політика, шановний… Зараз для мене більше важить інше: щоб ви негайно забезпечили шлюп потрібними продуктами.

Лоу відчув себе незручно в кріслі; соваючись і зітхаючи, він сказав:

— Але ж, якщо ми станемо противниками… Ви розумієте, мені закидатимуть. Де ж пак! Лоу забезпечував вороже судно!

Головнін усміхнувся:

— Отже, мені доведеться повідомити владу, що ви, митний чиновник Лоу, назвали російський військовий корабель ворожим і на цій підставі відмовилися постачати йому провізію…

Лоу квапливо підвівся:

— О, що ви, містер Головнін!.. Ми з вами просто розмовляємо, як друзі. Обидва ми — ветерани цієї війни, обидва билися за Англію… Як друг ваш, я зроблю все можливе… — Він усміхнувся й підморгнув. — Але… у нас звичайно видаються заохочувальні суми.

— Ви хочете сказати — хабарі?

— Це грубувато…

— Все ж ви кажете про хабар?..

— У нас це зветься заохоченням…

— Хто ж видає, вам «заохочення»?

— Перший-ліпший купецький корабель.

— Але це військовий корабель, не купецький.

Митник випив ще чарку і встав:

— Я вже сказав, що для бойового друга я ладен зробити все можливе. Сподіваюсь, мені пощастить забезпечити вас, поки ще не почалися дії. Шкода, капітане, що ви так присікались до слова «хабар». Слово справді неприємне, але ж люди хочуть жити. Не здивуюсь, коли вони в першу чергу забезпечуватимуть який-небудь купецький корабель… Можливо, мені доведеться навіть посваритися з ними, поспорити. Але псувати взаємини з людьми, з якими доводиться працювати день у день… Ви самі розумієте…

— Тільки поспішайте, чоловіче добрий! — різко перебив його Головнін. — Мені дорога кожна година. Я не маю часу слухати, як ви виправдуєте хабарників. Ці злочинці ганьбою вкривають Англію… Поспішайте!

З усмішкою дивився він услід цьому вояці: ось вона, традиція старої, доброї Британії; навіть у цей суворий час всі дбали тут лише про наживу: військові й контрабандисти, попи і спекулянти,

крикливі вуличні оратори і промисловці… Головнін згадав лорда Маркерра… Невже й шановний лорд тёж «брав»? Хто визначить процент, який сплачують йому митники?.. Головнін і раніше не раз помічав в англійських портах одверту «діяльність» підозрілих маклерів і зухвалих хабарників. Він байдуже проходив повз цих ділків. Але тепер йому довелось зіткнутися з одним із них, і це був державний чиновник, офіцер англійського флоту!..

Патякання Лоу про загостреність відносин між Англією і Росією мало, однак, серйозні підстави. В 1807 році міжнародна обстановка була особливо складною й напруженою… Наполеон, який дійшов тоді вершини своєї могутності, всіляко спонукав царя та його міністрів порвати з Англією і приєднатися до системи оголошеної ним континентальної блокади…

Ця блокада мала свою довгу й гучну передісторію. Ще з 1793 року у французькому законодавстві стали з'являтися одна за одною все нові суворі постанови, спрямовані до того, щоб зовсім припинити збут англійських товарів у Франції та продаж французьких товарів на Британських островах.

Англійський промисловий капітал мав тоді в своєму розпорядженні найпередовішу виробничу техніку. Боротися з його могутністю відкритою конкуренцією французька промислова буржуазія не могла. Англія наводняла французький ринок сукняними та бавовняними товарами, металевими виробами. Цей могутній потік, здавалось, от-от захлесне французьку промисловість…

Виконуючи волю французької буржуазії, Наполеон почав запроваджувати все дошкульніші обмеження в торгівлі з Англією. За короткий період миру, укладеного в місті Ам'єні, — з березня 1802 по травень 1803 року, — притік англійських товарів у Францію став іще потужнішим. Однак Наполеон тоді ще мріяв про успішне вторгнення в Англію і всю англійську промисловість розглядав як свій майбутній трофей.

Зібрана ним у Булоні величезна армія ретельно готувалася до вторгнення. Шлях через Ла-Манш перетинав їй англійський флот…

У жовтні 1805 року адмірал Нельсон у битві при Трафальгарі знищив франко-іспанський флот. Намічені Наполеоном плани висадки на Британських островах провалились. Тепер усі надії він покладав на економічну війну, сподіваючись вигнати англійські товари не тільки з Франції, а й з усіх держав Європи. Для цього до блокади мусили приєднатися всі європейські держави. Величезні завоювання Наполеона давали йому певність, що жоден уряд не насміє повстати проти його волі. Віднині жоден європейський корабель не повинен був наближатися до британських берегів. Це

був план задушення Англії нещадною блокадою.

Та витівка Наполеона не мала б сенсу, якби до цієї блокади не приєдналась і Росія. А Росія була союзницею Англії і готувалась до боїв проти наполеонівських військ уже на власній території. Початку цих боїв чекали в ті дні, коли французькі війська, розгромивши Пруссію, вийшли до російських кордонів.

Проте воєнні дії раптом припинились. На ріці Німані відбулася зустріч Олександра I з Наполеоном. Вони розмовляли без свідків… За кілька днів, у липні 1807 року, Росія підписала мир з Францією. Одною із секретних умов цього миру був вступ Росії у континентальну блокаду.

Англійці боролись проти блокади всіма засобами: деякі уряди задобрювали, деяким погрожували. Від погроз вони нерідко переходили до воєнних дій без оголошення війни… Коли в 1807 році до блокади приєдналась Данія, англійці, не оголошуючи війни, піддали жорстокому бомбардуванню Копенгаген, напали на датський флот і забрали більшість його кораблів. Незабаром після цих розбійницьких дій англійців біля кордонів Росії було оголошено війну. Росія опинилась серед противників Англії і теж прилучилась до континентальної блокади. Однак через протидію поміщиків царський уряд виконував умови блокади більше на словах, ніж на ділі.

Шлюп «Диана» перебував недалеко від Копенгагена, коли англійці бомбардували датську столицю. Головнін був випадковим свідком цього нещадного бомбардування. Він розумів, що й Росія може бути втягнена в наростаючі грізні події. Та, що б не сталося, він мав своє завдання і повинен був його виконувати.

Вільне плавання «Дианы» треба було забезпечити ще тут, у Портсмуті. Тому Головнін вирішив запастися про всяк випадок англійським пропуском. У ті часи мав іще силу давній звичай, щоб судну, яке йшло в рейс з метою робити наукові дослідження, ворожа сторона видавала пропуск. Цей документ усував небезпеку нападу або затримання в дорозі.

Росія і Англія в ті дні не перебували ще в стані війни, і одержати пропуск здавалось Головніну справою нескладною. Проте йому довелось побувати у трьох дюжин чиновників — пояснювати, умовляти, вимагати, пустити в діло всю наполегливість і впертість, перш ніж цей документ видали. Нарешті капітан міг вважати себе гарантованим від всіляких несподіванок.

Містер Лоу теж зітхнув з полегкістю.

— Моя душа чиста!.. Я забезпечуватиму цілком нейтральний корабель…

— Та він же й справді нейтральний!..

— Ах, хто знає, що може трапитись. Але я забезпечую…

— Та ви ж, містер Лоу, ще не доставили нам жодного грама провізії!..

— Я постараюсь. На Лоу можете покластися… Скажіть, містер Головнін, ви йдете в рейс справді для наукових досліджень? Адже ви — військовий моряк…

— Хіба це перешкоджає науковій діяльності?

— Та я між іншим… Так дивно, знаєте, що в цей тривожний час Росія посилає наукові експедиції.

— А не здається вам, шановний Лоу, що це вже справа Росії?

Помовчавши і ніби перейнявшись захватом, Лоу вигукнув урочисто:

— Я сказав би: горда справа! От тому, що вона горда і славна, та ще тому, що ви — мій бойовий друг, я зроблю все можливе.

— Коли ж ви починаєте вантаження?..

— Негайно! Як бачите, я кваплюсь…

З цими словами він пішов, щоб повернутись аж… за кілька діб. Головнін відчував щось недобре, але мусив чекати. Не геть як зрадів він, коли митник з'явився перед ним, веселий, радісний, здалеку потрясаючи якимсь згортком паперів.

— Ми вантажитимемо провізію без мита! О, цього зміг добитися тільки я!

Потім виявилось, що документи він оформив неточно. Бракувало якоїсь цифри й коми… А це означало ще одну поїздку з Портсмута в Лондон і ще кілька днів чекання. Потім митниця несподівано зажадала, щоб їй сплатили мито, наче це був звичайний купецький корабель. Потім містер Лоу сказав, що треба переважити вантаж… Для цього довелося б знову підіймати його з трюму.

Чого ж він домагався? «Заохочення»? Але капітан категорично відмовився давати хабара. Чи, може, Лоу цікавило, що там у трюмах? Однак Головнін не дозволив би Лоу лізти не в своє діло, навіть коли б корабель був навантажений піском чи каменем.

Він чудово розумів чиновника: той дістав інструкцію всіляко затримувати відплиття корабля. Виходить, отже, що весь цей час шановний містер Лоу був тут, на шлюпі, не так представником митниці, як підісланим шпигуном! Розлючений Головнін стиснув кулаки. Гаразд, він знайде інші способи одержати потрібні продукти. І це діялося в Портсмуті, де його прекрасно знали, а Англія ж не забуває своїх друзів!

Роздумуючи, йшов він уздовж палуби шлюпа, коли десь близько почувся воркотливий голос Лоу:

— Ах, скільки турбот, мій капітане… скільки турбот!

Головнін різко обернувся. Важко перевалюючись з ноги на ногу, урочисто несучи свій заплилий вид, до нього чвалав містер Лоу.

— Знову неточно оформлено документи, і митниця вимагає…

— Під три чорти вашу митницю! — загримів Головнін. — Краще скажіть: ви давно бачили лорда Маркерра?..

— Оце вчора… Він тут, у Портсмуті.

— Прошу переказати йому, коли зустрінете, подяку. Я вже пересвідчився, яка то дружба англійців…

— Що ви хочете сказати, начальнику?

— Це вже сказано. А до вас у мене запитання… От якби на англійському військовому кораблі розпізнали підісланого шпигуна… що зробили б із ним, містер Лоу?..

Чиновник здригнувся, але виразно глянув на рею.

— Так. Ви відповіли. А тепер скажу вам одверто: мені дуже шкода й соромно, що я служив разом із вами на одному кораблі…

Містер Лоу випростався і відступив на крок; важка щелепа його одвисла, в очах майнув острах. Можливо, він згадав ту абордажну ніч і російського моряка в бою…

— Ви хочете сказати… Це — підозра? Але як ви смієте мене, офіцера флоту його королівської величності, підозрівати…

Головнін показав на трап:

— Поспішіть на берег. Зараз ми вирушаємо… Ви рискуєте вийти з нами в море, а там…

Тепер і він недвозначно глянув на рею.

Де й узялися в огрядного містера Лоу рухливість та спритність! Наче вітром здуло його з палуби корабля в човен. Уже здаля він крикнув:

— Я знаю, вас устигли забезпечити інші агенти!.. Але ви не вийдете з рейду без відома властей!..

Головнін повернувся до нього спиною і кивнув своєму помічникові Петру Рікорду:

— Матросів наверх!.. Ми знімаємося з якоря…

Того дня, уже в морі, він записав до щоденника: «… Усі знають, що підлішого, безчеснішого, нахабнішого, користолюбнішого й жорстокішого за англійських митних службовців немає класу людей у цілому світі».

Все ж своє розчарування в англійській гостинності він ставив на карб лише митній шахрайні, серед якої подвизались зухвалі шпики. В середовищі англійських офіцерів не всі були такі паскуди, як Лоу. Інші офіцери, з якими Головніну довелося служити, були люди порядні… Роздумуючи так у тиші каюти, він навіть пошкодував, що погарячився і переказав лордові Маркерру такі неприємні слова.

Далеко попереду, за океаном, на нього чекали більш серйозні розчарування, та про них, звісно, він і гадки не мав.

А поки що, незважаючи на нудну, майже двомісячну затримку в Портсмуті, все йшло гаразд.

Уже лишився за кормою схльостаний вітрами й прибоєм голий, скелястий, з розчухраними пасмами лісу на вершечку, мис Лізард, крайній південно-східний мис Англії, і попереду відкривалась Атлантика — початок великого, незвіданого шляху.

* * *

Командуючий англійською військовою ескадрою в затоці Фолс-Бай, що на мисі Доброї Надії, недалеко від Капшгадта, командор Роулей не раз нарікав у колі близьких офіцерів на свою злощасну долю… В той час, коли біля берегів Іспанії, Франції, Італії, Англії розгорталися такі грандіозні події, відбувались морські бої, нічні раптові сутички, наскоки, десанти, переслідування й захоплення трофейних кораблів, — інакше кажучи, коли інші офіцери англійського флоту робили справжню кар'єру, — він, Роулей, мусив відсиджуватися в цьому глухому закутку планети, куди навіть звістки з театру воєнних дій доходили з двомісячним запізненням…

Бодай би хоч незначна якась подія скрасила це тоскне життя!.. Ну, скажімо, надплив би раптом французький корабель… Не погано, якби на ньому знайшлись великі цінності чи, в крайньому разі, важливі державні документи або хоч два-три французькі генерали.

О, тоді б у Лондоні згадали про командора Роулея! Він уявляв, як в Англії, в морському штабі, читають його урочисту реляцію про захоплення ворожого корабля, як давляться від злості штабні заздрісники, як чутка про подвиг командора докочується до королівського палацу…

Ні, хоч як вдивляйся в океан з висот, що оточують бухту, безмежна хистка рівнина пустинна, і Роулею міг тільки снитися випадковий призовий корабель…

Він часто їздив до Капштадта. Все-таки в Капштадті було веселіше: в гральному домі за картонним столом нерідко відбувалися справжні баталії; в театрі можна було послухати співачок; нарешті, в порту можна було побачити моряків, що допіру прибули з Європи…

Від'їжджаючи з Сіманштата — селища на березі бухти

Саймонс-бей — Роулей звичайно доручав справи капітанові Корбету. Капітан командував фрегатом «Нереїда», а що фрегат довгий час перебував у ремонті, то й він теж страшенно нудьгував.

Вони довіряли один одному багато дечого, ці двоє нудьгуючих англійців. Кінець кінцем у них тут не було навіть порядних (звичайно, в розумінні чину) співрозмовників. Довгі вечори й ночі їм не раз доводилось коротати удвох… Мрія захопити призове судно стала спільною їх мрією. І чи міг сподіватися капітан Корбет, що так раптово, в ясну, штильову годину, серед білого дня трофейний корабель добровільно ввійде в Саймонс-бей і кине якір прямо навпроти берегової батареї?..

О, це скидалося на сон, на казку, але це був незаперечний факт!

При легкому вітрі флаги, як відомо, ледве тріпонуться, тому дозорні капітана Корбета не могли розпізнати на віддалі, якої держави корабель прямує до бухти.

Аж ось, уже в бухті, з невідомого судна спустили шлюпку, і дебелі, плечисті гребці дружно змахнули веслами.

Шлюпка причалила до берега, і молодий, ставний лейтенант, козирнувши капітанові Корбету, зажадав командуючого ескадрою…

Тим що лейтенант говорив чистісінькою англійською мовою, з лондонським акцентом, а форма на ньому була не англійська, капітан Корбет і зовсім розгубився. Де ж він бачив цю форму? Тут у нього майнула підозра: а чи не прибув це французький рейдер, щоб наробити переполоху, обстріляти, підпалити англійські кораблі і зникнути, — шукай його в океані?..

Молодий лейтенант спитав удруге:

— Де я можу бачити командуючого ескадрою? Мені доручено запитати, чи відповідатиме ваша ескадра однаковим числом пострілів на наш салют?..

— Пробачте, — розгублено пробурмотів Корбет, — але з ким я маю честь?..

— Російського флоту лейтенант Петро Рікорд… Шлюп «Диана» прибув у Саймонс-бей з Кронштадта, прямує на Камчатку і в Російську Америку…

На хвилину капітан Корбет, здавалося, втратив дар мови. Він тільки дивився на російського моряка посоловілими, вибалушеними очима і жадібно хапав повітря губами.

— І ви… вимагаєте… салюту-відповіді?!

Рікорд здивовано усміхнувся:

— Звичайно… І однакової кількості пострілів.

Ніби побоюючись, що росіянин зараз же кинеться на нього,

капітан Корбет метнувся вбік.

— Під варту!.. Арештувати всіх до єдиного!.. Подумати тільки: ворожий корабель вимагає салюту!..

Чотирьох матросів і Рікорда оточили добрі дві дюжини англійців. Російські моряки не мали при собі зброї. Однак капітан Корбет поводився так, ніби командував атакою проти цілого батальйону.

Коли росіян вели в караульне приміщення, капітан Корбет, проводячи їх враженим поглядом, мовив розгублено:

— Може, в мене галюцинація?.. Неймовірно!.. Нечувано!.. Вони не тільки ввійшли у військову бухту, а ще й зажадали салюту…

Аж тепер прийшов він до пам'яті і наказав ударити бойову тривогу. На батареях заметушилась обслуга. Матроси й солдати бігли до берега. Щонайменше п'ятдесят чоловік розмістилося поспішно в шлюпках, і під цією посиленою охороною бравий капітан наказав правити до «Дианы»…

З палуби шлюпа Головнін зацікавлено спостерігав метушню на березі. Він подумав, що готують батареї до салюту. Однак чому ж ціла флотилія прямує тепер до «Дианы»? Пильно вдивляючись в офіцера на передній шлюпці, він упізнав Корбета. Яка зустріч! З цим самим Корбетом Головнін служив в англійському флоті на фрегаті «Сігорс»… Тоді вони були друзями, і Корбет наполегливо запрошував Головніна в гості до своїх рідних, кудись під Норідж…

Можливо, Корбет подумав, що в нього почалась і слухова галюцинація: з палуби російського корабля, — він це виразно

чув, — назвали його прізвище!..

— Друже Корбет! — радісно вигукнув Головнін. — Невже не впізнаєте? Яка доля «Сігорса»: плаває він чи пішов на дно?..

Англієць дивився на Головніна вирячениими і наче невидющими очима.

— «Сігорс»?.. Який «Сігорс»?..

— Та той, на якому ми разом служили! Я — Головнін…

Чомусь Корбет дуже довго гаявся з відповіддю. Матроси, що його супроводили, тримали зброю напоготів.

— Якій державі належить цей корабель? — спитав, нарешті, Корбет.

— Це — російський шлюп «Диана»…

Корбет обернувся до своїх матросів і щось сказав; ті щосили налягли на весла. Шлюпка помчала до корабля, що стояв віддалік під командорським флагом.

Головніна зовсім спантеличила ця дивна поведінка колишнього приятеля. Він подумав, що, мабуть, на мисі Доброї Надії запроваджено суворий карантин і англійцям заборонено мати стосунки з іноземцями. Але чому ж не повернувся його помічник, Петро Рікорд? Чому Корбет не спитав, звідки і куди йде корабель? Це ж найперше запитання, обов'язкове навіть для капітана холерного або зачумленого судна. Чому, нарешті, Корбет удав, що не впізнає Головніна? Що змінилося в світі? Невже війна?..

Хоч і були в англійських газетах тривожні звістки, Головнін не думав, що війна може вибухнути так швидко. Газети щоденно вигадували сенсації, однак того дня, коли «Диана» покидала рейд у Портсмуті, російський фрегат «Поспешный» ще залишався гостювати в цьому англійському порту. Здавалося б, кому як не командирові «Поспешного» слід було відійти якнайшвидше: в трюмах фрегата переховувалися золоті й срібні злитки на суму понад два мільйони карбованців… Але командир фрегата не діставав наказу негайно вийти в Кронштадт… Крім того, в Портсмуті було відомо, що ескадра віце-адмірала Сенявіна, яка діяла в Середземному морі і перебувала тоді в Гібралтарі, ішла в Англію… Якби воєнні дії між Англією і Росією справді передбачалися, хіба повів би Сенявін свої кораблі в англійський порт?

Чи міг Головнін знати про те, що приблизно за місяць до його відплиття з Кронштадта десь на ріці Німані, неподалік від міста Тільзіта, Олександр I зустрівся з Наполеоном і довго розмовляв з ним секретно?

Здавалося б, ця зустріч не стосувалась рейсу «Дианы». Але в ті дні, коли капітан «Дианы» оббивав пороги російського

посольства в Лондоні, клопочучись про забезпечення шлюпа провізією, в посольстві вже лаштували чемодани. І ніхто не сказав Головніну про близьку небезпеку, яка загрожувала екіпажеві його корабля в англійському порту.

Восени російський посол виїхав з Лондона. Уряд Олександра І оголосив «декларацію про розрив між Росією і Англією…»

У Портсмуті на фрегат «Поспешный» і на російський транспорт «Вильгельмину» прибули англійські озброєні чиновники і заявили, що обидва кораблі з їхніми вантажами конфісковано, а особовий склад перебуватиме на становищі військовополонених… Так дорого коштувало Росії й її морякам байдуже мовчання посольства.

Дев'яносто три дні «Диана» була під парусами. Єдиний пункт, де шлюп поповнював запаси, — місто Ностра Сеньйора дель Дестерро на острові св. Катерини, — був такий глухий закуток, що годі було й сподіватися почути тут якісь вісті про події в Європі. Португальський губернатор острова і сам задовольнявся газетами піврічної давнини… Прямуючи до Саймонс-бея, Головнін був певен, що веде свій корабель в колонію дружньої держави. А тепер доводилось тільки чекати роз'яснення причин такої ворожої зустрічі…

Від командорського корабля до «Дианы» вже йшла невелика швидкохідна шлюпка. Високий довгов'язий лейтенант крикнув ще здалеку:

— Звідки прибули?.. Куди йдете?..

Головнін відповів. Немов бавлячись початою Корветом грою в таємничість, лейтенант наказав ' матросам розвернути шлюпку і помчав назад, до свого корабля.

На командорському судні команда квапливо ставила паруси й вибирала канати. Звідусюди від англійських військових кораблів до «Дианы» поспішали шлюпки, переповнені озброєними матросами. Аж ось командорський фрегат вибрав якорі і майже впритул підійшов до шлюпа. Вже знайомий лейтенант, перехилившись через поручні, прокричав загрозливо:

— При спробі тікати будете потоплені… Оголошую, що з цієї хвилини шлюп «Диана» є наш законний приз…

— З якої причини? — вражено спитав Головнін.

— З причини війни між Англією і Росією…

Із шлюпок, що оточили «Диану», вже видиралися на її борт кілька десятків англійців. Жерла берегових гармат погрозливо обернулись до шлюпа…

— Я запитував вас про салют, — сказав Головнін, — а ви зустрічаєте нас форменим парадом…

Лейтенант відгукнувся зневажливо:

— Потрудіться передати мені флаг та суднові документи…

— Ви не одержите ні того, ні того…

— А це ж чому?

— В мене є пропуск англійського уряду. Про це ви не догадалися спитати?

Недоумкуватий лейтенант, перемагаючи ніяковість, промимрив уже іншим тоном:

— А ви не обманюєте?..

— З вами говорить капітан російського військового корабля…

— О, розумію!..

Лейтенант піднявся на ванти і дав команду:

— Усім повернутись на свої судна…

Головніну він сказав уже майже привітно:

— Зараз я відправлю повідомлення про це своєму командирові. Вам доведеться почекати його рішення.

— Що ж, це вже краще, — мовив Головнін. — Ваші хлопці, мабуть, скучили за призами, та ще такими, що самі йдуть у руки…

— Ого! — добродушно засміявся лейтенант. — Ще як скучили!..

Посильний, що прибув за годину від капітана Корбета, мало скидався на моряка: м'яка, ковзиста хода, вкрадлива усмішка, білі, випещені руки… Головнін подумав: «Яка проява! Бачу, чого ти. прийшов…»

Посильний, здавалося, був дуже радий з тієї звістки, яку приніс:

— Капітан Корбет вельми жалкує, — так, так, вельми жалкує, що не має часу для візиту до вас, пане командир… Лейтенанта Рікорда та його супутників уже звільнено. У Капштадт з донесенням командорові про ваше прибуття помчав кур'єр. Ви можете почувати себе цілком вільно, капітан тільки просить без його відома не міняти якірної стоянки… І ще капітан цікавиться: хіба ви не знали про стан війни?..

— Я б не забився в цю глушину, якби знав! — сказав Головнін.

— Дуже шкода! — вигукнув посильний, силкуючись виявити на обличчі щирий жаль. — Але, коли не помиляюсь, ваш шлях на схід?

— То що? — неуважно спитав Головнін.

— Тут бувають дуже темні ночі…

— Я не знаю…

— Добрий попутний вітер і темна ніч…

— Капітан Корбет доручив вам переказати й це?

Англієць зробив перелякане обличчя:

— Ну що ви!.. За це він може повісити на реї…

— Либонь, він так і зробить…

Гра ставала забавною. Головнін уважно стежив за посильним. Той все ще удавав переляканого:

— Я просто помилився на слові… Між іншим… Однак, хочете, я буду одвертим? Я вірю вам, російському офіцерові, — ні, ви не здатні на зрадництво. Я теж ладен утекти з цього пекла! Коли б тільки знайти друзів…

— Осічка! — мовив Головнін по-російському.

Агент стрепенувся:

— Що ви сказали?..

Головнін переклав це слово англійською мовою. Посильний враз потемнів.

— Перекажіть капітанові, — промовив Головнін, — що про втечу я не маю й гадки. Пропуск англійського уряду дає мені право відкрито, серед білого дня підняти якорі…

— Ви можете почувати себе цілком вільно! — повторив агент.

— І ще перекажіть, — додав Головнін, — що я не терплю провокацій. А втім, він, може, не знає про те, що ви мені запропонували?

Весела усмішка посильного стала судорожною. Задкуючи, він вийшов з каюти.

Петро Рікорд і його супутники повернулися на шлюп уночі. Ще здалеку Головнін почув Петрів голос: Рікорд з чогось кепкував, і, зачеплені, мабуть, його жартом, дружно засміялись матроси. Шлюпка причалила до борту, і, ніби в одну мить, — так здалося Головніну, — Рікорд опинився перед ним, козирнув, пристукнув каблуками:

— Дозвольте доповісти…

Головнін дружньо і лагідно перебив його:

— Не треба рапортувати, Петю… Я знаю, салюту-відповіді не буде.

— І це ще не все…

— На полон скидається?..

— Так. Це — полон.

Вони помовчали. Десь близько поскрипували кочети весел; стиха, поривами сплескувала вода.

— Крадуться попід самим бортом, — мовив Головнін. — Бояться, що можемо втекти. Стережуть. А що як спробувати, Петю, справді?.. Пообрубуємо канати — і під паруси: доганяй, лишень, в океані… А в крайньому разі — бій.

Рікорд порівчасто, глибоко зітхнув:

— Я думав про це. Але на фрегаті не спить жодна людина. Їхні шлюпки цілу ніч курсуватимуть навколо «Дианы». А вранці,

— я чув це розпорядження Корбета, — нас поставлять фертоїнг, на два якорі, між їхніми кораблями і берегом. З фертоїнг хоч як розвертайся, однаково будеш усе між двома якорями.

І знов вони замовкли, прислухаючись до близького настороженого берега, звідки часом долинало пересвистування вартових.

— Правду сказати, я турбувався за тебе, — промовив Головнін неголосно. — От де браві вояки!.. Особливо браві, коли їх багато, а в тебе тільки матроси на веслах, та й ті без зброї.

Рікорд тихенько засміявся:

— Спочатку вони кинулись на нас, мов яничари!.. Я в ту мить подумав: чи ми не до буйних потрапили? Кажуть, так буває: від нудьги цілий гарнізон здичавіти може… Далі виникла в мене інша підозра: а чи не піратське це кишло? Може, пірати переодяглися в англійську військову форму?.. Потім уже зрозумів, у яку халепу ми вскочили в цьому гаспидському Саймонс-беї, Василю! Адже це війна. А ми прийшли: «Здоровенькі були! Приймайте корабель і флаг, екіпаж і нас, офіцерів, гармати, документи і все інше…»

Здавалось, він задихався від люті:

— Я так гадаю, Василю Михайловичу, що, в крайньому разі… в найгіршому, якщо становище буде безнадійне, якщо вони надумають захопити шлюп, ми підірвемося. Пороху в нас досить. Нехай добувають «трофей» з дна…

— Пізнаю тебе, Петре! — сказав Головнін.

Уже не перший рік цих двох моряків єднала випробувана дружба. Ще в 1802 році, коли морський міністр адмірал Мордвінов напучував молодих офіцерів, що від'їздили до Англії, — їх було дванадцять чоловік, — Василь Головнін і Петро Рікорд стояли поруч в шерензі. Потім вони разом служили на англійських військових кораблях, разом відстоювали вахти під вогнем французьких та іспанських батарей, штормували, вивчали лоції, писали листи товаришам у Петербург і Кронштадт, сумували за батьківщиною… Між ними не було секретів. Одверто лаяли вони двірську челядь, тупих, чванливих вельмож, винних у занедбаності російського флоту, що лишився майже без догляду. Перепадало тут і дурнуватому графові Кушельову, і хитрому підлесникові маркізу де Траверсе, і бездарному фон Міллеру. Не відчували вони поваги й до царя.

Тільки в службі їх розділяла певна дистанція. Ніхто не подумав би, дивлячись збоку, що цей стриманий, владний капітан і його ретельний, спритний помічник, для котрого, здавалось, не було нічого в світі важливішого, як розпорядження начальника, що ці двоє такі не схожі один на одного люди: замкнений, завжди

серйозний Головнін і веселий, меткий Рікорд, — були сердечні друзі…

У цьому далекому поході, ясними, тихими вечорами в тропіках, коли океан горів і сяяв живими потоками світла, слухаючи розмірений гул парусів, неквапливо ходячи вздовж палуби шлюпа, вони вголос мріяли про Росію, про майбутні трудні, круті її шляхи.

Одного разу Головнін сказав:

— От ми лаємо двірських міністрів, усю цю улесливу бездар, що оточує царя. А де ж головна причина всього цього? Хто хоче завжди тримати наш народ темним і безправним? Хто вбачає безпосередню небезпеку для себе в освіті народу?

— Самодержавство, — відповів Рікорд.

— Безперечно. Отже, повинні знайтися люди, самовіддані, вірні сини народу, які не задумуючись пожертвували б собою…

Рікорд насторожився:

— Пожертвували б собою для…

— Для батьківщини, — мовив Головнін.

— Це значить?..

— Це значить: треба знищити самодержавство. Знищити! Ти правильно зрозумів мене, Петре. Замінити самодержавство таким ладом, щоб до управління державою прийшли передові, безкорисливі люди…

Рікорд довго мовчав. Гули паруси. Повільно й могутньо здіймалися груди океану.

— Це дуже небезпечні думки, Василю, — сказав, врешті, Рікорд. — За це… А втім, ти сам розумієш…

— Я знаю. За це — шибениця.

— Однак і я цілком поділяю твої думки. Я знаю, що й багато людей думає так…

В одну з нічних, тривожних годин полону Головнін якось пригадав свою розмову з Рікордом, пригадав полум'я сонячного заходу на близькій хвилі і живий, могутній подих, океану. І згадалося ще, як це полум'я наче спалахнуло в очах лейтенанта, — він, звичайно, був не боягуз, його товариш у блуканнях по морях…

— Пам'ятаєш, Петре, одну нашу розмову про царя, — сказав Головнін;. — Тільки любов до батьківщини, синівська, безмежна любов, могла породити й зміцнити такі думки. А тепер та сама любов до батьківщини, до нашого флоту, до честі нашого флага повинна збудити в нас такі сили, щоб ми зробили навіть неможливе… Ти розумієш, про що я кажу? Ми мусимо вирватися з полону. Підірвати, затопити судно — це значить заподіяти втрату Батьківщині. Ми самі ускочили в цю пастку, самі повинні й

вирватися з неї. Нехай знають наші колишні «друзі-приятелі», що ми, російські моряки, краще загинемо в бою, ніж здамо корабель і дозволимо себе полонити.

Рікорд рвучко випростався, відступив на крок:

— Я готовий виконувати перший-ліпший ваш наказ…

— Про всяк випадок гармати хай будуть напоготові, — ледь чутно промовив Головнін.

* * *

На світанку до трапа «Дианы» підійшла англійська шлюпка. Довготелесий хлопчина в чині лейтенанта, тримаючи біля грудей пакет, піднявся на палубу і спитав командира. Головнін відповів на привітання, прийняв пакет, тут же прочитав лист від Корбета… Яка честь! Виявляється, капітан Корбет теж його впізнав і тільки через брак часу відмовив собі в приємності потиснути руку російському бойовому соратникові. А втім, капітан матиме цю приємність іще сьогодні, якщо Головнін зробить ласку — приїде до нього.

Підкреслено чемний тон листа не здивував і не обдурив капітана «Дианы». Він знав манери англійських аристократів. Навіть коли вони вішали полонених наполеонівських солдатів, офіцер, що керував стратою, примовляв:

— Вибачте, панове, але одну хвилинку вам буде неприємно…

Наприкінці свого листа Корбет повідомляв, ніби про щось другорядне, що посланий ним офіцер залишиться на шлюпі, бо, доки прибуде командор, судно вважатиметься затриманим…

Головнін ні про що не питав англійського лейтенанта. Все було ясно. При зустрічі з Корбетом він з'ясує докладно, чи є надія на звільнення шлюпа. Він кивнув англійцеві:

— Добре. Можете залишатись…

Два незначні епізоди, які сталися, вірніше, непомітно промайнули цього ранку, Головнін згадав набагато пізніше. А тоді вони не привернули особливої його уваги. Однак іще тут, в Саймонс-беї, йому слід було пильніше придивитися до ставного, з пещеним, як у дівчини, обличчям чоловіка, що служив на «Диане» в чині мічмана. То був обрусілий німець, мічман Мур.

Присланий Корбетом лейтенант, як видно, одразу ж відчув себе на затриманому кораблі господарем. Для початку він вирішив оглянути судно. Не кваплячись лейтенант рушив у бік носової частини, але відкілясь із-за прибудови просто перед ним

виросли два дужі матроси. Похмурі обличчя, плечі мов вилиті з чавуну, руки в кишенях.

— Звільніть дорогу, — наказав лейтенант.

Старий матрос похитав головою і відповів по-російському:

— Не розумію…

Лиш мигцем, здаля Головнін помітив цю сценку: двоє рослих, незворушно-спокійних матросів і перед ними розгублений англієць. Аж десь узявся мічман Мур. Він кинувся до матросів, погрожуючи кулаками:

— Пр-р-ропустити!..

Матроси нехотя відступили вбік. Догідливо кланяючись англійцеві, мічман Мур танцюючою ходою, на носках, повів непроханого гостя вздовж палуби шлюпа.

«І чого він так упадає коло нього?» — подумав Головнін, тільки тепер помітивши вкрадливі манери Мура, проте він тут же й забув цю незначну подію: в нього була важлива й негайна справа…

Він відчинив свою каюту й дістав із шухляди письмового стола пакет з інструкцією Адміралтейств-колегії. Інструкція була секретна. Цей порядок існував уже не перший десяток років: хоч би й якій державі належав корабель, але коли він вирушав у

плавання для відкриттів, інструкція завжди бувала таємною, довіреною самому лише капітанові. Тепер цей секретний документ Головнін повинен був знищити, зберігши в пам'яті його зміст.

Він розгорнув гладенький, цупкий аркуш гербового паперу, швидко пробіг очима знайомий текст…

Вогник був трепетний і синій і дуже несміливо торкнувся ріжечка розгорнутого аркуша. А далі папір узявся димом і спалахнув жадібним полум'ям. І коли документ уже догоряв, Головнін не побачив, а відчув, що позаду хтось стоїть… Він обернувся. За розчиненими дверима каюти стояв Мур. «Я не зачинив дверей, — з досадою подумав Головнін. — А втім, хто має право зайти сюди без дозволу?»

— Що вам треба? — суворо спитав він. — Чому ввійшли, не спитавши дозволу?

Тонкі губи мічмана скривились; очі дивилися і вкрадливо, й допитливо:

— Я злякався… Я думав… Я побачив дим…

— Не турбуйтесь, Мур. Я спалив секретний документ.

— Секретний? Це який же?..

Головнін посміхнувся. Йому здалось кумедним перелякане обличчя мічмана.

— Який? Я вже сказав вам: секретний. Можете заспокоїтись. Пожежа кораблю не загрожує.

Не думав капітан «Дианы», що йому колись доведеться з жалем пригадати цей короткий епізод.

… На своєму фрегаті «Нереїда» капітан Корбет зустрів російського гостя чемно, навіть урочисто. Два матроси біля верхньої площадки трапа салютували швидко піднятими багнетами. Палуба, однак, була безлюдна; очевидно, капітан дав наказ, щоб екіпаж не виявляв цікавості.

Вени пройшли в офіцерський салон, де вже був накритий стіл. На цю зустріч Корбет не запросив нікого з офіцерів. Лише мовчазний служник, шанобливо витятись і нахиливши голову, стояв коло буфета.

— Мій бойовий друже! — раптом весь змінившись, вигукнув Корбет і взяв руку Головніна обома руками. — Хто з нас ще недавно міг би подумати, що ця зустріч відбудеться на самому краю землі і за таких сумних обставин?.. Чи не дивно справді, що ми, друзі, випробувані вогнем, сьогодні стали ворогами?.. Дивно. Неймовірно! Ось людина, що билася під флагом самого Нельсона, і ця людина — мій противник…

— Справді дивно! — погодився Головнін. — Але, пригадую, лорд Маркерр казав якось, що англійці ніде й ніколи не забувають

своїх друзів. Нехай часи змінилися, однак у мене ніхто не відбере пам'яті про ті роки, які я віддав британському флотові.

На короткий час капітан Корбет замислився. Чисто виголене, одутле обличчя його зробилося сумним. Тільки очі дивились насторожено, мов визирали з засідки, — в них було якесь невисловлене запитання. Несподівано, обертаючись враз у хвацького хлопця, він так стукнув по столу, що аж посуд задеренчав, і схопив ближчу пляшку:

— Геть усі сумні справи! Згадаймо, друже, славетну битву під Тулоном…

— Однак, — мовив Головнін, — я прибув до вас, щоб з'ясувати саме сумний бік справи. Я маю пропуск англійського уряду. Хіба цього не досить, щоб я міг спокійно стати під паруси?..

Корбет спроквола наповнив бокали:

— Будемо цілком одверті, мій друже… Ви відпливли з Англії до оголошення війни… Це може означати, що ваш пропуск механічно втратив силу… Я не знаю, як вирішить командор Роулей, але коли б я був на його місці…

Тут капітан Корбет надпив трохи з бокала, потім накурив, відсунув тарілку і закінчив рішуче:

— Я відпустив би вас… Авжеж, відпустив! Я вам повірив би на слово честі…

— Дякую, — сказав Головнін, подумавши, що капітан поводиться надто вже артистично: цей піднесений топ, і суворий вираз обличчя, і цей жест — рука, покладена на серце…

— Але я не можу цього зробити, — зітхаючи, закінчив Корбет. — Я тільки підлеглий. Я не можу інакше розглядати ваше судно, як військове судно ворожої держави. І я не можу дозволити, щоб ви підіймали російський флаг. Це була б образа моєму королеві: в англійській військовій бухті і раптом ворожий флаг! Ви можете залишити вимпел, це означатиме, що судно ще не приз…

— Ще не приз! — повторив Головнін. — Отже, ви гадаєте, що командор вирішить…

— О, ні! Я не забігаю наперед, — поспішив запевнити Корбет. — Коли командор ознайомиться з вашою інструкцією…

— Вона була написана по-російському…

— То що, це не перешкода! У нас тут живе чоловік, що приїхав з міста Риги… Він прекрасно читає по-російському…

— Я кажу: вона була написана. Тепер її вже нема.

При цих словах не тільки очі, а й губи, і брови, і густа сітка зморщок на лобі, — все обличчя капітана Корбета виявило настороженість.

— Де ж… Інструкція?

— Я її спалив.

— Навіщо?..

— Щоб ви не довідались про її зміст. Ви, звичайно, знаєте, капітане, що означає поняття: секретний документ. Коли мені оголосили, що шлюп вважається затриманим, я вважав за свій обов'язок знищити інструкцію. Проте я нітрохи не боюсь наслідків цієї моєї дії.

Можливо, що капітан Корбет хотів показати себе людиною проникливою. Ледь помітно усміхаючись, він спитав:

— Але ви хотіли дізнатись, чи зможемо ми прочитати документ, написаний по-російському? Гадаю, ви саме тому й сказали, що інструкція написана вашою мовою?

Головнін теж усміхнувся:

— Атож, це дуже важливо, капітане. Принаймні у вас не буде приводу затримувати шлюп через те, що нема людини, якій ви довіряєте і яка зможе прочитати документи, викладені російською мовою. У мене є папери, які доводять, що шлюп «Диана» йде на північний схід лише з метою робити відкриття.

— Виявляється, містер Головнін, що ви, крім усього, ще й дипломат?! — здивовано промовив Корбет і голосно засміявся, але очі його, як і досі, визирали з засідки. — Отак спритно випитали в мене, простака, що в нас є перекладач!

Без видимого зв'язку з попереднім він спитав:

— Скажіть, там, на Алясці, куди ви йдете для відкриттів, якщо, звісно, вірити вам на слово, кажуть, дуже суворий клімат? Я читав про мандрівки Джемса Кука, він бував у тих краях…

— Ще до нього там побували наші, росіяни, Чириков і Берінг…

— Хіба? Дуже цікаво… Все ж ви берете на себе чималий риск. Хутро, як ви знаєте, не терпить солоної води. Якщо ви везтимете хутро, вам треба буде ближче спуститися до тропіків, щоб втекти від штормів північного сходу. О, я знаю, що таке район снігових штормів! Я побував за Південним Полярним колом…

— Ви даєте пораду, капітане? Дякую… Нещодавно я теж побував на південь від мису Горн… Але ми не маємо наміру перевозити хутро. Це — справа комерційних кораблів. Коли б наш корабель був комерційний, ви могли б захопити його як приз…

Капітан Корбет помітно спохмурнів:

— Ви, очевидно, подумали, мій друже, ш%я добиваюся від вас бодай непрямого признання?.. А хіба мені не однаково: комерційний це корабель чи військовий?

— Це корабель Російської географічної експедиції. І потім, про які «непрямі признання» може бути мова? Ви — не слідчий. Я

— не підслідний…

Капітан Корбет схвально вигукнув:

— Це — слова мужчини!.. То випиймо ж за наші славні діла під Тулоном!.. Геть усі умовності, тут зустрілися двоє бойових товаришів…

За кілька хвилин вони попрощались біля площадки трапа. «Диана» стояла зовсім близько: звідси можна було бачити все, що діялось на її палубі. Там плинуло звичайне, розмірене корабельне життя: під фок-щоглою матроси лагодили снасті; інші шкребли й мили надбудову бака; судновий кухар чистив великий мідний таз… Тільки вартовий англійський лейтенант, нудьгуючи, сам собі повільно блукав осторонь усіх, на юті… А навколо шлюпа, як і раніше, сновигали човни, переповнені озброєними англійськими матросами, і з одного човна, що причалив під кормою, якийсь хлопчина здирався по тросу на пів'ют.

Головнін показав на нього Корбету:

— Я накажу своїм матросам скидати таких-от «акробатів» за борт…

— Зараз вони дадуть вам спокій, — мовив Корбет. — Але, між іншим, я забув повідомити вас, мій друже, що я дав розпорядження… При найменшій вашій спробі тікати, на вас буде спрямовано вогонь усіх берегових і корабельних батарей… До речі, сьогодні чудова погода, правда?

— Дякую вам за прекрасний обід, — відповів Головнін, посміхаючись. — Ми, російські моряки, добре розуміємось на гостинності. Я ще раз пересвідчився, що англійці не забувають своїх друзів.

Уже з шлюпки Головнін помітив: пещене обличчя капітана Корбета побагровіло, але що він переживав — почуття сорому, зніяковіння, злоби, — Головнін не міг збагнути.

* * *

Дивна пригода трапилася з перекладачем. Уродженець міста Риги, цей чоловік служив тепер в англійському морському корпусі в Капштадті в чині сержанта; він і дитинства чудово знав російську мову. І раптом сталося незвичайне; викликаний до командора Роулея, він вислухав відповідне суворе напучення і… враз забув усі російські слова.

Коли йому показали суднові документи «Дианы», він тільки розвів руками і мовив засмучено:

— Ні, жодного слова не можу перекласти…

З великим жалем командор Роулей повідомив Головніна, що, як виявилося, перекладач їхній не досить підготований. І ще прикріше командорові, що в усьому Капштадті, як він з'ясував, не було людини, котра володіла б російською мовою.

І Головнін, і Рікорд чудово розуміли Роулея: він наказав перекладачеві мовчати… В Капштадтському порту готувався відпливти в Англію транспорт «Абоданс». З цим транспортом Роулей посилав донесення про затримку шлюпа.

Отже, Головнін не помилився: це був полон, але полон особливий, обставлений зовнішньою чемністю, яку доповнювали жерла гармат, націлені на шлюп.

Викликавши наверх команду, Головнін прочитав перед застиглим, мовчазним строєм моряків свій писаний наказ.

— Єдине, що лишається нам робити в цьому становищі, — сказав він, — чекати. Терпіння і терпіння! Будемо сподіватися на краще, мої друзі…

Потім він спитав у офіцерів і матросів, чи є в кого які заяви або запитання. Після кількох секунд тиші із строю виступив бронзовий від загару богатир, матрос першої статті Михайло Шкаєв.

— Насмілюсь доповісти….

Головнін кивнув йому:

— Кажіть…

Чисте, вольове обличчя моряка було зосереджене й серйозне:

— Матроси обговорювали в своєму гурті цю сумну подію. Як видно, одне тільки нам лишається: вирватися з пастки і з боєм втекти… Я хочу запевнити вас від імені матросів, Василю Михайловичу, що всі ми готові і тільки ждемо вашої команди…

Ставний, вродливий мічман Мур тихенько свиснув, посміхнувся, знизав плечима. Як видно, ця заява Шкаєва була, на його думку, недозволенною вільністю: вже не раз Мур висловлювався в тому розумінні, що матросові належить не думати, не міркувати, а слухати розпорядження начальства і беззаперечно їх виконувати. Шкаєв зрозумів і цю посмішку мічманову, і його застережний свист. Він сказав:

— Я повинен доповісти вам, ваше благородіє, що англійський лейтенант, отой що вартує на шлюпі, робить пусте, зайве діло. Весь час він торочить матросам: ідіть, мовляв, на берег, ми дамо вам і гроші, і волю, і право виїхати в яку схочете країну…

— От як! — вигукнув Головнін. — А хіба цей лейтенант розмовляє по-російському?..

— Ні, його слова перекладає мічман Мур…

Головнін круто обернувся, прямо, в упор глянув на мічмана.

— Що це значить, шановний?..

— Це була просто моя люб'язність, — витягтись і все усміхаючись, відповів Мур без найменшої запинки. — Я хочу сказати: глузлива люб'язність.

— Я не терплю таких люб'язностей, — суворо, роздільно промовив Головнін, дивлячись в очі Мурові. — Зважте на це і більше не помиляйтесь.

Вродливе обличчя мічмана зблідло; він злобно глянув на Шкаєва. Головнін підійшов до матроса і мовчки потис йому руку.

* * *

Через кілька днів шлюп перевели в далекий, глухий кут бухти. Вихід в океан охороняли берегові батареї н кораблі англійської ескадри. Для астрономічних спостережень Головнін найняв на самому березі старий, розхитаний вітрами двоповерховий будинок. Сюди перенесли з шлюпа хронометри й інші інструменти. Містер Роулей тепер остаточно заспокоївся: без хронометрів Головнін не зробить спроби тікати, отже, наглядати за полоненими ставало куди легше.

Обсерваторія, створена Головніним на березі для перевірки хронометрів, незабаром привернула до себе увагу англійських капітанів. Тут, у цій дуже важливій бухті, де схрещуються океанські шляхи кораблів, англійська адміністрація не спромоглась організувати обсерваторію. І от, нарікаючи на чиновників, англійські капітани не раз просили Головніна перевірити й їхні хронометри. Головнін залюбки погоджувався: часу вільного багато, а за роботою він збігав непомітніше. Та начебто вже наближався й день їхнього звільнення: до Капштадта з Англії прибув на шлюпі «Рес-горс» віце-адмірал Варті, людина з великими повноваженнями і владою. Від англійського офіцера Головнін довідався, що транспорт «Абоданс» закінчив рейс щасливо і кілька днів стояв на рейді Портсмута поряд з «Рес-горсом». Варті, звичайно, мав привезти розпорядження англійського уряду про дальшу долю «Дианы». З певною надією й радістю Головнін поспішив у Капштадт…

Віце-адмірал не примусив його нудитися в приймальні. Підтягнутий, вилощений ад'ютант доповів, що прибув російський моряк, і зараз же розчинив двері. В просторому кабінеті було щонайменше три десятки офіцерів. Вони сиділи біля круглого стола, стояли окремими групами, троє схилилось над паперами,

які переглядав Варті…

Головнін підійшов до столу. Здалеку, від дверей ад'ютант викрикнув його прізвище. Віце-адмірал підвів лису голову, відсунув папери і поспішно встав.

— Мені дуже приємно, містер Головнін, познайомитися з вами… Я знаю про вашу доблесну службу в англійському флоті. Як самопочуття? Подобається вам Капштадт?..

— Правду сказати, я досить-таки надивився на це місто, — промовив Головнін. — Я віддав би перевагу північним широтам перед півднем…

Віце-адмірал голосно засміявся, занадто голосно, щоб цей сміх здавався щирим.

— Мушу сказати вам, капітане, що клімат цих місць вважається чудовим… Сподіваюсь, ви ні в чому не зазнаєте скрути?

— Я хотів би знати, які ваші наміри щодо шлюпа «Диана» та його екіпажу?

Варті підвів гострі плечі. На сухому, старечому обличчі його відбився подив:

— Наміри цілком доброзичливі. Ви, певно, знаєте, що наша ескадра, яка блокувала острови де Франс та Реньйон, недавно дуже потерпіла від бурі. Вчора сюди прибуло для ремонту кілька кораблів. Вам треба дати розпорядження, щоб ваші матроси взяли участь у ремонтних роботах… За це, звичайно, заплатять, і це позначиться на постачанні вашому екіпажеві.

— Ні, я не зроблю такого розпорядження, — сказав Головнін. — Корабель, відремонтований на мисі Доброї Надії, може опинитися в Балтійському морі і вести операції проти Росії. Якби мої матроси взяли участь у цих роботах, вони тим допомагали б противникові Росії.

— Мені здається, у вашому становищі на такі деталі не слід було б зважати, — мовив Варті. — Один із ста шансів, що корабель, відремонтований вашими матросами, опиниться на Балтиці.

— Навіть коли б це був один шанс із тисячі, — сказав Головнін. — Ми нізащо не погодимось допомагати противникові.

І знов на старечому обличчі Варті відбився подив, який тут же змінився на те лагідне смиренство, яке звичайно буває написане на обличчях єзуїтів. Головнін подумав: «Цьому Варті чорної сутани тільки бракує!..»

— Мені дуже шкода, капітане, що я не можу порадувати вас будь-яким розпорядженням мого уряду про «Диану». Доведеться ще почекати. Але ви можете бути п%вні в моїй незмінній до вас прихильності. А тепер я змушений перепросити вас, бо повинен

негайно оглянути новий сигнальний пост…

У прихильності Варті Головнін переконався того самого дня, тільки-но повернувся на «Диану». Тут на нього чекав англійський морський офіцер, який допіру прибув із Капштадта. Очевидно, Варті послав його услід за Головніним, і офіцер випередив капітана в дорозі. Похмурий, довгов'язий хлоп'яга з важкою щелепою й підсліпуватими очима пильно вдивився в обличчя капітана і різко відрубав заздалегідь підготовані фрази:

— За розпорядженням віце-адмірала, сера Варті, ви повинні дати писане зобов'язання, що не зробите спроби залишити Саймонс-бей до відповідного наказу з Англії. Якщо ви відмовитесь видати таке зобов'язання, команда й офіцери будуть перевезені на берег як військовополонені, а шлюп займе англійський караул. Крім того, сер Варті дав розпорядження, щоб усі паруси на шлюпі були відв'язані, брам-стеньги спущені і судно обов'язково стояло на двох якорях.

— Може, сер Варті дав розпорядження і про поставання моєму екіпажеві? — спитав Головнін.

Офіцер посміхнувся:

— Було б дуже дивно, коли б віце-адмірал став складати для рас меню…

— Але буде ще більш дивно й дико, якщо мої люди змушені будуть голодувати.

— А втім, сер Варті сказав, що ваші люди можуть працювати й одержувати харчування.

Головнін зміряв його поглядом:

— Як бачите, ми не боїмося ваших гармат. Ми спокійні. Можете бути певні, що нас не злякає й голод.

Одержавши писане зобов'язання, офіцер з'їхав на берег. Проводячи його поглядом, Головнін сказав:

— Авжеж, Англія не забуває своїх друзів…

Поруч хтось неголосно засміявся. Головнін обернувся. Петро Рікорд стояв біля фальш-борту й читав якийсь папір.

— Слухайте, Василю Михайловичу, вони таки, мабуть, твердо вирішили Саме голодом скорити нас. Купцям наказано не приймати наших векселів. І прокурор ось відповідає, що нам заборонено продавати будь-що з шлюпа, бо агенти в призових справах вважають шлюп і всі наші вантажі своєю власністю. Проте в усій цій оказії є й позитивний бік!

— В тому разі, коли б йому пощастило нас затримати…

Головнін оглянувся на бухту. За двісті метрів від шлюпа стояв адміральський корабель «Резонабль». Вихід з бухти був заставлений транспортними й купецькими суднами. Прорватися крізь цей зосереджений фронт кораблів, та ще вночі, здавалось,

було неможливо.

— Оголосіть мій наказ по шлюпу, — сказав Головнін Рікорду. — З сьогоднішнього дня всі офіцери, і я також, одержуємо харчування однакове з матросами. На добу не більше як фунт сухарів на людину. Купувати будь-що на березі категорично забороняю.

Рікорд зрозумів:

— Отже, готуватимемось у дорогу?

Головнін все дивився на бухту, намічаючи в думці можливий найкоротший шлях.

— Починати треба було б із заготівлі провізії. Наші запаси мізерні. Але ж англійці догадаються, що ми готуємось. Вони стежать за кожним нашим кроком. Тож нехай краш, е думають, що можуть вдержати нас загрозою голоду в дорозі… Матроси й офіцери на цьому шлюпі — одна сім'я, тому ніхто не повинен мати переваг у нашому тяжкому становищі. По-братньому поділяємо ми мрію і надію. По-братньому поділимо й останній сухар…

— Мене можуть спитати наші офіцери, які причини викликали цей наказ, — мовив Рікорд.

— Просто скажіть: причини знає командир.

— А наші хронометри? Вони ж на березі, в найнятому будинку. Їх треба доставити на корабель. Там у пас є й англійські хронометри. Три з них — з адміральського корабля. Коли повернемо ці інструменти неперевіреними, викличемо підозру. Може, вночі перенести наші хронометри на шлюп? Але тоді англійці насторожаться…

— Я думав про це, Петре… На березі в нас три хронометри. Два з них ми непомітно перенесемо на шлюп, а третій залишимо. Власникові будинку я передам листа, щоб він продав цей хронометр з аукціону й одержав гроші, які належать йому за приміщення й за хліб. Ми не можемо зникнути не заплативши, ми не ошуканці — чесні люди… Є ще борг торговцеві м'ясом де Віту. Цьому я залишу вексель на англійський комерційний дім Гарі і Джокса.

— А як же передати листи? Кому їх довірити? їх можуть прочитати ще до нашої втечі!

— Я довірю ці листи тільки замкові, — мовив Головнін. — Стальному замкові й ключеві, що в мене в кишені. Я покладу їх у ящик адміральського хронометра. Правда, тут виникає одне побоювання: що як віце-адмірал Варті потаїть від свого уряду зміст листів? Адже я вирішив залишити листа й йому. Ніхто інший, саме він призвів нас до спроби втекти. Для Варті, звичайно, було б найпростіше знищити мої пояснення: в них нема

ні перепрошувань, ні виправдувань. Я маю всі підстави обвинувачувати віце-адмірала в жорстокості, і я обвинувачую. Приховати ці обвинувачення йому не вдасться. Копії з того листа, який адресую йому, я надішлю своїм знайомим у Капштадті — і англійцям, і голландцям. Навіть і про це я повідомлю Варті.

Головнін посміхнувся.

— Він з люті, чого доброго, і ящик свого хронометра поламає!

Ясні очі Рікорда блиснули:

— І нехай!..

— Оце такі плани, Петре… Тепер їх знаємо ми вдвох — ти й я.

— По-грецькому Петро означає камінь, — сказав Рікорд. — Камінь уміє мовчати.

Він рвучко обернувся, розчувши легкі кроки: хтось обережно крався за покритою брезентом шлюпкою. Силкуючись лишитися непоміченим, присівши навпочіпки, мічман Мур злодійкувато визирнув з-за носа шлюпки, визирнув і сховався.

— Що це ви бавитесь у піжмурки, мічмане? — глузливо спитав Головнін.

Мур повільно випростався, явно зніяковівши:

— Я не хотів перешкоджати вашій секретній розмові…

Рікорд швидко ступив до мічмана:

— Звідки ви знаєте, що ця розмова секретна?

Мур не вийшов з-поза шлюпки.

— Мені здалось… Ви називали прізвище сера Варті. Не думаю, щоб ви могли захоплюватися ним. Мені дуже ніяково справді, що я міг мимохіть почути вашу розмову, хоч зовсім не старався взнати секрети начальства…

— Мені дуже подобається ваша скромність, мічмане, — сказав Головнін. — Якщо в мене й є якийсь секрет, то він може стосуватися і вашої долі.

* * *

Особливо важким був цей план через непевність, у якій весь час перебувала команда «Дианы». Що вирішить англійський уряд? Волю чи полон до закінчення війни? Чому мовчав Варті? На записку Головніна про те, що на судні вичерпався провіант, він не відповів. На другого, вже гострого, наполегливого листа він надіслав відповідь аж через два тижні: кілька люб'язних фраз з побажанням доброго здоров'я… Це було знущання. Варті вважав

«претензії» Головніна забавними.

Капітани голландських кораблів, з якими Василь Михайлович познайомився тут і заприятелював, не приховували свого обурення із вчинків віце-адмірала.

— Ніхто не насміє закинути вам щось, містер Головнін! Варті примушує вас тікати, він погрожує вам голодною смертю…

Можливо, були серед цих людей не тільки доброзичливці. Головнін і на мить не забував про обережність. Звичайно він відповідав зажурено:

— Мені не вистачить провізії і на тиждень дороги…

Але голодна пайка і справді відбилась на стані команди. Тяжко занедужав і незабаром помер помічник шкіпера Єгор Іллін. Матроси віднесли його тіло на далекий горб, звідки видно було похмурий, сірий простір океану, і мовчки спустили в яму важку, дубову труну. Серед проводжаючих був і командир; таким задуманим і сумним ніхто з матросів ще не бачив Головніна.

— Ми будемо вважати, що тебе вбили, Єгоре, — неголосно промовив Головнін. — Російські люди дізнаються, що тут, далеко від батьківщини, на мисі Доброї Надії, спить вічним сном убитий англійськими тюремниками російський моряк… Коли ми вирвемося з полону і прийдемо на Камчатку, там, на рідній землі, ми поставимо пам'ятник тобі, Єгоре, і напис на пам'ятнику розповість про чесну працю твою і про тих, хто винен у твоїй смерті…

Він чув: хтось із матросів повторив:

— Коли ми вирвемося з полону…

Була в цих словах упевнена надія і нетерпляча рішучість.

Ця нетерплячість давно позбавляла спокою й Головніна. Вечорами пильно вдивлявся він в обрій, вслухався в плюскіт зибу. Хоч би насунули хмари, хоч би вдарив шторм! Ночі, як на те, стояли ясні, тихі, місячні, пробувати вийти під таку погоду в океан було б безрозсудно…

І знову монотонним, сумовитим дзвоном корабельні склянки відраховували години; змінювалися вахти; приходили й відходили іноземні судна; марширувала на березі англійська морська піхота… І збігали тижні.

У квітні минув рік з того пам'ятного дня, коли шлюп увійшов у Саймонс-бей. Уже настав травень… Різнобарвні черепашки й зеленкуваті водорості густо вкрили підводну частину шлюпа. Вони вкривають звичайно уламки потонулих кораблів… Дивлячись довгими ясними ночами на гори, посріблені місяцем, на жовтий холодний вогонь хвилі, Головнін інколи мимохіть думав, що час, мов сама морська пучина, зімкнувся над його «Дианою», над долями довірених йому людей.

Але в половині травня раптом подув омріяний норд-вест, і вечірнє небо затягли важкі хмари.

Головнін вийшов на палубу, роздивився. Поблизу чорнів невиразною тінню віце-адміральський фрегат. Ще вдень Василь Михайлович запримітив, що паруси на ньому не були прив'язані. Великі військові кораблі, які стояли на якорях трохи далі, не вийшли з ремонту, вони не могли б кинутися в погоню. Лишалась іще одна небезпека, — про неї Головнін довідався, почувши сигнали з гір: біля входу в бухту курсували двоє невідомих суден: може, то були англійські військові кораблі?.. А втім, про цю небезпеку довго роздумувати не доводилось. Якщо буде погоня, то буде, звісно, й бій.

Він гукнув Рікорда. Можна було подумати, що лейтенант нетерпляче чекав цього виклику. Він вартував тут же, біля капітанської каюти.

— Зараз виходимо, — сказав Головнін. — Викликати всіх наверх… На марсах і реях працюватимуть усі: офіцери, унтер-офіцери, гардемарини, рядові… Нехай розміститься на палубі непомітно. Додержувати цілковитої тиші… Ми вийдемо з бухти під штормовими стакселями.

— Єсть! — радісно вигукнув Рікорд і, немов упевнюючи самого себе, додав тихо: — Я вірю в щастя…

Рівний норд-вест скоро змінився шквалом. Білі гребені хвиль зашумували, закипіли, лунко вдарили в борт шлюпа. Рвані хмари спустились до вершків щогл; вогкий, волокнистий туман, просічений хльостким дощем, обволік усю бухту й берег… Саме про таку погоду мріяв Головнін довгими днями й ночами чекання. Однак у цю хвилину, коли остаточно вирішувалась доля всього екіпажу, голос його пролунав по-буденному спокійно, так, ніби слова команди були звичайнісінькі, повторювані вже безліч разів:

— Рубай канати…

Він чув короткий приглушений звук. Чорні тіні замиготіли на півбаку. Потім відчутно здригнулась палуба, і під напором вітру судно поволі рушило до середини бухти.

З невеликого баркаса, що стояв на якорі за тридцять метрів від «Дианы», підсилений рупором голос прокричав чи то вражено, чи то перелякано:

— Вони відходять!.. Гей, на «Резонаблі»!.. Полонені пробують утекти…

Головнін оглянувся на віце-адміральське судно. Крізь клапті туману він виразно бачив, як там, на кормі, на пікафуті, на баку замигтіли тремтливі вогні. Він зрозумів: за сигналом тривоги англійські моряки кинулись до гармат. З цієї секунди він наче

забув і про «Резонабль», і про берегові батареї… Хай буде, що буде! Намагаючись приховати хвилювання, штурвальний матрос неголосно повторював слова команди… Поривчастий вітер, здавалось, силкувався зірвати штормові стакселі. «Диана» йшла дедалі швидше, і неясні силуети англійських військових та купецьких кораблів виникали й танули то з правого, то з лівого борту…

Збігали хвилини, але англійці не відкривали вогню. Чому вони гаяли час, випускаючи «Диану»? На шлюпі, мабуть, не було людини, яка не питала б себе про це, що дивувалася з того, що противник мовчить. Однак події цього короткого часу складалися саме так, як і гадав Головнін: там, на «Резонаблі», природно виникло побоювання, як би не пошкодити власні судна. В таку темряву й негоду навіть найвправніший артилерист не міг би поручитися за точність прицілу. А на рейді ж бухти відстоювалося багато кораблів.

Може, англійці були певні в ходових перевагах свого «Резонабля» і сподівались наздогнати «Диану» в океані? Головнін розумів, що, захопивши вдруге «Диану», «давні приятелі» не вагаючись оголосять шлюп трофейним, а весь екіпаж судна ув'язнять. Та, зрештою, капітан знав і інше: жодного офіцера й жодного матроса шлюпа ця загроза не могла зупинити. Беззавітно вірні батьківщині, його люди готові були до кінця виконати свій обов'язок.

У своєму глибокому довір'ї до екіпажу корабля Головнін спирався на факти: він знав біографії кожного з цих людей, їхні діла й думи. Тут було чимало матросів, що раніш служили на інших суднах імператорського флоту. У розмовах на дозвіллі вони нерідко згадували своїх колишніх нелюдів-начальників і страшні, образливі кари ліньками. Жоден офіцер «Дианы» не насмів би вдарити матроса. Головнін раз і назавжди заборонив кулачне самоуправство. Дехто вважав його революціонером, та Василя Михайловича це слово не лякало. Він не раз повторював офіцерам, що матрос — така сама, як і вони, дворяни, людина й громадянин.

— У нас одна батьківщина, — казав він, — і кожен із нас повинен їй служити, доки не перестане битися його серце. А серце російського моряка чутливе і вдячне: воно не здригнеться перед дулом пістолета, щоб відплатити командирові добром за добро.

В цю тривожну годину на трудному, небезпечному шляху до волі перевірялася школа Василя Головніна, і він вірив людям своєї школи.

Цю найнебезпечнішу частину шляху, де зіткнення з яким-небудь кораблем. здавалось неминучим, Головнін недаром вивчав

багато днів. Скільки разів виходив він шлюпкою на далекий рейд і до мису, за яким так виразно, лунко, могутньо дихав великий, величний океан… Вийти з бухти або провести в неї судно Головнін зміг би тепер за будь-якої погоди, в найтемнішу ніч. Але кораблі, що приходили в бухту, звичайно міняли місця стоянок, залежно від вивантаження, від навантаження, від розпоряджень майстра-катенданта, знавця гавані й рейду, грунту, течії й вітрів… Надвечір, пильно оглядаючи в підзорну трубу знайомі обриси Саймонс-бея, Головнін намагався запам'ятати, на яких місцях стоять судна. Якби довелось йому зараз позначити на карті бухти тридцять або сорок точок, де кинуто якорі, він зробив би це за хвилину і не помилився б. Але деякі судна могли переміститися. В сум'ятті шквалу, туману й дощу, в нічній темряві, яка в цих краях насувається надзвичайно швидко, дозорні на півбаку й на марсі не побачили б корабля на дорозі…

Отже, на якийсь час Головнін забув і про «Резонабль», і про берегові батареї. Напевно, віце-адміральський фрегат уже рушив у погоню? Зненацька, просто по курсу, перед самим бушпритом «Дианы» вимальовується чорна тінь… Це корабель. Кілька хвилин, і шлюп протаранить невідоме судно. Головнін сам хапається за спиці штурвала:

— Ліво на борт!..

Побіля самісінького борту «Дианы» промчав чорний силует… І знову гучним обвалом навалюється вітер; крутиться коловертень розпиленого дощу; білими спалахами проблискують крізь темінь, злітаючи над боргом, гребені хвиль…

Яке щастя після нескінченного, пекучого до болю полону знов почути гул океану!

За весь час своєї служби на флоті Головнін не пам'ятав, щоб іще коли так блискавично виконувалися його накази. Це була важка, небезпечна робота — на мокрих і слизьких реях, в непроглядній темряві ночі, під вітром, що скидався на шалений водокрут… Слово команди — і вже прив'язано фок, і поставлено грот-марселі, і вистрілено брам-стеньги, і піднято брам-реї, і поставлено брамселі… Аби тільки ущух шквал та подув рівний вітер, — шлюп уже був готовий стати під усі паруси.

На якісь секунди в просвіті серед рваних хмар відкрились похмурі висоти берега, — це був знайомий мис Хіпгкліп… Отже, грізна скеля Уїтл лишилась далеко за кормою. По той бік мису хвилі вже не стикались, не кипіли, — високими, спадистими лавами неслися вони в піч, у могутній простір океану.

До самого світу ніхто на шлюпі очей не звів, ніхто не поскаржився на біль від поранень та ударів.

Під першими нерівними проблисками світанку Головнін

побачив усю команду на передній палубі корабля… Мокрі, в подертому одягу, в саднах і в смолі, люди стояли нерухомо, наче закам'яніли, напружено вдивляючись у безкраю далечінь, і сувора радість освітлювала їхні обличчя.

Ранок був ясний і синій, з безхмарним небом, з прозорою, сяйною бірюзовою хвилею. Навально проносячись вздовж борту, грала й шипіла і райдужно відсвічувала піна. Незримий тягар поривчасто виповнював паруси. І був він гострий і солодкий, вітер волі, яким так жадібно дихали тепер моряки «Дианы».

* * *

… В малому офіцерському салоні «Дианы» ось уже третій день було весело й гамірно. З усіх кораблів — військових, купецьких, промислових — що стояли в Петропавловській гавані, на Камчатці, за ці три дні побували тут гості. Серед них — флотські офіцери, шкіпери промислових суден, бувалі в бувальцях купці, а також і прості матроси… Не тільки все начальство цього далекого дерев'яного городка, що став форпостом Росії (на березі Тихого океану, побувало на «Диане» з урочистими візитами. Ішли сюди вантажники з гавані, рибалки, мисливці, оленярі — усі, до кого долинула чутка, що повернувся корабель, про який давно вже гадали, що він загинув… Деяким поважним персонам не дуже подобалось, звичайно, що тут, на шлюпі, вахтові однаково привітно зустрічали і високих чиновників, і простих людей, але так звелів командир, і зауважувати йому ніхто з гостей не насмів би… А втім, один з чиновників, який розмовляв з французьким прононсом, все-таки сказав:

— На палубі шлюпа, Василю Михайловичу, я бачив простих мужиків… Вони цілуються з вашими матросами!

— Дуже приємно, — мовив Головнін. — Це росіяни зустрічають росіян.

Чиновник посміхнувся:

— На березі я бачив і камчадалів. Здається, й вони збираються на корабель…

— Хіба? — зацікавлено спитав Головнін. — Чому ж вахтові їх не запросили? Я сам прийму камчадалів, ось тут, у цьому салоні…

Чиновник засовався в кріслі і стурбовано оглянувся на двері.

— Може, трохи згодом?

Не приховуючи іронії, Головнін сказав:

— Не дивуйтесь, шановний добродію… Зовсім недавно в тому кріслі, де ви сидите, так само невимушено сидів дикун… Це було біля острова Тана, в групі Ново-Гебрідських островів. Мушу сказати вам, що він, ватажок первісного племені, поводився дуже пристойно…

Хтось із гостей пирснув зо сміху, а в чайній склянці, яку чиновник тримав у руці, срібна ложечка тонко, співуче задзеленькотіла об скло. Головнін, здавалось, не розчув цього сміху і не помітив, що сухорлявий аристократ вмить спітнів, лисину й лоб його зросив піт, губи й щоки побіліли. Розповідаючи далі про далекий похід «Дианы», Головнін казав:

— Скільки й житиму, ніколи не забуду тієї зустрічі на острові Тана… Безвісні люди на маленькому острівці, що загубився в просторах океану, простигли нам, незнайомим, у вирішальні для нас, трагічні години руку допомоги й дружби. Вони могли б цього не зробити. Вони мали всі підстави зустріти нас, європейців, нещадною війною, бо англієць Кук, який побував на цьому острівці до нас, почав з того, що обстріляв мирне тубільне селище з гармат. Він, звісно, не думав про тих мореходців, кому доведеться прийти сюди після нього. Ми й були перші після нього білі люди і прийшли на такому самому кораблі. Остров'яни не знали різниці між англійцями і росіянами. Вони знали лише одне, що в океані блукають жорстокі білошкірі бродяги з таємничою зброєю, яка бухає вогнем і димом, і що ці бродяги грабують та вбивають не розбираючи… Чи ж не дивно, що це, уже скривджене європейцями плем'я не пішло на нас війною? Від мису Доброї Надії нас відокремлювало 5910 миль, або 10 340 верст, і на цьому довгому шляху були й страшні грози, і шторми, і шквали, і холод полярного Півдня, і тропічна спека, і, звичайно, суворий, дуже суворий труд. І весь час кожен а екіпажу одержував тільки третину пайки… Зрозуміло, що значило для нас прибуття до острова Тана, зустріч з господарями цієї малої землі… Чому вони повірили, що ми не мали лихого заміру? Я думаю, тому, що вони зрозуміли наше цілком мирне ставлення до них. Я пояснив матросам, що вони мусять виявляти до остров'ян доброзичливість, не хапатися за зброю, не погрожувати. На острові ми намірялися, запобігаючи цинзі, запастися свіжим м'ясом і плодами; крім того, мене цікавили й жителі цих островів. Один лише Кук одвідав їх до нас, і я, знаючи жорстокість цього мореплавця, не зовсім довіряв тим записам, що були опубліковані після його мандрівки.

В екіпажі Кука, як відомо, було двоє натуралістів, батько й син Форстери. Вони й описали острів Тана і його насельників. З твором Форстерів я познайомився в Капштадті і поробив виписки

з нього. Тепер нам в особливій пригоді став маленький словничок, складений мною на підставі їхніх записів. Ми знали, що по-танському вода звалася тавай, свиня — буга, кокосові горіхи — нюї, хлібний плід — емер, їсти — ані, пити — нуї й інше.

Щойно «Диана» кинула якір у затоці Резолюшен, як нас оточила сила-силенна човнів остров'ян. Усі остров'яни були озброєні списами, киями й луками, проте, вдивляючись у їхні темно-каштанові обличчя, я не помітив у них ні люті, ні погроз. Ці напівголі люди дивилися на нас з цікавістю й очікуванням: вони хотіли знати, чого ми прийшли.

І тільки-но вимовив я кілька їхніх слів та показав жестами, що нам потрібна прісна вода й провізія, як остров'яни все зрозуміли і відповіли, одностайними вітальними вигуками.

Їхній чорний, окатий вождь, на ім'я Гунама, ставний силач, з безліччю кісок, спадаючих на плечі, з гострою кучерявою бородою не вагаючись пересів із свого легенького човна в спущену з «Дианы» шлюпку і, довірливо усміхаючись, спитав, як мене звати.

Ми розмовляли дивовижною мовою, якій немає назви, і перше слово, що його вождь вимовив слідом за мною по-російському, було ім'я моєї батьківщини — Росія.

Захоплений спогадами, Василь Михайлович, здавалось, зовсім забув про лисого аристократа, який нервово совався в кріслі. Чиновник сам нагадав про себе.

— Навряд чи вони зрозуміли, що означає це слово, — мовив він. — Кожній людині властиво вірити в бога. А звідси й свідомість того, що таке батьківщина, і спільність одновірців, і готовність іти в бій за віру, царя й вітчизну. Я чув, що ці дикі поклоняються якимсь дерев'янкам; а трапиться нещастя, вони спалюють своїх богів! Чи ж їм, поганинам і блюзнірам, зрозуміти велику державність? Ні, хоч ви що кажіть, а я не згоден визнати їх за людей.

Головнін посміхнувся:

— Мені доводиться відповісти вам по пунктах. Найперше, щодо спільності, про яку ви зволили сказати. У них, на островах, нема ні поміщиків, ні кріпаків. Нема, правда, й пишних палаців, та зате нема й тюрем. Цим дітям природи не властива заздрість і бажання жити працею інших. Ніде в світі не бачив я більш дружних і згуртованих людей. Вони завжди ходили групами, обнявшись або тримаючи одне одного за руку. Як охоче кидались вони допомагати товаришеві, якщо він робив важку роботу! А коли хтось з островʼян вимінював у моїх матросів ножа, або сорочку, або буси, я не помічав, щоб інші заздрили щасливцеві.

Скажіть, скидається це на наш розпорядок життя? Їхній вождь, Гунама, живе в такому самому курені, як і всі інші остров'яни, і харчується так само, як і всі вони. Звичайно, їхні закони нітрохи не схожі на наші, однак слід задуматись: хто ж, ми чи вони, попереду?

Друге, це про їхню віру. Вони ще не навчилися виплавляти метал і скло, тонко обробляти дерево та робити різні фарби. Тож нам, європейцям, які звикли до блискучих ікон, їхні боги можуть здатися неоковирними, грубими, занадто простими. Однак дерево лишається деревом, хоч би як його обробили. Хіба ікони, яким поклоняємось ми, не робота рук людських?

І, нарешті, третє: у них є своя державність, і вони її ревно оберігають. Вони люблять свою батьківщину і завжди готові битися з будь-якими загарбниками. Ось зверніть увагу хоча б на оцей запис Форстерів. — Головнін дістав із шухляди і погортав зошит. — «Коли капітан Кук звелів вистрілити з рушниці поверх їх, то один із жителів, стоячи на березі біля самої води, був такий відважний і зухвалий, що, нітрохи не боячись вогню, почав жестами викликати англійців на бій…» Ви, напевно, знаєте, який переляк, і паніку сіяла серед первісних племен вогнепальна зброя? Цілі могутні держави, з їхніми численними військами, капітулювали при громі, зброї європейців. Як же мав любити свою батьківщину цей житель Тани, що не здригнувся, побачивши «гримучий вогонь»!

Літній, з сивиною, піхотний офіцер, один із гостей Головніна, дивлячись через плече на лисого чиновника, мовив зневажливо:

— Я гадаю, що для жителів Тани байдужісінько, чи визнає їх за людей, чи не визнає якийсь зарозумілий добродій, житель Камчатки…

Чиновник густо почервонів і став квапливо відкривати прикрашену перламутром табакерку, а Головнін, не помічаючи його збентеження, розповідав з тим самим захопленням:

— Я радий, що доля допомогла мені побувати серед цих людей. Я переконався в тому, що відомості Форстерів про жителів Тани багато в чому неправдиві і в значній частині своїй є лише виправданням поведінки капітана Кука та його екіпажу. Я не пригадую жодного випадку, коли б хтось з остров'ян спробував украсти в нас будь-яку річ або грубо повівся з нашими матросами. Якщо супутникам Кука остров'яни не схотіли продавати свою зброю, то, певно, були в них для цього підстави. А нам вони залюбки відступали свої списи, щити, стріли, луки, кії, зроблені з надзвичайно міцного дерева казуарина, з одним або двома топірцями на краях.

Ми вільно заходили в їхні курені, і вони зустрічали нас

гучними вигуками й пригощали кокосами та іншими плодами. З візитом-відповіддю на шлюпі побувало багато жителів Тани, зокрема й Гунама із своїм сином. Поводилися вони, ось за оцим самим столом, вельми пристойно і лише після тривалих умовлянь попоїли наших страв і випили трохи вина.

Я хотів би звернути вашу увагу, панове, на один запис Форстерів. — Головнін знову погортав зошит і знайшов потрібну сторінку. — Вони пишуть, що остров'яни дуже хотіли, щоб англійці швидше покинули їх. «На плантаціях, повз які ми йшли, — пишуть Форстери, — ми зараз почули, що один чи двоє з жителів почали сурмити у великі черепашки, які в багатьох диких народів, а особливо на островах Тихого океану, вживаються для того, щоб подавати сигнал про небезпеку або коли треба стривожити жителів далеких селищ».

Коли я й штурман Хлєбников відходили далеко від берега у ліс і зустрічали на вузьких стежках остров'ян, при них справді бували такі черепашки. Але жодного разу ніхто з них у ці бойові черепашки не засурмив, і не було випадку, щоб остров'яни ховалися від нас або стежили за нами.

Що ж сталося з цими дітьми природи за час, відколи їх одвідала експедиція капітана Кука? Може, вони переродились? Чому вони втратили ворожість до білошкірих бродяг, що прибули з океану? На це запитання я бачу лише одну відповідь: вони відповіли Кукові на виклик викликом, а нам — добром на добро… Ні, ми жодного разу не зарядили тут гармат. А-коли ми вирушали в дальшу путь, чорношкірі друзі плакали і просили нас залишитись…

Капітан обернувся до чиновника, який знов відкривав табакерку:

— З гордістю можу сказати вам, шановний добродію: справді, в оцьому кріслі, в офіцерському салоні «Дианы» сидів, і зовсім недавно, ватажок племені з острова Тана — відважний, щиросердий Гунама, про якого в мене і у всіх моряків шлюпа назавжди лишиться добрий спомин.

— Однак ви самі називаєте цих остров'ян дикунами, — сказав чиновник. — А хіба в цьому слові нема презирливого чи хоча б погордливого відтінку? Я не повірю, щоб ви вважали дикунів за людей…

— Я вважаю їх за людей. Можете цьому вірити.

— Вони не мають уявлення навіть про азбуку!..

— А хіба у нас, в Росії, всі знають азбуку?

— Але кожного російського мужика можна навчити грамоти. А чи зможете ви навчити дикуна?

— О, безперечно! — вигукнув Головнін. — Можна навчити не

тільки азбуки, а й вищих наук. Я певен, що дитина негра відкілясь із Центральної Африки, або остров'янина з Полінезії, або індійця, або малайця, одно слово, кожна людська дитина, якщо з дитячих років почати її виховувати, так само досягне успіхів у науках, як і дитина росіянина, або француза, або англійця.

Підгорнувши тонкі губи і випнувши вузькі груди, чиновник відрубав гостро й сухо:

— Це небезпечні думки, які приводять до ще більш небезпечних висновків…

— Чому ж? — спокійно спитав Головнін.

— Бо вища наука — це наука керувати державою, мій шановний! Спробуйте навчити цієї науки мужика і довірити йому керування державою…

Головнін уважно дивився на співрозмовника, подумки питаючи його: хто ж ти? Шпик? О, це схоже на аракчеєвську Росію! Шпик приходить під машкарою гостя, спочатку говорить улесливо, усміхається, підлабузнюється, щоб потім перейти до провокаційних запитань. Гляди, ще сьогодні, голубе, дряпатимеш донос. Геть! Дряпай… А мені цікаво побачити, який ти у гніві…

Лишаючись, як і дотепер, стриманим, навіть привітним, Головнін сказав:

— Так і буде. Не знаю коли, але так і буде.

— Що? Як ви зволили висловитись? — майже злякано перепитав гість. — Мужики керуватимуть державою?..

— Мужики — це народ… Ми з вами без народу — просто нулі. Народ — могутня сила. Тепер він ще не організований. Та згодом він організується, звичайно…

Чиновник різко схопився з крісла:

— І це я чую від дворянина! Я можу подумати, що слухаю революціонера…

— Не лякайтесь цього слова, шановний добродію…

— Воно жахливе! — проверещав чиновник.

— Воно почесне, — неголосно, але виразно мовив Головнін.

Чиновник вибіг із салону. Василь Михайлович гучно засміявся услід йому, але, обернувшись до гостей, побачив напружено-зосереджені обличчя, — весела компанія ніби померхла, і через дві-три хвилини гості за спішили на берег. Біля порога затримався, розкурюючи люльку, тільки офіцер з берегової батареї — стрункий сивіючий брюнет, з соромливою усмішкою і ясним, задуманим поглядом. Обережно взявши Головніна за лікоть, довірливо дивлячись йому в обличчя, він промовив стиха:

— Я глибоко шаную вас, капітане, і цілком поділяю ваші думки, хоч вони й були висловлені уривчасто… Але тому, що я шаную вас щиро й сердечно, дозвольте нагадати вам про

обережність.

— Хто цей лисий суб'єкт? — спитав Головнін.

— Агент. Я його знаю. Дрібна погань. Прибув чинів шукати і подвизається, фабрикуючи доноси. А втім, що він нам? Ось вам моя рука, Василю Михайловичу, і якщо потрібен буде свідок, я виступлю за вас…

Головнін бачив, що це був один із тих мужніх офіцерів, яких і в російській армії, і у флоті було тоді чимало: вони ненавиділи грубу вояччину і поліцейське свавілля, запроваджене временщиком при Павлі Першому й Олександрі Першому графом Аракчеєвим. Отже, на час мандрівок «Дианы», тут, на батьківщині, ніщо не змінилось. Аракчеєв так само заводить військові поселення; жене в Сибір на каторгу тисячі людей; висліджує, мордує і страчує відважних патріотів. Як сумно все-таки, люба батьківщино, знову дізнатися про злигодні твої! Та в той же час він подумав, що в армії, як видно, не зменшилось, а побільшало супротивників деспотичного царського режиму. В цьому була для Головніна глибоко хвилююча радість: він ненавидів царя, його міністрів і придворних — всю цю пудрену, золочену знать, завжди інтригуючу, корисливу, байдужу до інтересів вітчизни… Схвильований, він стиснув руку офіцерові:

— Дякую, друже… Для мене це надзвичайно важливо — зустріти на самісінькому краю Росії людину, яка не боїться аракчеєвських пашей!..

Того ж дня він розповів Петрові Рікорду, чим несподівано закінчилась розмова з лисим чиновником. Рікорд невесело посміхнувся:

— Здається, Василю Михайловичу, на острові Тана ми могли б почувати себе куди вільніше… Я радий, що ця розмова відбувалась не в Петербурзі. Може, ми незабаром знову вирушимо в дорогу, а в океані, на щастя, нема поліцейських участків.

Головнін важко опустив на стіл стиснуті кулаки:

— Ні, я нітрохи не боюсь за себе. Однак непростимо відкривати свої думки першому ж шпикові. Віднині я буду дуже обережним, Петре… Обережність мужності не завада. Ти ніколи не закинеш мені брак цих якостей.

Можливо, що агент, який приходив на шлюп під виглядом цікавого гостя, не зважився писати донос на Головніна. Слава командира «Дианы» ставала все гучніша. Тут же, на Камчатці, він одержав водночас дві нагороди: орден Володимира «за благополучне здійснення многотрудної подорожі» та орден Георгія «за вісімнадцять морських кампаній». Про втечу «Дианы» з англійського полону, про похід її навколо Австралії, біля льодових бар'єрів Антарктиди, про перебування команди шлюпа в

гостях у остров'ян рибалки, мисливці, поштарі, подорожні на узбережжях та в безкрайому Сибіру розповідали, як захоплюючу повість. І так багато було в цій правдивій повісті романтики мандрівок, відомостей про далекі незнані краї, російського молодецтва й рішучості, що ім'я капітана «Дианы» ставало гордістю російських моряків і знадливим прикладом для молоді.

Не один з нових знайомих Головніна в Петропавловську пророкував йому, що його неодмінно викличуть для доповіді морському міністрові в Петербург. Однак такого розпорядження не надходило. Про шлюп та його команду в Петербурзі на якийсь час наче забули. А втім, Головнін пояснював це мовчання столиці насамперед поганою поштовою службою, — навіть найбільш негайні депеші мандрували з Камчатки до Петербурга довгі тижні.

Уже минула осінь і почалась сніжна камчатська зима, уже збіг завірюшний січень, а забутий високим начальством шлюп, скований кригою в гавані, німотний і запушений памороззю, усе стояв на мертвому якорі серед заметів. І капітанові його, і матросам не раз здавалося, що то не сніговий поземок курить вздовж промерзлих бортів, то піняться і шумлять хвилі далекого південного моря…

Аж в наступному, 1810 році Головнін дістав розпорядження про черговий рейс. Він мав повторити шлях славетних російських мореходців Чирикова і Берінга на Аляску, шлях, щоправда, вже освоєний російськими моряками, та від того не менш суворий.

Особливо запам'яталась Головніну з цього походу зустріч з «головним правителем Російської Америки» Барановим, людиною величезних організаційних здібностей, вольовим і енергійним начальником. Баранову було понад шістдесят років, але він і тепер ще був невтомним дослідником Аляски, і тепер ще мандрував по горах Кадьяку, по тундрі й лісах, збираючи колекції мінералів, чучела птахів та звірів, зав'язуючи приятельські взаємини з тубільними індійськими племенами.

В будинку його, на Кадьяку, Головнін замилувався зібранням рідкісних картин, рисунками й кресленнями кораблів, від стародавніх каравел до найновітніших фрегатів. Книжки про мандрівки й відкриття були улюбленими книжками Баранова, і просто вражало те, що ось тут, у далекому, дикому краї, цей чоловік мав напохваті всі російські й іноземні новинки, присвячені подіям на морях та океанах.

Вечорами, коли в затишну горницю ледь-ледь долинав гул океанського прибою, вони подовгу розмовляли про цю далеку, відкриту, й обжиту росіянами сторону, про казкові, ще не займані багатства просторів і надр Аляски, про близьке майбутнє її, і

почуття гордощів зворушувало серце капітана: ось він, відважний і допитливий російський чоловік, що цілий світ відкриває для майбутніх поколінь!..

Рідні далекі чи близькі місця людина завжди залишає з смутком. Для російських мореходців, промисловців, рибалок цей суворий острів Кадьяк давно вже став рідним. Дерев'яні селища на його березі, як і на берегах Аляски, мали знайомі російські назви, мов десь під Рязанню… Вечорами на вулицях лунали російські пісні. По-російському привітно зустрічали поселенці гостей. Російські діти вперше усміхалися сонцю на цій землі.! були тут російські могили.

З сумом покидав Василь Головнін далеку, заморську рідну сторону. Скільки він віддав їй безсонних ночей і тривожних вахт у дорозі в тумани і шторми! Здавши вантаж, доставлений переселенцям, і використовуючи кожен день і годину, що лишалися до виходу у зворотний рейс, на Камчатку, він описував береги. І там, де ніколи не плавав жоден корабель і де пройшла «Диана», чіткі, ясні обриси берега були покладені на карту впевненою рукою, такі детальні й точні, що і в наступні десятиріччя ніхто не зробив у них поправок.

Важким був зворотний перехід з Аляски до Петропавловської гавані… Шлюп повільно просувався в тумані вздовж південного боку Алеутського пасма, де мінливі стрімкі течії з гулом проносились у вузьких протоках, тягнучи на скелі корабель, де не можна було вірити лотові, бо під самим берегом глибина сягала десятків сажнів… Не раз згадував Головнін записи славетного мореходця Олексія Чирикова про ці краї, — таких лютих, безперервних штормів на інших широтах не траплялось.

Шлюп давно вже потребував ремонту; з 1807 року, відколи він вийшов із Кронштадта, жодного разу не оглядали його підводну частину, та й обшивка і частина шпангоутів, як можна було бачити з стану трюмів, були зовсім ненадійні. Головнін поспішав до Петропавловська і мав надію перейти ще в Охотськ, — там було все потрібне для ремонту.

З сумом оглядав Головнін свою команду: що якби матроси його зійшли зараз на гранітну набережну Петербурга у святково вичепурений натовп! Великий, мабуть, переполох зчинився б у столиці! Цих скромних трудівників і героїв там прийняли б за втікачів-каторжан. Вдягнені в строкате дрантя, у стоптаному взутті, а то й зовсім босі, матроси «Дианы» скидалися на занедбаних усім світом бродяг. А про завзятість їхню й доблесну працю знали ж у Петербурзі. То як же могло статися, що, вітаючи хоробрих моряків, сановники з Адміралтейств-колегії та з Адміралтейського департаменту не подбали навіть про

найпростіше й найпотрібніше — про переміну одягу для цих людей?

Без вказівок зверху Головнін не міг одержати нового обмундирування для свого екіпажу, а писати донесення в столицю й чекати відповіді значило б втратити багато тижнів. Капітан викликав до своєї каюти Рікорда і, сівши поруч з ним, спитав по-дружньому:

— Що робитимемо, Петре? Я, знаєш, часто згадую наші розмови. Пам'ятаю, ти погоджувався зі мною, що командир і офіцери повинні розглядати команду корабля як єдину, дружню сім'ю. Хто ж подбає, Петре, про нашу сім'ю, як не ми самі?

Вони радилися недовго і того ж дня виклали на стіл свої заощадження готівкою, а штурман Хлєбников звернувся до місцевих купців, щоб придбати в них взуття й одяг.

Однак перехід з Петропавловської гавані до Охотська Головніну довелось за пізнім часом відкласти. Шлюп удруге зазимував на Камчатці. Команда своїми силами провадила його ремонт, лагодила снасті, заміняла прогнилі дошки. На початку квітня посильний від начальника Камчатки урочисто передав Головніну пакет з Петербурга. Це був наказ морського міністра. Він називався повелінням. Отже, морський міністр повелівав капітанові «Дианы» зробити найточніший опис південних Курільських островів, Шантарських островів і Татарського берега до Охотська.

Наприкінці квітня команда прорубала в гавані кригу і вивела шлюп у вільні води Авачинської губи. Четвертого травня «Диана» залишила Камчатку…

Аж тепер, після чотирьох років мандрувань і полону, для Головніна настав той бажаний період досліджень та відкриттів, про який він стільки мріяв. Правда, райони його майбутніх досліджень були строго обмежені, однак, переглядаючи карти Курільських та Шантарських островів, він вивчав пунктири гаданих обрисів берега й «білі плями» із знаками питання на них. Головнін мав стерти ці «білі плями» і замість пунктирів нанести на карту справжні обриси Курільських островів.

Вирушаючи на Куріли, Головнін знав, що під час плавання навряд чи пощастить уникнути небезпек. Ще зовсім недавно російські морські офіцери Хвостов і Давидов мусили зброєю виборювати споконвічні російські права на Південний Сахалін та на Курільське пасмо, де японські браконьєри, прослизаючи на наші землі, не тільки винищували цінного хутрового звіра, ловили рибу, вирубували ліси, а й споруджували тут фортеці і тримали під рушницею цілі гарнізони.

Хвостов і Давидов добре провчили загарбників: розгромили

їхні фортеці, захопили їхні батареї й арсенали зброї, гарматними ядрами та багнетами скинули самураїв в океан.

Які події сталися на південних Курільських островах після відважного походу Хвостова й Давидова у травні 1807 року? Може, знову повернулись вигнані японські загарбники?

Пам'ятав Василь Михайлович і подорож до Японії поручика Лаксмана із штурманом Ловцовим у 1792 році. На транспорті «Екатерина» вони доставили на Мацмай екіпаж японського торговельного судна, яке зазнало аварії на скелях Алеутського пасма… Тоді, замість подяки, японський уряд заявив, що він нітрохи не цікавиться долею врятованих моряків і що, коли росіяни ще раз прийдуть в Японію, їх триматимуть тут у довічній неволі…

Знав Головнін, що японці грабували й нещадно винищували курильців та айнів; багато наслухався також про ту ницу підступність японських чиновників і військових, з якою вони зустрічали іноземців…

Рейс «Дианы», проте, мав цілком мирний характер. Головнін вирішив ні в якому разі не сперечатися й не сваритися з японцями, навіть якщо вони насмілились знову селитись і промишляти на російських Курільських островах. Захоплений великим і важливим завданням — описати це пасмо островів, він думав лише про успіх справи. Чимало знаменитих мореходців пробувало щастя покласти на карту все Курільське пасмо. Через тумани, шторми та грізні течії в протоках ні Лаперузові, ні Гору, ні Саричеву, ні Броутону, ні Крузенштерну не пощастило повністю здійснити це. Карти Куріл залишались і плутаними, і суперечливими. Моряки «Дианы» повинні були остаточно показати найточніше розташування всього пасма.

Щодо самої Японії, то про неї ще ходили пусті вигадки іноземних торговців і місіонерів. Один лише порт Нагасакі був відкритий для європейських кораблів, та й то з попереднього дозволу японських урядових чиновників.

— Я б хотів побачити цю країну, — казав Рікорд, пильно вдивляючись у південний бік океану. — Хіба не дивно, справді, що стільки років вона захована від очей наших вчених і моряків? Можливо, що Нагасакі — лише показне місто, а в центрі, всередині країни, все виглядає інакше, багатше або бідніше, ніж у Нагасакі, і, можливо, чимало довелося б побачити дивних звичаїв та законів, ремесел, картинок побуту, мистецтв…

— Все це спокусливо, звичайно, — погоджувався Головнін, — але в нас інше завдання, Петре…

Цей рейс нічим не був схожий на недавній похід у південних широтах. Тоді шлюп при першій же змозі вбирався у всі свої

паруси, і радісно було лічити пройдені милі, і так приємно відзначати на карті залишені за кормою, можливо ворожі, загрожуючі погонею острови…

Тепер «Диана» повільно блукала поміж рифами і скелями, в протоках, схожих на ущелини, боролась з могутніми, мінливими течіями, з холодними шквалами, що раптово налітали з Охотського моря, або довгі години обережно скрадалась у тумані.

Один по одному, в чітких обрисах острови лягали на карту: Расєва, Ушисір, Кетой, Сінсіру, два Чирпої, Медантор, західний бік Урупу…

Якийсь невідомий острів вирізьбився з туману на південний захід від Урупу, відокремлений від іншого, ще далі на південь розташованого, широкою протокою. Головнін перевірив за картою Броутона, однак відповіді не дістав. Броутон не був певен, протока це чи затока? «Диана» наближалась до берега, і незабаром там, де два острови ніби роз'єднувалися, капітан побачив на низькій перемичці якісь будівлі… Виходить, тут не було протоки: перешийок з'єднував північні краї острова Ітурупу. Будівлі та байдари біля самого берега належали, звичайно, курільцям. Таку Зуртріч не можна було знехтувати: курільці докладно розкажуть про острів, і це полегшить опис… Уже недалеко від берега Головнін наказав стати на якір. Він кликнув штурманського помічника Новицького, ретельного, досвідченого моряка, і, показавши на берег, звелів спустити шлюпку.

— Візьміть з собою чотирьох озброєних матросів. Це про всяк випадок. При зустрічах не допускайте найменшої грубості. Розпитайте у курільців про острів якнайдокладніше…

Наче з-під руки в Головніна, нечутно, несподівано виринув мічман Мур. Після втечі корабля з Капштадта Мур всіляко намагався заслужити похвалу від свого начальства, навіть прислужувався й підлабузнювався, і капітан уже намірявся списати його з шлюпа в Петропавловську, але Мур здавався таким розгубленим і жалюгідним, так слізно просив і благав, що капітан змінив рішення, застерігши:

— Служити, а не прислужувати. Зрозуміли? Я постараюсь перевірити вас на серйозних завданнях.

Мур іноді казав, що ніби з нетерпінням жде цих серйозних завдань. Тепер він стояв перед Головнішім, помітно схвильований, з тремтячими тонкими губами, з тим невловно-мінливим обличчям, яке буває у декотрих людей, коли вони водночас і зважуються, і бояться, і силкуються приховати цю зміну почуттів від сторонніх очей.

— Насмілюсь звернутися, пане флоту капітан… І просити вашого дозволу піти разом із штурманським помічником

Новицьким у цю розвідку…

— А що ж? Гаразд… — погодився Головнін. — Особливої небезпеки нема: по-перше, це курільці, наші друзі, по-друге, в разі несподіванок, ми напоготові…

Шлюпка відпливла від борту «Дианы» і хутко помчала до селища. Там, на низькому березі, заметушились люди. Вони зсунули на воду велику байдару, на яку сів цілий загін, і байдара пішла навперейми шлюпці.

— Або це привітна зустріч, — роздумливо мовив Рікорд. — Або небезпека…

— Спустити ще одну шлюпку! — наказав Головнін, — Мічмане Якушкін, ви йдете зі мною. З нами — четверо озброєних гребців.

— Дозвольте мені… — озвався Рікорд.

— Ні, ви заступаєте на шлюпі командира.

Хоч і швидко наближалась шлюпка до берега, він, здавалось, весь час віддалявся. Оглянувшись на корабель, Головнін у думці подякував Рікорду: «Диана» вибрала якір і обережно посувалась у глиб затоки.

Але де ж поділися Мур, Новицький та чотири матроси супроводу? Шлюпка їхня лежала за смужкою слабкого прибою, на кам'яному осипу, а мічмана й супутників його не було видно ніде. «Може, їх запросили в один: і куренів? — подумав Головнін. — Це означало б привітну зустріч…»

Він спрямував шлюпку у вузеньку бухточку і перший ступив на дзвінкучий, обсипистий гравій берега. Сходячи по ньому на невеличкий узгірок, він зрозумів, чому не побачив здалеку своїх посильних: просто вони спустилися за вал гравію, нагромадженого прибоєм.

У видолинку за валом він побачив усю послану групу. Новицький і четверо матросів стояли на плоскому виступі кам'яної плити, тримаючи зброю напохваті і, видимо, намагаючись приховати свою готовність до бою. Один з матросів курив; Новицький безтурботно усміхався і, весь захоплений тим, що діялось, навіть не розчув, як під ногами Головніна скрипів і подзвонював гравій…

На спадистому укосі розташувався табір наметів. Неподалік від табору, біля самого валу, капітан побачив мічмана Мура. Якимсь особливо маленьким, скуйовдженим і жалюгідним виглядав у ці хвилини Мур. Просто перед ним, за три кроки, стояв такий же маленький, бронзоволиций японець, у довгому халаті з наплічниками, з двома кривими шаблями по боках. Два десятки японських солдатів ніби чекали в ці секунди команди свого офіцера. Захищені панцерами, озброєні шаблями, вони

тримали рушниці напоготів. У повітрі чути було гострий запах сірки… В руках у солдатів димилися запалені гноти…

* * *

Влітку 1810 року з тринадцятого курільського острова Расєва до Ітурупу вийшла велика навантажена байдара; в ній їхало п'ятнадцять чоловік: семеро мужчин, шість жінок і двоє дітей.

Вантажу на байдарі було небагато: кілька десятків шкур морської видри, нерп'ячі й тюленячі шкіри, невеликий згорток лисячого хутра та окремо, дбайливо упаковані, орлині крила й хвости.

То була група мисливців-курільців, російських підданих, і пливли вони на південь, сподіваючись знайти на якомусь з островів японське селище, щоб проміняти свій крам на рис, халати, тютюн, хустки… Ці японські селища на островах то виникали, то зникали; надовго японці тут не оселялись: вони чудово знали, що сваволили на чужій землі.

Особливо цінним крамом курільців були орлині хвости й крила: дженджики-самураї прикрашали цим пір'ям свої стріли.

Невеличке японське селище мисливці помітили в затоці, на острові Ітуруп. Як велося й віддавна, вони ще здалеку стали показувати свій крам. Потім, уже безбоязно, вийшли на берег.

Цим разом, однак, їх не зустрічали торговці. Розсипавшись цепом, з рушницями, з видобутими шаблями в руках, сотня японських солдатів замкнула їх кільцем, перетнувши шлях до моря. Погрожуючи шаблею, маленький японський офіцер наказав курільцям — усім, жінкам і дітям також, стати навколішки. Тут же він поздоровив своїх солдатів з перемогою, а полонених — так чомусь він називав мисливців — наказав відвести до в'язниці. З довгої крикливої промови його мисливці зрозуміли лише одне: вони — російські піддані, тому офіцер вважає за своє право скарати їх на смерть чи помилувати, відпустити на волю чи тримати у в'язниці.

Молодий курілець Олексій наважився звернутись до офіцера з одним лише запитанням і мало не заплатив за нього життям.

— Це так, ми — російські піддані, — сказав він. — Але хіба ми не на російській землі?

Офіцер пронизливо скрикнув і замахнувся шаблею. Олексій встиг ухилитись від удару. На нього накинулись солдати, били прикладами, топтали ногами, тягали за волосся і непритомного, напівживого кинули у в'язничний барак.

Цілий рік мисливці, разом з жінками й дітьми, перебували в цьому темному, вогкому бараку, одержуючи на харч солдатські

недоїдки. Взимку від холоду, голоду й цинги померло троє чоловіків і три жінки. Японський офіцер казав, посміюючись:

— Ну-те, мерщій і ви всі. Мені набридло з вами морочитись… А рубати вам голови мені просто ліньки…

Приблизно раз на тиждень офіцер викликав кого-небудь з полонених і щоразу запитував те саме:

— Ви — російські розвідники? Ви прийшли на острів, щоб донести про нас росіянам? Ви взяли з собою жінок і дітей, щоб не викликати в нас підозри? А де тепер російські морські офіцери Давидов і Хвостов? Що, і цього ви не знаєте? Ну що ж, можете вмирати повільною смертю, коли не хочете відповідати.

Мабуть, японці кінець кінцем дістали з якихось джерел докази того, що захоплені ними люди — мирні мисливці островів. Офіцерові тільки й лишалося виправити помилку. Він так і зробив, але зробив по-своєму, по-самурайському: викликав полонених з барака, звелів їм знову стати навколішки і сказав:

— Я не можу повернути життя тим, що повмирали. Така, виходить, їхня доля. Я не можу повернути вам вашого краму, його давно вже продано. Така, виходить, доля цього краму. Але я дарую вам волю, повертаю байдару і ще дарую кілька мішків рису. Ідіть додому і дякуйте долі…

В океані бушував шторм. Курільці сиділи на березі, на чорному холодному камінні, з надією вдивляючись у свинцеву далечінь. Так минали дні… Вітер вщухав, та тільки наставала

короткочасна тиша, як на океан лягав густий, важкий туман. І знов минали дні. Одного ранку, десь у середині червня, виглянуло сонце, і з першими ознаками довгожданої години курильці побачили над ясною, чіткою лінією обрію силует корабля.

… Запитання мічмана Мура японському офіцерові та його відповіді перекладав курілець Олексій. Головнін не зразу побачив перекладача. Курілець стояв навколішки, не наважуючись підвести голову, запорошений і чорний, як оте каміння довкола.

— Накажіть цьому чоловікові звестися на ноги, — мовив Головнін. — Де таке видано, щоб перекладач стояв навколішки?

Мічман різко обернувся, випростався, козирнув. Новицький і матроси стали «струнко». Японський офіцер зрозумів, що перед ним командир корабля. Він підняв праву руку до лоба і повільно вклонився, згинаючи поперек, Капітан теж відповів поклоном. Мічман доповідав голосно, схвильовано:

— Перекладач боїться японців. Він не наважується встати з колін… Я думаю, ці курильці страшенно налякані. Вони мають вигляд якихось загнаних тварин…

— Обережніше, мічмане, висловлюйтесь, — присадив його капітан. — Перед нами насамперед люди, російські піддані, отже, наші співвітчизники…

Він підійшов до перекладача і силоміць підняв його з колін. Японці дивилися вражено. Усміхаючись, Головнін спитав:

— Ти добре розмовляєш по-російському?

— Мій мало говорить, — злякано відповів перекладач. — Мій мало знає…

— Ну, цього досить, щоб порозумітися, — мовив Головнін. — Поясни офіцерові, що ми прийшли для того, щоб запастися прісною водою й дровами.

Курілець говорив дуже довго. Офіцер двічі перебивав його запитаннями, обернувся до своїх солдатів і щось сказав. Четверо солдатів відокремились від групи і пішли до берега.

— Куди він послав їх? — спитав Головнін.

— Вони йти на байдару, щоб сказати своїм…

— Отже, він побоюється нас? Але ми прийшли з добрими намірами.

— Він каже: треба боятись. Руський великий корабель.

Головнін засміявся:

— Усі ці страхи нагнав Хвостов!

Японець здригнувся і відступив на крок:

— Хвостов? Никола Сандрееч Хвостов?! Лейтенант?!

— Нехай заспокоїться, — сказав Головнін. — Ми не збираємось нападати на їхнє селище.

Настрій офіцера несподівано змінився. Він вирішив не виявляти страху. Удаючи гостинного господаря, він запросив капітана до свого вкритого плетеними матами куреня, відклав набік обидві шаблі, зняв пояс… Моторний денщик уніс велику жаровню і посудину з рисовою горілкою — саке… Тепер японський офіцер став зовсім приязним і торохтів без угаву, не бентежачись тим, що курілець Олексій не встигав перекладати його слова.

— Дров нема, вода нема, — сказав Олексій. — Начальник казав — нема… Треба бути обережним, мій начальник…

Головнін обернувся до Олексія:

— Ти гадаєш, він щось замишляє?

Олексій дивився розгублено.

— Так, він є поганий…

За кілька хвилин Головнін підвівся з мати і подякував офіцерові:

— Час пізній. Мені пора на корабель.

Японець не приховував жалю. Він усе кланявся й усміхався, але очі його, маленькі, чорні, бистрі, не брехали: в них затаїлись жорстокість і злість.

— Мені дуже шкода, — прощаючись, сказав йому Головнін, — що, бувши таким гостинним, ви все ж не змогли забезпечити нас дровами й прісною водою. Нам доведеться пошукати іншу підхожу бухту…

Він не був певен, що Олексій точно переклав ці слова. Однак японець зрозумів і спитав занепокоєно:

— Куди ви збираєтесь іти?

— Шукати потрібну нам бухту.

— Вам треба йти в Урбітч, — сказав японець. — Це на західному березі острова. Там є і вода, і дрова, і магазини…

Перекладаючи його пораду, Олексій додав:

— Там є багато солдатів японі… Так, він є поганий…

Уже в шлюпці, повертаючись на «Диану», Новицький спитав:

— Вам сподобалась японська гостинність?

Головнін з посмішкою оглянувся на берег:

— Ще як! Щирості — ані ріски. Самісінька хитрість та страх… А втім, для нас найголовніше, щоб вони не знали, чого ми насправді сюди прибули. Нітрохи не сумніваюсь, що вони зробили б усе можливе, аби тільки перешкодити нашій роботі. Дуже недовірливий суб'єкт! Усе випитував у мене, чого ми приїхали…

— Я чув, — мовив Новицький.

Капітан глянув на нього здивовано:

— Це ж як, — бувши за півсотні сажнів від куреня?

— В тому курені, а по-нашому, по-сибірському; в бараборі, є з боку узгір'я чимала діра. От біля цієї діри я й стояв… Їхніх вартових не легко було обдурити…

Капітан нахмурив брови і уважно глянув на штурманського помічника:

— Такого завдання ви від мене не діставали…

Новицький немовби зніяковів:

— Може, ви не помітили, Василю Михайловичу, бо були зайняті, що самурай цей, крім двох шабель, мав ще кинджал? Він стирчав за шовковим поясом, під халатом, — ручка ледь помітно випиналась… І в барборі він шаблі відклав набік, а кинджал лишив у себе… Бачу, ласциться до вас, усе хоче близенько бути, полу халата загортає і намацує ручку… Тут я весь час пильнував. З рушниці я стріляю, як ви знаєте, без промаху: один лише рух його зрадницький, — враз би припечатав. Ви ж то не помітили кинджала, Василю Михайловичу…

— Чому ви так думаєте? — спокійно спитав Головнін. — Ні, кинджал я добре бачив…

* * *

Небо над океаном проясніло ненадовго. Три доби «Диана» курсувала навколо острова Урупу, і Головнін устиг покласти його на карту, виправити неточності передніх описів. Було нанесено на карту й частину острова Ітурупу, саме ту загадкову частину, в якій затоку багато мореходців вважало протокою. У цьому південному районі пасма островів експедиція мала ще одне дуже важливе завдання: описати гавань та протоку, що відокремлює острів Кунасірі від Мацмаю[1]. Ніхто з досвідчених моряків у цій протоці не бував, а на картах російських промисловців, складених «на око» або з пам'яті, «для себе», були грубі помилки.

Повертаючись до Ітурупу, шлюп знову ввійшов у густу смугу туману. І біля острова Сікотан, і біля Кунасірі це сіре місиво вогкої волокнистої мли не розходилось. Лише на короткі хвилини в неясних просвітах виступали то строми скелястих гір, то лісом вкриті укоси, то біла кипень бурунів над підводними каменями…

Засмучений втратою часу на важкому марному шляху, Головнін вирішив знайти гавань Кунасірі, де, до речі, можна було дістати прісну воду й купити продукти, як запевняв Олексій, що лишився на шлюпі.

Непроглядний туман стіною відгородив від шлюпа берег, і

тільки з гулу прибою Головнін і Рікорд, що беззмінно чергували на містку, визначали відстань, яка відокремлювала судно від близького грізного пруга.

На початку липня, увечері, «Диана» обережно увійшла в протоку Кунасірської гавані. Щоб не турбувати японців пізнім прибуттям, Головнін вирішив зупинитися тут, у протоці.

Минуло небагато часу, і на обох мисах, праворуч і ліворуч від шлюпа, спалахнули високі вогнища.

— Як видно, гавань оберігають дуже пильно, — зауважив Рікорд. — Влаштувалися на чужій землі і почувають себе, звичайно, неспокійно: а що як наскочать рішучі хлопці, от як Давидов та Хвостов?..

У вечірній сутіні Головнін силкувався розглядіти в підзорну трубу селище в глибині гавані, але бачив самі лише далекі силуети гір.

— Постові дають звістку про наше прибуття, Петре Івановичу, — взагалі сигналізація наче десь у піратському кишлі… Я думаю, треба посилити дозор: «гості» можуть завітати ще цієї ночі.

Вогнища при вході в гавань палахкотіли до самого ранку, а коли зійшло сонце і шлюп підняв якорі та рушив до берега спокійною гладінню бухти, з далекої фортеці, з узгірка, водночас гримнули дві гармати. Ядра спінили воду дуже далеко від шлюпа. На палубі хтось глузливо крикнув:

— Недоліт!..

— Що це значить? — вражено спитав Рікорд, вдивляючись у чудну якусь фортецю, всю обвішану смугастою матерією, обставлену щитами, на яких, — це легко можна було розглядіти в підзорну трубу, — чорніли грубо намальовані амбразури.

Капітан покручував гудзик мундира:

— Не думаю, щоб це був салют.

— Виходить, це погроза? «Не наближайтесь»?

— Очевидно, посильні з Ітурупу ще не прибули. Офіцер обіцяв мені, що повідомить на Кунасірі про наші дружні наміри… А втім, у цій гавані бував наш перекладач, він знає їхні порядки…

Рікорд кивнув вахтовому:

— Викликати перекладача…

Курілець помітно розгубився. Боязко позираючи на берег, він тільки знизував плечима:

— Ні, не розумій… Це зовсім не розумій…

— Але чому над містом і над фортецею так багато прапорів? — спитав Рікорд.

— Теж не розумій… Вони завсіди так роблять, коли начальник приїхав.

— Я починаю думати, — зауважив Рікорд, — що ці два постріли таки справді були салютом…

Капітан похитав головою:

. — Ні, щось не схоже… Та ми зараз з'ясуємо обстановку. Накажіть спустити шлюпку. Зі мною йдуть штурманський помічник Средній, чотири матроси й перекладач.

— А коли це пов'язано з небезпекою, Василю Михайловичу?

— Ми не можемо одмовитись від опису гавані. І друге: нам треба поповнити запаси. Невже ці непрохані гості такі бездушні, що відмовляться продати хоч трохи продуктів? Вони ж і самі моряки і знають, що таке нужда на морі.

Шлюп кинув якорі за два кілометри від берега. Ранок стояв ясний, тихий, незвичний для цих місць. Далекі гори немов складені були з синьки. Синьою була й вода за бортом шлюпки, і крила чайок, що щирили над спадистою хвилею. Бистро розтинаючи неквапливі хвилі, шлюпка наближалась до мовчазного берега, де Головнін, хоч як вдивлявся, не бачив жодної людини.

До лінії слабкого прибою лишалось щонайбільше п'ятдесят сажнів, і Головнін уже намітив місце для висадки, коли над самою шлюпкою, над головами моряків, вуркочучи пронеслось ядро… Всі батареї фортеці водночас відкрили вогонь, — високі сплески оточили шлюпку, щось глухо вдарило В підводну частину борту.

«Напевно, пробоїна?»-подумав Головнін, наказуючи гребцям розвернутись. Білі сплески вкрили вже дерев'яні решітки на дні шлюпки, однак, покірна веслам, вона впевнено, круто розвернулась, не описуючи півкола, і полетіла назад до «Дианы» по збуреному, завихреному зибу, крізь шумну солону зливу піднятої ядрами води.

— Погано… Дуже погано стріляють, — сказав Головнін, посміхнувшись до матросів. — Таку близьку ціль з першого залпу слід було б накрити! І заряджають вони повільно, гави… Ну, підлі пірати, я б вас провчив, коли б був у мене наказ!

Назустріч капітанській шлюпці від «Дианы» вже мчали озброєні гребні судна. За першим же залпом японських гармат Рікорд послав їх на виручку Головніну. Та допомога не була вже потрібна, — шлюпка виходила за дистанцію обстрілу непошкодженою.

Японці, звичайно, бачили з фортеці, що тепер ядра їхні роблять недоліт, І все ж запекло стріляли. Головнін дивувався з цього безглуздя:

— Певно, зраділи, що трапилась нагода попрактикуватися? Чи в них перевантажені арсенали? Ану, лишень, Рікорд, пошли їм один «гостинець», та так, щоб неодмінно у. фортецю влучив!..

На шлюпі пролунав сигнал бойової тривоги; комендори метнулись до гармат. Ті кілька повільних секунд, коли корабель наче завмер на незримому вирішальному рубежі і люди на ньому наче затамували подих, Головнін пізніше не міг згадати без хвилювання. Саме ці хвилини вирішали хід дальших подій. Коли б гримнув постріл, він багато дечого змінив би на краще в подальшому плаванні «Дианы», в долі самого Головина.

Шлюп, певно, пішов би в протоку, що відокремлює Кунасірі від Мацмаю, або повернувся б до північних островів пасма, де теж було ще чимало незавершених справ. Однак постріл не пролунав, і хоч капітан зробив обачно, давши інший наказ, люди на березі на це не зважили.

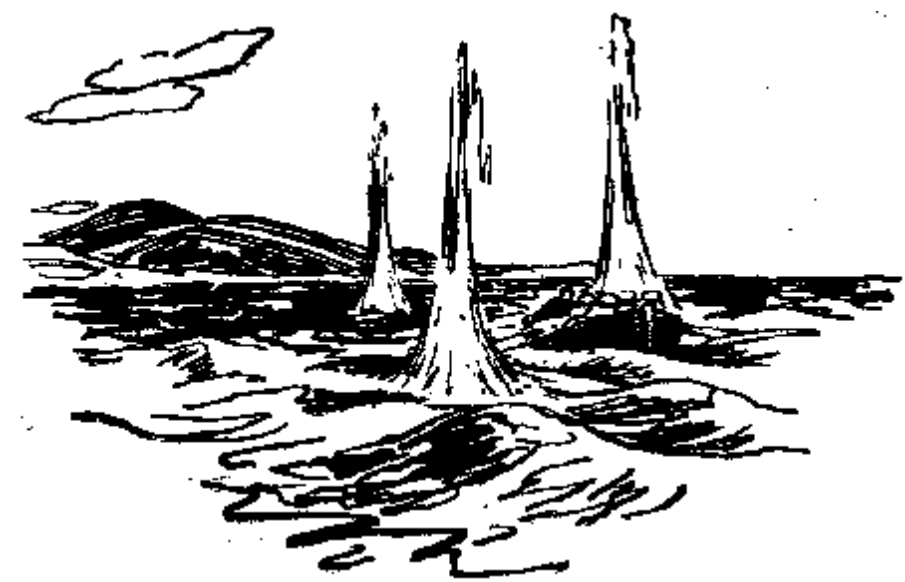

— Стривай-но, братіку, — сказав Головнін комендорові, хутко піднімаючись на палубу шлюпа. — Починати воєнні дії без волі уряду ми не повинні.

Чіткий стук кроків підказав Головніну, що підійшов Рікорд і стоїть поруч. Не обертаючись, Головнін спитав:

— Ваша думка, капітан-лейтенанте?..

Голос Рікорда здався йому схвильованим:

— Правильно… Але ж образливо… так образливо, Василю Михайловичу!..

— Особиста образа і справа міжнародного значення… Що важливіше?

— Вони відкрили вогонь без найменшої причини!.. Вони підпустили шлюпку до самого берега і стали розстрілювати її в упор! Може, вони насміляться заявити, що мусили зробити це з

самооборони? Але ж на шлюпці — семеро чоловік, а на березі — фортеця…

— Терпіння, Петре, терпіння і витримка, — повільно глухо промовив Головнін. — Якщо ми опинимось у становищі, коли треба буде захищатися, ми їм дамо урок справжнього бойового вогню. А поки що — вкрити гармати. Шлюп відвести далі від фортеці. Спробуємо… ще раз спробуємо порозумітись.

Мовчки, з жалем комендори відійшли від гармат. З берега прогримів останній постріл, і повита димом фортеця замовкла.

І знов на мисах цілу ніч горіли вогнища. В плинних відблисках, що дробились на зибу, чорними тінями шнирили японські човни. Вахтові на шлюпі пильнували, — жоден човен не наблизився до «Дианы»…

Цієї ночі в офіцерському салоні довго радились Головнін, Рікорд і лейтенант Рудаков, придумуючи способи, як порозумітися з японцями на віддалі. План, запропонований Рудаковим, був простий, і капітан жартівливо сказав, що тисячу років тому, може, і в Європі користувались такою ж «поштою».

Вранці шлюпка відбуксирувала до селища і залишила на видноті діжку. В одному відділенні її поставили склянку з прісною водою, поклали кілька полін і жменю рису. В другому відділенні лежав відріз червоного сукна, бісер і золоті монети. Тут же поклали картинку, намальовану кимось з мічманів: вона зображала гавань, фортецю, шлюп, стріляючі фортечні гармати і німі гармати шлюпа…

Тільки-но матроси «Дианы» повернулись на корабель, японці зараз же забрали діжку. Того дня вони ніякої відповіді не дали.

Наказавши приготуватись до бою, Головнін вивів «Диану» на те саме місце, де недавно її обстрілювали японські батареї.

Фортеця мовчала. Ніхто не вийшов з-за обвішаних строкатими тканинами стін. Капітан велів скликати всіх офіцерів і прочитав перед строєм наказ. У наказі він вимагав від кожного офіцера негайно, в писаній формі подати свою думку про становище, яке створилося: чи ждати відповіді під загрозою нового обстрілу, чи застосувати силу?

Красень Мур виступив з шеренги і, певний, видимо, що його підтримають усі офіцери, викрикнув, зриваючись з голосу:

— Бій!.. Тільки бій!.. Як вони насмілились?! Та ми їх… та ми… одноголосно!..

Його ніхто не підтримав. Головнін зауважив без усмішки:

— Я знаю, мічмане, ви відважна людина. Однак таке відповідальне питання потребує загального рішення.

Мур сховався в шеренгу. Офіцери усміхались. Головнін дав команду розійтись.

За півгодини капітан перечитував писані висловлювання офіцерів «Дианы».. Мур і справді вирішив «одноголосно», — за воєнні дії подав голос лише він. Обурюючись з ганебного поводження японського, начальства, всі офіцери вважали, однак, що без урядового розпорядження воєнних дій ні в якому разі не можна починати.

Перечитавши подані папери, капітан наказав вивести шлюп за дистанцію фортечного вогню. З далекого рейду, де кораблю не загрожувала небезпека, він послав загін озброєних матросів у рибальське селище, розташоване біля самої гавані вздовж берегового вигину. Очолював загін Рікорд. Йому дано було вказівку застосувати силу в разі, коли б японські солдати вчинили опір висадці. Для розплати з рибалками Рікорд мав при собі гроші й речі.

В селищі не було жодної людини. Матроси обійшли два-три десятки будинків і всюди знаходили картину квапливої втечі. Вони взяли трохи сушеної риби й рису, залишивши господарям кілька відрізів сукна. Курілець Олексій і дивувався, і обурювався:

— Багато плати!.. Дуже багато наша плати…

Другого дня японці все ж дали відповідь, виставивши діжку на тому самому місці. У діжку вони поклали писаний ієрогліфами лист та дві мудровані картинки; листа ніхто на шлюпі не зміг прочитати, а над картинками і Головнін, і Рікорд довго морочилися, висловлюючи різні попущення, та так і не зійшлись остаточно думками про те, який смисл цього «живопису».

Ясно було одне: японці відмовлялися будь-чим допомогти команді «Дианы». Залишалось покласти надії тільки на себе. До речі, хтось із матросів помітив на правому березі гавані гирло невеликої річечки. Капітан і послав туди по прісну воду загін озброєних матросів з лейтенантом Рудаковим. Пильно стежачи з фортечного валу за роботою моряків, японці не чинили перешкод. Більш того, незабаром вони прислали парламентера.

Це був курілець, літній чоловік, дуже худий і бідно вдягнений. Ішов він повільно, сторожко, щомить озираючись на всі боки, наче боявся засідки, і, як прикриття, тримав перед собою дерев'яний хрест… Рудаков пошкодував, що цим разом не взяв з собою перекладача Олексія. Навіть подарунки не розвіяли страху парламентера, — як видно, у фортеці йому натуркали щось дике про російських моряків. Рудаков зрозумів все-таки, що японський начальник згоден зустрітися з капітаном шлюпа на човнах, при умові рівної охорони з обох сторін.

Цього разу японці виставили діжку зовсім близько від фортеці. Головнін гадав, що зустріч і має відбутись біля цього знака. Шлюпка одчалила від «Дианы» і йшла в напрямі до

фортеці, проте японці не виходили назустріч. Усе це починало скидатися на дурну, знущальну гру. А може, тут було гірше за знущальні вибрики? Може, вони знову пробували затягти капітанську шлюпку під вогонь батарей?

Головнін наказав повертатися. З фортечного валу японці махали йому віялами. Що це означало? Глузливе побажання доброго плавання? Ні, з глибокого єрика, врізаного в берег, вихопився великий човен і рушив до шлюпки Головніна… Перекладач Олексій боязко мовив:

— Дуже багато солдатів є їх човен! Наших люди зовсім мало…

Хтось із матросів відповів йому безтурботно:

— Хіба це багато? Тільки втроє більше, ніж нас… А до того ми озброєні, — отже, не страшно!

На японському човні теж був перекладач-курілець. Він сидів у ногах в чиновника, вбраного у квітчастий халат. Ще здаля курілець прокричав кілька слів, і Олексій, помітно здивований, сказав, що японці перепрошують за обстріл капітанської шлюпки, що вони побоювались нападу.

Малі судна зблизились, і чиновник устав, весь подавшись уперед, повільно, церемонно піднісши ліву руку до лоба.

Головнін кивнув Олексієві:

— Скажи їм, Олексію Максимовичу, що вони даремно нас побоювались. На кожний їхній постріл ми могли б відповісти десятком пострілів, але ми не хочемо ні ворожнечі, ні жертв.

Японець знову вклонився: о, так, тепер вони розуміють свою помилку і ладні подати російським морякам, всіляку допомогу. Які ж продукти потрібні російському капітанові? Рис? Залюбки! Риба й зелень? Звичайно ж, залюбки! І чи варто торгуватися за ціну? Нехай російський капітан зійде на берег і про все домовиться з начальником фортеці.

Олексій переклав ці слова, а матрос Григорій Васильєв похитав головою і мовив роздумливо:

— Може, пастка? Дуже вони причепливі й хитромудрі…

— Еге, може бути, — сказав Головнін. — Скажи йому, Олексію, що на берег я приїду завтра. «Диана» наблизиться до їхньої фортеці, і я зійду на берег.

Перекладачі-курільці багато розмовляли про щось своє, — як виявилось, вони були давні приятелі, а цей новий службовий обов'язок ще не призвичаїлись виконувати. Зрештою, Олексій довів, що він не такий уже простак. Він устиг розпитати приятеля про становище у фортеці й селищі. Коли повертались до шлюпа, він розповів Головніну, що японці гаки й справді стріляли з гармат від страху; вночі вони відіслали у глиб острова, в гори,

найдорожчі свої товари, а вранці, повернувшись додому, були вражені, побачивши цінні речі, залишені росіянами за взяту рибу.

— Японі приїхав у чужий дім, — сказав Олексій. — Дуже бояться вони руський хазяїн!

Друга зустріч з японцями відбулась несподівано. Раненько-вранці матроси «Дианы» наливали водою в річковому гирлі двітри останні бочки, коли від фортеці відійшов човен, цим разом з небагатьма людьми. Вони кинули на воду вже знайому діжку, а самі квапливо погребли до берега. Чимало здивувались і капітан, і матроси, знайшовши в діжці усі речі, залишені японцям за рибу.

— Мабуть, мало? — спитав Головнін в Олексія.

Той замахав руками.

— Ні, багато!.. Дуже… дуже!

Все ж капітан наказав подати згорток і поклав у діжку кілька шовкових ост-індських хусток, долучивши до них іще жменю піастрів. Японці уважно стежили з берега за кожним його рухом. Зрозумівши, що шлюпка повертається до «Дианы», вони замахали білими віялами, а декотрі повибігали на галечний укіс, знаками запрошуючи моряків причалити.

— Сховати зброю під парусину, — наказав Головнін, — Тільки сховати так, щоб за секунду вона могла бути в руках… На берег зі мною зійдуть перекладач і ти, Васильєв. Іншим лишатися на шлюпці. Японців до шлюпки не підпускати. Слухати кожне моє слово…

— Як же ви рискуєте, капітане? — майже злякано спитав матрос першої статті Макаров. — Життям рискуєте… Адже їх ба скільки! І всі в залізі з ніг до голови, а в нас самі шаблі…

— В мене шість пістолетів розкладено по кишенях, — посміхнувся капітан. — Та й вас на шлюпці троє лишається, — чи це ж не сила?..

Шлюпка з-розгону увігналася в гравій, і капітан перший зійшов на укіс. Назустріч йому вийшла група японців, — усі в блискучих панцирах, з кинджалами на поясах, кожен з двома шаблями.

— Що це значить? — спитав капітан, відповівши на привітання офіцера. — Ви повертаєте нам нашу плату за продукти?

Смуглий, сухорлявий офіцер з випнутими довгими зубами присів і розставив руки:

— Ми не скінчили переговорів і тому нічого не можемо прийняти…

— Це — закон вашої країни?

— Так, це закон. Але зараз вийде з фортеці наш начальник, ви можете, капітане, поговорити з ним.

Вихід начальника обставлений був особливо урочисто. Двоє солдатів, виступаючи церемонним кроком, супроводили цю важну персону. Один із них ніс спис, другий велику золочену шапку, схожу на старовинний шолом. Маленький товстий начальник рухався своєрідним маніром, — пирскаючи зо сміху, матроси назвали його «іноходцем». Ішов він, узявшися в боки, щось пильно роздивляючись на землі, стараючись якнайширше розставити ноги, немов усі його перелякані підлеглі мусили проскочити поміж цими кривими ногами.

Розмова почалась із взаємних люб'язностей. Головнін сказав: він дуже шкодує за тим, що сталось: через тривалу негоду йому довелось завернути в гавань Кунасірі і тим порушити спокій високого начальника.

Коли б цей зовсім не високий, низенький начальник мни почуття гумору, він, певно, відчув би в капітанових словах тонке вістря голки. Та японський начальник занадто звик до шани від усіх, хто оточував його, отже, сприйняв ці слова як належне. Він навіть зволив відповісти, що теж шкодує з приводу ненавмисного обстрілу шлюпки, і тут же з солоденькою усмішечкою збрехав, буцімто назустріч «Диане» виходив японський човен, та на нього росіяни чомусь не звернули уваги.

— Як це сумно, дорогий капітане! Човен я вислав спеціально, щоб довідатись у добрих гостей, чи не потрібні їм мої скромні послуги!..

— Ми навіть тріску помітили б у гавані, — сказав Головнін, — не те що човен. Але цього не кажи йому, Олексію. Спитай: тепер він заспокоївся, нарешті?..

— Я щасливий! — відповів японець, — Я просто щасливий, мій любий капітане! Я хотів би тільки уточнити одну маленьку деталь, що, сподіваюсь, не утруднить капітана… Коли шлюп був біля берегів Ітурупу, мій шановний капітан казав, ніби він прибув для торгівлі: продавати й купувати. А тепер він каже, що зайшов до нашої гавані через тривалу негоду?

Головнін бачив: чоловік тридцять озброєних японців та й сам начальник тепер напружено стежили за виразом його обличчя. Спроквола, непомітно і, звичайно, не випадково японці поволі обступали його, Васильєва й Олексія. Було ще не пізно повернутись на шлюпку, а в разі нападу прокласти собі дорогу зброєю. Та чи не подумають японці, що це — страх, що він, російський капітан, отже, і його команда, бояться японців? Може, вони самі охоче зійдуть з дороги до шлюпки? Як же тоді виглядатиме ця несподівана втеча з переговорів? Він вирішив грати почату гру до кінця. Удаючи, ніби не розуміє запитання, він попросив курільця розтлумачити докладніше, вислухав його і, на

подив начальника, усміхнувся:

— Але річ у тому, що в курідьській мові, — сказав він, — нема слів «купувати» і «гроші». Я думаю, в цьому непорозумінні винні перекладачі. Тільки тривала негода привела мене сюди по дорозі із східних володінь Росії в Петербург.

Японець дістав з кишені халата вузенький згорток паперу і записав цю відповідь. Запитань до російського капітана було в нього, як виявилось, безліч, йому неодмінно треба було знати, скільки років російському цареві і як звуться по-російському… туфлі, холодно взимку в Петербурзі чи тепло і чи ловиться в Росії риба івасі, де перебуває російський посол в Японії Резанов і який тютюн більше полюбляє капітан… Нарешті, спитавши, як звуть по-російському місяць, та записавши з таким самим серйозним виглядом відповідь, він сказав, що тепер дуже вдоволений.

Тут же, на галечному укосі, поставлений був критий великими матами намет. Питаючи вп'яте чи вшосте про здоров'я капітана, начальник запросив його до намету. Тут почалось частування рибою й ікрою, чаєм і якимсь солодким корінням, напоєм саке і тютюном, а також новими несподіваними запитаннями:

— Як оце зветься? — питав японець, не перестаючи усміхатись. — Гудзик? О, як гарно! Як це приємно звучить: гудзик!..

Головнін помітив, що кожну нову страву приносили інші люди. Вони приходили в намет і залишались тут, усі озброєні, замкнені, видно, знали щось, але і взнаки про це не давали. Так потроху в наметі зібралося до двох десятків японців. Головнін вирішив, що чемності вже віддано належну кількість запитань та відповідей, і спитав начальника, коли він дозволить одержати продукти і скільки треба буде заплатити?

— Мій дорогий капітане! — майже закричав японець. — Ви кажете, десять мішків рису? Але чому так мало? Двадцять мішків! Ні, що я кажу? Тридцять!..

— Ви дуже щедрі, пане начальник! — зауважив Головнін.

— Мене чарує ваша скромність, любий капітане! Що важать кінець кінцем якісь десять мішків рису? До того ж ви так мало просите риби й зелені.

— Я не просто прошу, а питаю: чи можна купити?

— От-от, купити! Але ви такі скромні з цією просьбою… Десять мішків рису. Ха-ха!.. Я ладен був би, ласкавий капітане, віддати вам усі багатства цього острова. Та що острова, — океану. Але, на жаль, це може залишитись тільки мрією. У фортеці є начальник старший за мене. Я не маю права відпустити навіть одного мішка рису, навіть цибулини, шановний капітане…

— Базіка! — буркнув Головнін, досадуючи, що змарнував стільки часу, і підводячись з мати.

— От-от, базіка! — весело вигукнув японець. — Гарне слово: базіка… Що значить це слово?

— Скажи йому, Олексію, що цим словом він може рекомендуватися, знайомлячись. Хай і в документі своєму запише: базіка…

— Я дуже радий, — сказав японець. — Я скажу своїй дружині, що дістав від вас це гучне ім'я!

Залишаючи намет, Головнін якісь секунди відчував близьку небезпеку, відчував майже фізично, як колись у боях перед нападом ворога. Може, ще один крок, — і щось тут станеться. Він опустив руки в кишені мундира, торкнувшись до холодноватого металу пістолетів. Зробив крок і ввійшов у групу озброєних японців; вони розступилися перед ним.

Що ж примусило їх розступитись? Може, раптова поява матроса Васильєва, який ступив назустріч своєму капітанові з рушницею в руках?

З берега долинула пісня, знайома російська пісня, чувана ще в Рязані. Співали її три матроси, залишені на шлюпці. Суголосні, дужі голоси вільно пливли над гаванню й зникали в океані, і була в цій пісні душевна ясність і молоде упевнене завзяття, для якого наче й не існувало в житті ні страхів, ні небезпек, ні перепон.

«Здається, вони розступились перед цією піснею», — подумав Головнін.

* * *

Увечері «Диана» змінила якірну стоянку, підійшовши до фортеці на відстань гарматного пострілу. Капітан викликав до себе мічмана Якушкіна, молодого, дуже допитливого офіцера; про нього на шлюпі казали, що Якушкін неодмінно хоче все бачити на власні очі і ладен Для цього видертись навіть на вулкан…

— Здається, ви хотіли побувати на березі? — спитав Головнін. — Зараз є така можливість. Візьміть шлюпку й гребців і рушайте на берег. А втім, далеко від шлюпки не відходьте. Другий офіцер обіцяв забезпечити нас рибою. Одержите рибу і повертайтесь. Будьте дуже обачні. Люди повинні бути озброєні.

Смагляве обличчя Якушкіна засяяло: особисте доручення від капітана було для нього великою честю. Вже за дві хвилини шлюпка відійшла від борту; в думці Головнін похвалив мічмана за

моторність.

Аж уночі повернулась шлюпка до «Дианы». Мічман пишався доставленим вантажем: таку велику нагуляну кету давненько вже подавали команді на стіл. Японці дуже чемно зустріли Якушкіна, питали про здоров'я капітана шлюпа, знов запрошували Головніна в гості у фортецю.

— Сказати правду, — доповідав мічман, — не сподівався я такого ласкавого прийому.

— М'яко вони стелять, — зауважив Рікорд. — Коли б не довелося комусь із нас твердо спати…

Якушкін ще був під враженням зустрічі на березі:

— Не можна все-таки не відзначити, які вони були запобігливі. Коли я сказав, що капітан приїде завтра, вони погомоніли поміж себе, і офіцер мені відповів: «Якщо буде туман, нехай шановний капітан не приїздить. У цій гавані, — каже, — дуже небезпечно плавати, коли туман. Хоч і сумно, що вийде загайка, — каже, — але риск був би ще сумніший».

— А не здається вам, мічмане, — несподівано і чомусь суворо запитав Рікорд, — що не риск цей їх турбує? Туман — хороше прикриття для раптової атаки. Оцього вони й бояться, — виходить, вони, як і раніше, не довіряють нам. Крім того, може бути й іще одне: їм треба виграти час, щоб одержати інструкції з своєї столиці про те, як поводитися з нами: чи давати допомогу, чи знов відкривати пальбу?

Головнін з цікавістю слухав свого помічника.

— А ти, бачу я, проникливий, Петре Івановичу. І обережний. Проте надмірною нашою недовірливістю ми тільки збільшимо їхню підозріливість. Що ж ти пропонуєш?

— Я пропоную капітанові залишитись на борту шлюпа. На берег поїду я.

— А капітан… злякався?

— Ні, капітан хворий.

— Вони чекають саме капітана, — сказав Якушкін. — І вони просили, щоб з капітаном прибуло кілька офіцерів…

Головнін підморгнув Рікорду:

— Як хочеться мічманові побувати в японській фортеці, щоб усе побачити на власні очі!

Якушкін відступив на крок, щоки його почервоніли:

— Ні, це щира правда! Вони просили про це…

Дивлячись на далекі, неясні вогники фортеці, Рікорд промовив роздумливо:

— Коли так, то мене ще дужче бентежить це запрошення.

Головнін торкнувся долонею до його плеча:

— У тебе, бачу, ніч похмурих передчуттів, Петре Івановичу…

А згадай-но острів Тана. Адже на тому милому острівці могли статися деякі несподіванки, якби ми не прихилили до себе тубільців. У кращому разі чекала б на нас далека голодна дорога й неминучі жертви. А японці ж не дикуни. Я читав про Японію, що це країна древньої, самобутньої культури. Принаймні так писали про неї голландці-місіонери, які жили в Нагасакі. Не вірю, не можу повірити, що після всіх пояснень, взаємних привітань і запевнень у доброзичливості, після того, як вони пересвідчились, що ми — мирні моряки і не замишляємо проти них ні нападу, ні обману, — щоб після всього цього вони раптом допустили б яку-небудь підступну вихватку. Друже Петре Івановичу, чи може ж це бути?!.

Рікорд мовчав, вдивляючись у далекі проблиски вогнів.

— Я гадаю, — роздумливо заговорив він, — що в нас є два виходи. Перший — це провадити переговори з японцями і добитися їхньої прихильності. Взаємне довір'я забезпечить успіх нашої справи. Вони добре знають, що незаконно перебувають на нашій землі, та ми їх не тривожитимемо. На це ми не діставали вказівок від свого уряду, а загострювати взаємини не в інтересах нашої експедиції. Але є й другий вихід…

Головнін спитав квапливо:

— Який?..

— Знятися з якоря і піти звідси, — сказав Рікорд.

— Не розумію, — здивувався Головнін. — Піти, не поклавши на карту цього острова?

— Ні, описувати його й далі, тільки без допомоги японців.

— Тобто без прісної води й продуктів?

— Добувати і те й те власними силами. Воду набирати в ручаях, що впадають в океан, і ловити рибу.

Він помітив недовірливу посмішку капітана і заговорив, ніби перепрошуючи:

— Знаєте, Василю Михайловичу, я заздалегідь шукаю того «запасного виходу», нехтування яким нам можуть закинути панове сановники: якщо виявиться, що поїздка на берег пов'язувалася навіть з певним риском, цей риск виправдуватиме висока мета.

— Отже, я вирішую, — закінчив Головнін. — Завтра, одинадцятого липня, я рушаю на берег з маленьким загоном. Я не візьму зброї, бо їду з цілком мирними намірами. Відомо, що навіть дикі племена тропічних островів майже ніколи на беззбройних парламентерів не нападають. Я докладу всіх зусиль, щоб переговори закінчились успішно і ми могли завершити своє важке завдання.

Рікорд мовчки й міцно потис його руку.

Біля дверей своєї каюти Головнін ще здалеку помітив невиразну тінь. Чоловік, мабуть, почув капітанові кроки і швидко сховався за надбудовою.

— Хто це тут на «всеношній»? — голосно спитав Головнін.

Мічман Мур озвався не зразу; голос його затремтів чи то від збентеження, чи від переляку:

— Вибачте… Я не наважувався… Я дуже прошу пробачити мені…

Він вийшов з-за надбудови; тепер у неясному світлі зірок Головнін бачив його бліде обличчя, контур плечей і похиленої голови.

— Не розумію: за що пробачити і на що ви не наважувались?

— Випадково я чув вашу розмову… Мені так цікаво було знати, чи добре впорався з справою Якушкін… Тепер я знаю: він таки молодець! Але я не міг спитати в нього, — чомусь він не розмовляє зі мною, хоч чим я перед ним завинив?.. Як я заздрю Якушкіну! Він викопував ваше особисте доручення! Коли ж… коли ви довірите й мені щось важливе, значне? О, я знаю, і завтра ви знов виберете його… Але як я хотів би бути завтра разом з вами!..

Капітана чомусь зворушив і вигляд Мура, і його несміливий, благальний тон. Мічман розумів, звичайно, що зустріч з японцями у фортеці може бути дуже небезпечною. Виходить, маленький Мур не з боязких, він сам шукає небезпеки? А втім, хіба й він, Головнін, коли був таким же мічманом, не мріяв про справжнє діло, не прагнув відзначитися? Помічені колись неприємні риси Мура тепер наче стерлися, розтанули в пам'яті Головніна. Він поважав своїх відважних офіцерів і матросів. Федір Мур, якого багато хто в екіпажі не любив, тепер шукав випробування. Може, він намагався мужністю, безстрашним вчинком здобути любов товаришів? Було б неправильно, якби капітан відмовив йому в цьому.

— Гаразд, — сказав Головнін. — Завтра ви поїдете зі мною у фортецю…

Мічман поривчасто схопив його руку, притис до грудей і тут же злякано пустив. Головнін не зробив йому зауваження; він пройшов у свою каюту й зачинив двері. З хвилину він сидів біля столу, слухаючи плюскіт зибу, що долинав крізь відчинений ілюмінатор. Згадалося, як колись, у далекому Кронштадті, в тісній каюті бойового корабля «Не тронь меня», маленький кадет Головнін сидів отак біля ілюмінатора, схвильований недавнім боєм у Фінській затоці й першою нагородою «За хоробрість», одержаною від самого адмірала… Майже така ж ніч, тільки трохи ясніша, пливла над рейдом, і так само співуче-прозоро

подзвонював зиб. То хіба в ті хвилини кадет Головнін не був ладен розцілувати всіх матросів і офіцерів, які навчали його безстрашності в тому пам'ятному бою?.. По-дитячому щирий, схвильований жест мічмана, поривчастий рух, яким схопив він капітанову руку, відгуком, повівом юності зворушив Головніна, будячи в пам'яті таку силу спогадів…

— Навчати безстрашності, — повторив він уголос. — Це значить — завжди і скрізь пам'ятати про батьківщину та доручену нею справу. І ще це значить — навчати самовідданої дружби.

Пізно вночі, вже засинаючи, він знову подумав про маленького мічмана:

«Будь сміливим… Ти заслужиш повагу товаришів».

* * *

Ранок був безвітряний, просторий, синій, які зрідка лише випадають у цих краях. Вода, ще вчора важка, свинцева, тепер стала димчастою й прозорою. Густі, скупчені струмені світла коливаючись текли углиб. Ніс шлюпки легко й вільно, зовсім, здавалось, без зусилля, розсував воду…

Дозорні у фортеці помітили капітанську шлюпку ще в ті хвилини, коли вона відходила від борту «Дианы». Три важні чиновники, вбрані у парадні халати, заздалегідь вийшли з фортечної брами і зійшли на берег, щоб зустріти гостей…

Головнін призначив місце для висадки біля самої фортеці і тепер уперше розглядав цю японську «твердиню» так близько. Вночі японці прибрали геть розмальовані щити, і фортеційка виглядала маленькою, збудованою нашвидку, зовсім не мала грізного вигляду, властивого цим спорудам.

Штурман Андрій Хлєбников, що сидів біля руля, рудуватий мускулястий хлоп'яга з уважним поглядом і соромливою усмішкою, навіть пожартував:

— Чи то осине гніздо, чи то мурашник! А розкопирсати таку халупину і з шлюпа не штука…

— Дурницю, штурмане, зробити не штука, — строго сказав Головнін. — Добре діло важче вдається…

— Авжеж! — запально вигукнув Мур. — І треба забути такі балачки!..

Хлєбников здивовано глянув на нього, знизав плечима й нічого не відказав. А Головнін подумав, що мічман почав занадто кокошитися, і треба буде нагадати йому, щоб він не подавав

голосу, коли його про це не просять…

Після довжелезного привітання, в якому, поряд з прізвищем капітана, урочисто згадувалось і сонце, і зірки, і місяць і якого Олексій не міг повністю перекласти, японець сказав, що буде щасливий забавити дорогого гостя розмовою, доки у фортеці закінчать останні готування до зустрічі.

Та розмова щось не в'язалась: Головнін спитав чиновника, як зветься мис, що його звідти добре було видно, північний кінець острова Мацмаю, а чиновник, зітхнувши, відповів, що він ніколи не цікавився такими назвами. Не знав він і яка завширшки протока, чи глибока вона, чи мілка, чи є тут течії й чи дуже вони небезпечні для мореходців.

— Розмовляти з тобою, голубе, справді «щастя»! — сперечердя сказав Головнін. — Спитай у нього, Олексію, чи торгують вони з головним островом Ніпоном і скільки часу йде туди парусне, рибальське судно?

Японець відповів ухильно:

— Час дороги залежить од вітру: можна плисти повільно і швидко. А відстань… Хто ж її міряв? Шановний капітан, звичайно, знає: і дорога, і торгівля — це як пощастить.

За такою нудною розмовою минуло понад годину. Нарешті, з фортеці дали сигнал, і чиновник сказав, що тепер він повністю щасливий: він може супроводити милих його серцю гостей.

Головнін наказав матросам витягти шлюпку на берег. Зрозумівши його розпорядження, японець з усмішкою вклонився.

Олексій переклав його слова:

— Дуже добре! Ми цілком довіряємо одні одним…

Біля шлюпки Головнін залишив одного матроса. Крім мічмана Мура, штурмана Хлєбникова та перекладача Олексія, з ним було ще троє моряків, матроси першої статті: Спиридон Макаров, Дмитро Симонов, Григорій Васильєв. Вони несли подарунки, приготовані для начальника фортеці: дорогі відрізи шовку й сукна.

Не ця маленька фортеця із строкатим ганчір'ям на флагштоках, на якому зображені були дракони, сонце та місяць, вразила капітана і його супутників балаганним своїм обладнанням. Їх вразила кількість солдатів, що розмістились на тісному дворику. Щонайменше чотириста чоловік, озброєні рушницями, шаблями, списами, кинджалами й луками з набором стріл, сиділи навколо майдану, явно очікуючи якогось відомого вже їм наказу.

— Не може бути, — стиха мовив Хлєбников, — щоб стільки військових завжди перебувало в цій маленькій фортеційці… Їх, напевно, зібрали з усього острова…

— Мабуть, — погодився Головнін. — Побачимо, навіщо зібрали цю ватагу…

Серед майдану стояв просторий смугастий намет. Не затримуючи гостей і на хвилину надворі, чиновник провів їх у цей намет.

Головнін роздивлявся навкруги, мимохіть пригадавши бачену колись, у дешевому виданні казок, лубочну картинку з зображенням якогось войовничого каліфа. Начальник фортеці, з сонним маслянистим обличчям, важно сидів на високому стільці, тримаючи в руках металевий жезл, від якого через його плече тягся шовковий шнур. Вбраний був вельможа у дорогі шовки; на поясі в нього висіли дві золочені шаблі. Три страшні на вигляд збройносці — один з списом, другий з рушницею, третій з золоченим шоломом, на якому виблискувала емблема сонця, — сиділи за його спиною, трохи зігнувшись, немов готувалися стрибнути…

Поруч, на стільці нижче, сидів помічник начальника, вже знаний Головніну, теж під охороною трьох збройносців.

По боках в наметі сиділи вісім чиновників у чорних панцирах і кожен з двома шаблями. Як видно, сонний вельможа наганяв на них і повагу і страх, — вони не зводили з нього боязких поглядів.

Головнін, як звичайно, легенько вклонився; обидва начальники встали, піднісши ліву руку до лоба і немов переломившись у попереку.

Головніну запропонували невисоку лаву, але матрос Макаров

поставив прихоплений з корабля складаний стілець, той самий, що капітан брав з собою, сходячи на берег острова Тана, і Головнін, відсунувши лаву, сів навпроти старшого вельможі. Мічман, штурман, перекладач і матроси посідали на лавах трохи позаду.

— Мені дуже приємно, вельмишановний капітане, — несподівано дзвінким, дівчачим голосом промовив вельможа, пильно оглядаючи Головніна, — так, так, дуже приємно побачити вас під цим наметом… Сподіваюсь, ваше здоров'я цілком добре?

«Ох, ця японська чемність!» — подумав Головнін. Він відповів, що теж радий бачити такого знатного начальника. Два-три десятки запитань були непотрібні й пусті, хоч вельможа і його почет всіляко виявляли радість, почувши, що Головніна звуть Василем Михайловичем, що шлюп називається «Диана» та що це ім'я древньоіталійської богині місяця…

Слуги принесли чай, а потім тютюн і люльки. Відсьорбуючи з фарфорової чашки несолодку зеленасту рідину, вельможа, ніби між іншим, спитав:

— Скільки ж людей у вас на кораблі? Напевно, там тісно?..

Головнін відповів, збільшивши кількість команди майже вдвоє.

— Напевно, це найбільший російський корабель? — поцікавився японець.

— О, ні! — сказав Головнін. — У нас є кораблі і вп'ятеро більші.

— Хіба в Росії багато кораблів?

Головнін усміхнувся:

— Коло берегів Камчатки, в Охотському морі, в океані, біля Російської Америки плавають десятки наших кораблів.

— Е! — вигукнув японець і оглянувся на свого помічника. Той устав і вийшов з намету.

Начальник з цікавістю розглядав географічну карту, подаровану Головніним, крутив перед очима запалювальні стекла, милувався ножами, оздобленими слоновою кісткою.

Помічник вернувся і щось шепнув вельможі. Усміхаючись, начальник потряс головою.

— Як це добре, — сказав він, — що ви прийшли до мене в гості. Коли б не оте непорозуміння з обстрілом шлюпки, ми давно вже стали б друзями! І справді, навіщо нам ворогувати? Ми можемо завжди лишатись друзями. Слово рицаря, жодна волосинка не впаде з вашої голови, бо ви мої дорогі гості…

Він підвівся, збираючись вийти з намету. Головнін теж підвівся. Японець дивився на нього усміхаючись.

— Але чого вам поспішати, капітане? Ми ще не домовилися

про найголовніше.

— Коли ви збираєтесь іти, з ким, крім вас, мені домовлятись?

— Ні, я ще побуду, — чомусь розвеселившись, сказав вельможа. — Я почастую вас чудовим обідом, який тільки можна було приготувати в цих безплідних місцях…

І знов, обернувшись до помічника, він вигукнув з відтінком нетерпіння:

— Е!..

Помічник знов поспішно вийшов. Слуги внесли обід. На великих дерев'яних лакованих підносах ледве вміщалися десятки с грав: риба, соуси, зелень, якісь черепашки й коріння, якісь драглі й приправи і особливо багато п'янкого саке.

— Щось зарано вони з обідом, — обережно зауважив Хлєбников. — Чи, може, обідають у них зранку?

Мур відповів йому тоном повчаючого знавця:

— Урочистий обід можна подати коли завгодно… А по обіді, як видно, буде парад.

— Чому ви так думаєте? — спитав Головнін.

— О, я все примічаю. Помічник начальника двічі вже виходив, і, як відкидали біля входу запону, я примітив, що вони роздають шаблі… Коли ми увійшли в фортецю, не всі солдати мали зброю. Тепер роздано всім. Навіщо це? Звісно, для параду!..

Андрій Хлєбников мовив з сумнівом:

— Як знати?..

Головнін подумав, що мічман не позбавлений уяви: побачив одну шаблю і тут же вирішив: парад! Але на честь випадкових гостей парадів не влаштовують, та й до того ж японці чудово знають, що шаблями, списами та луками вони нікого не здивують.

Помічник вельможі вернувся ще більш радісний, ніж перше. Смачно закусуючи й запиваючи, Олексій переклав його запитання:

— Чи подобається високоповажному капітанові угощення? Він сам, оягода, або, по-російському, справник, наглядав за кухарями. Цією честю вшановують лише найвищих гостей…

Мур осмілів і попросив Олексія перекласти японцям його слова.

— Тепер ми бачимо, — сказав Мур, — що наші побоювання були даремні. Ви — благородні, чесні люди, нездатні на віроломство…

Притримуючи шаблі й не випускаючи з рук свого залізного жезла, старший начальник устав з стільця і, кивнувши Олексієві, сказав, шо відчуває потребу глянути на гавань.

— Я теж відчуваю таку потребу, — вигукнув Головнін. — Там, у гавані, мій корабель…

Маслянисте обличчя японця нахмурилось. Збройносці перезирнулись. Помічник уважно розглядав колодочку подарованого ножа. Мовчання тривало довгу хвилину.

— Перекажи капітанові, — мовив начальник, звертаючись до Олексія, — що я нічим не зможу забезпечити його корабель. Я чекаю відповіді на моє донесення губернаторові острова Мацмай. Поки відповідь не надійде, один з російських офіцерів мусить лишатися у фортеці заложником…

Головнін насмішкувато глянув на Мура:

— Ось благородні люди, нездатні на віроломство… Але скільки ж днів доведеться чекати відповіді губернатора?

— П'ятнадцять, — сказав японець, навіщось підіймаючи свій жезл. — Проте можливо, що губернатор запитає уряд.

Головнін мовби не здивувався. Обидва начальники і всі їхні збройносці тепер уважно вдивлялися в його обличчя. Напруживши всю волю, щоб не виявити хвилювання, він відповів тоном спокійним і рівним, наче вів далі попередню приємну розмову:

— На таке довге чекання без ради з офіцерами, що лишились на кораблі, я, звичайно, не погоджуюсь. Залишити у вас офіцера я просто не хочу. Чи начальник не забуває, що перед ним сини могутньої Росії? Чи він не забуває, що в Росії знайдуться сили, які оступляться за нас? Чи начальник не бере на себе занадто велику відповідальність, коли пробує посварити дві держави? Нарешті, чи він знає таке слово: зрада? Заманити беззбройних людей у фортецю і диктувати їм свої умови та погрожувати — це ж зрада.

Моряки «Дианы» всі разом устали. Японець пронизливо скрикнув і вхопився за шаблю. Але в очах у. нього був переляк. Ось чому він двічі пробував вийти з намету. Він боявся, що в ці вирішальні, заздалегідь розраховані хвилини може опинитися в небезпеці його рицарське життя! Оглянувшись на озброєну охорону, він посмілішав і став говорити довго, крикливо, запальчасто, раз у раз згадуючи ім'я посла Рєзанова і знов хапаючись за шаблю…

— Чого він шаліє? — нетерпляче спитав в Олексія Головнін. — Що він доводить?

Олексієве обличчя побіліло, губи й повіки тремтіли:

— Яке нещастя, капітане!.. Ми не підемо звідсіль… Вони нас уб'ють…

— Та говори ж спокійніше…

З усієї довгої начальникової промови Олексій сяк-так переклав лише дві фрази: якщо начальник випустить бодай одного росіянина з фортеці, йому самому розпорють черево. А в усьому винні якісь Хвостов і Давидов…

— Ясно, — сказав Головнін. — Тікаймо!..

Відкинувши присадкуватого списоборця, він вибіг з намету. У фортеці завили й заверещали. Могутнім ударом Хлєбников повалив двох японців. Близько гримнув постріл. На Хлєбникова відразу кинулось щонайменше з десяток солдатів, вони повисли на ньому, силкуючись повалити на землю. Штурман крутнувся на підборі, трусонув плечима, і японці розлетілись в усі боки.

— Молодчага Андрій Ілліч! — крикнув Головнін. — За мною, до шлюпки…

Він вибіг крізь браму. У фортеці вили й верещали ще пронизливіше й лютіше. Постріли заляскотіли тепер дуже часто. Над головою капітана просвистіло кілька куль. Він помилився, гадаючи, що шлях до берега вільний. З неглибокого ярка підвелась численна засідка. Головнін уник удару, вихопив з рук солдата спис, переломив його об коліно і став орудувати уламком, як палицею. Поруч опинився Хлєбников. Він прорвався до свого капітана крізь юрму. Хапаючи з землі каміння, працюючи кулаками, сюди ж пробивалися матроси Васильєв і Симонов. Мічмана Мура, матроса Макарова та Олексія на укосі не було видно. Їх схопили ще в фортеці. Але чотирьом таки пощастило вирватися, і берег був тепер зовсім близько…

Щось трапилось у галасуючій, виючій юрмі японців. Переслідування затрималось… Головнін зрозумів: японці

побоювались, що в шлюпці є зброя. Яка досада! Адже зброї він не взяв… Але що сталося з шлюпкою? Тепер вона була за добрих п'ять сажнів від води. Головнін побачив укрите водоростями мокре каміння… Отже, був відплив. І виходить?.. Чи міг він припустити, що його маленькому загонові доведеться прориватися до берега з боєм, та ще під час відпливу? Він зупинився на мокрому галечнику. Авжеж, п'ятеро цю важку шлюпку так далеко не просунуть. У них лишалась одна-дві хвилини. Японці вже зрозуміли, що в шлюпці зброї нема, інакше чому б росіянам не кинутись до рушниць?

— Виходить, усьому кінець! — вголос промовив капітан, дивлячись в розгарячені обличчя матросів. Вони стояли поряд з ним, хрипко дихаючи, важко опустивши натруджені руки, втупивши очі в рейд, де чіткий, стрункий корпус «Дианы» наче летів під низькими білими хмарами…

Хвиля блищала на сонці, мов полірована сталь. Зненацька цей блиск рвучко переметнувся, ударив в очі Головніну. Та то вже не був блиск хвилі. Крива японська шабля блиснула просто перед очима капітана.

* * *

Дозорні «Дианы» доповіли Рікорду, що в фортеці знялося якесь сум'яття: японські солдати щохвилини то вбігали в браму, то повертались.

Рікорд, Рудаков і інші офіцери поспішили на місток шлюпа. У підзорні труби вони бачили, як виметнулась із брами сполошена юрма, як до шлюпки, залишеної відпливом далеко на березі, одчайдушно, геройськи пробивались четверо росіян, а п'ятий біг їм назустріч, шпурляючи в японців камінням…

Рікорд впізнав і капітана, і штурмана Хлєбникова, що стояли перед смужкою слабкого прибою, перед холодним простором гавані, чекаючи своєї долі. Він бачив, як оточила їх юрма і в сонячному повітрі заблискали шаблі.

До болю стиснувши кулаки, зціпивши зуби, він довго не міг вимовити ні слова. За синюватим, затуманеним скельцем труби. юрма японців повільно відходила. Сонячний берег незабаром збезлюднів. Над стінами фортеці тріпотіли смугасті прапори.

— Негайно до мене, на нараду, всіх офіцерів, — наказав Рікорд. — Діяти треба невідкладно й рішуче.

За хвилину всі офіцери шлюпа зібрались на палубі. Рікорд

подумав, що за всі роки його служби на морі лише в Капштадті, в пам'ятну годину втечі, коли на карту була поставлена доля всього екіпажу, отака тиша сковувала цей корабель; але тепер вона була ще тяжча й загрозливіша. Тоді вони все-таки чекали переслідування й відкритого бою. Чи в далекому, чи в близькому, чи в абордажному бою, матрос проти матроса, всі вони готові були вмерти за волю. А тепер не солдати, не воїни були перед ними, — зрадники, які зламали слово честі, потоптали священний закон гостинності. І вони вчинили цей злочин, загарбники, на російській землі. І, напевно, вони справляли легку перемогу… Яка ж це ганьба для воїна — святкувати власну зраду! Дивлячись у застиглі обличчя офіцерів, він сказав:

— Наш капітан у полоні. Можливо, що в ці хвилини зрадники готують страту… Я питаю ради в офіцерів: бій, десант чи мирні переговори з відчайдушною спробою врятувати капітана й інших наших друзів?..

Якийсь час офіцери мовчали; лейтенант Ілля Рудаков виступив наперед:

— Ми всі готові іти в бій і битися до останньої людини. Одне питання: чи полегшить це долю полонених? А що як, в разі нашого виступу, зрадники поквапляться убити їх? Вони обов'язково поквапляться це зробити з боягузтва, злоби, побоюючись розплати. Я пропоную спробувати добитись звільнення мирним шляхом, і коли всі зусилля будуть марні, — бій… найзапекліший, нещадний бій!..

Доводи Рудакова були переконливі: здавалось, іще не пізно спробувати врятувати полонених. Японці могли вбити їх на березі, але чомусь відвели до фортеці. Виходить, полонені навіщось потрібні були самураям? Це й давало надію на врятування капітана та його супутників.

— Є ще пропозиції? — спитав Рікорд.

— Призначити делегата для переговорів, — сказав хтось з офіцерів.

— Я пропоную викликати добровольців, — просуваючись наперед, вигукнув Якушкін; в тоні його молодого, дзвінкого голосу прозвучала надія. — Якщо мені довірять хоч супроводити делегата… Я готовий…

— Тут усі на це готові, — зауважив Рікорд. — Доведеться кинути жеребок. Отже, ми вибираємо терпіння і мирний шлях… Ми будемо сподіватися, що наш славний капітан…

Він не доказав. Низько над головами офіцерів із свистом пронеслось ядро і спінило воду далеко за шлюпом.

— Зараз вони пристріляються, — спокійно промовив штурманський помічник Новицький. — На такій відстані це не

важко…

— Однак це й є їхня відповідь! — гнівно прокричав Рікорд. — Вони стрілятимуть і по шлюпці нашого делегата… Слухати мою команду… До гармат!..

Шлюп здригнувся від залпу і повився синюватим димом. Біля брами заметались солдати.

Дивлячись у підзорну трубу, кусаючи губи, Рікорд сказав Іллі Рудакову з жалем:

— Яка шкода! Наші ядра надто малі, а глибина не дає нам підійти ближче. Цими ядрами ми можемо тільки пристрашити їх, але не більше… Ану, ще раз, — вогонь!

У фортеці знявся димок, мабуть, щось загорілось; по укосу застрибало каміння.

— Це булавочні уколи, — розчаровано сказав Рудаков. — Треба негайно вийти з-під обстрілу.

Рікорд погодився. За кілька хвилин, піднявши якорі, «Диана» відійшла на далекий рейд і зупинилась навпроти рибальського селища, що виднілося на довгій опадистій косі.

Готуючись до висадки десанту, щоб заволодіти фортецею, Рікорд вираховував, яке було фактичне співвідношення сил. За його спостереженнями, та й на думку офіцерів, японський гарнізон на острові був численний, — щонайменше чотириста чоловік. До цієї кількості слід було додати всіх чоловіків із селища, яких, зрозуміло, примусять взяти участь в обороні. Цифра виходила солідна: японський начальник мав у своєму розпорядженні понад п'ятсот чоловік, фортечні укріплення, батареї…

На шлюпі лишалось п'ятдесят чоловік, коли лічити й двох кухарів та двох прибиральників — людей, які в боях не брали участі. При висадці на кораблі мало залишитися щонайменше десять-дванадцять чоловік; біля шлюпок на березі теж треба було залишити хоча б трьох матросів… І що ж могли б зробити тридцять моряків проти фортеці, де притаїлась така сила?

— Я ніколи не вірив у чудеса, — сказав Рікорд Рудакову, — але буде справжнім чудом, якщо десант не загине. І не меншим чудом буде, коли залишені на шлюпі десять-дванадцяТь чоловік зможуть довести його до Охотська у цих штормових широтах… Висновок ясний: було б безглуздям посилати людей на очевидну загибель і прирікати на загибель корабель. Тоді в Охотську ніхто й не довідається, чому загинув шлюп. А це й є найбільш бажаний для японців варіант…

— Люди готуються до десанту, — сказав Рудаков. — Майже ніхто з них не сподівається повернутись, але такої люті я ще не бачив ніколи…

Рікорд зітхнув, з жалем оглянувся на берег:

— Добре, якщо лють помножена на тверезий розрахунок… Я вирішив: «Диана» йде в Охотськ, щоб збільшити сили і повернутись. Знімаємось негайно. Ми не покинемо товаришів у біді, — ні, ніколи не покинемо, хоча б довелось іти на небезпеки й на жертви.

Він добув з папки й розгорнув велику детальну карту острова Кунасірі, недавно писану рукою Головніна: туш була ще свіжа. Сім висот, розкиданих за фортецею, і сама фортеця, малий півострів і довга рибальська коса, понад сімдесят промірів глибин і велика підводна обмілина, три скелі та підводна банка при вході в затоку, — все було позначено на цій карті з граничною точністю, властивою Головніну. Коли він складав карти і робив опис, він знав, що поправок більше не буде…

— Ця затока не має назви, — сказав Рікорд. — Тепер вона дістане ім'я… «Затока Зради»…

Тут же, спершись на поручень містка, він великими буквами написав на карті ці два слова.

Шлюп повільно і наче знехотя вбирався в паруси. Чайки тоскно кричали в вишині. Був вечір, і червоні бризки заходу текли по вологій палубі, по склу ілюмінаторів, по слабко наповнених парусах…

* * *

Зв'язати людину так, щоб вона не могла поворухнутись, щоб найменший рух викликав нестерпний біль і щоб при спробі тікати зашморг, накинутий на шию, враз затягнувся, у японців вважалося справжньою майстерністю.

Полонені стояли навколішки, і солдати, похваляючись виучкою, вправно з'єднували петлі на грудях та круг шиї і стягували лікті за спиною так, що вони стикалися один з одним.

Потім вони стали в'язати полоненим ноги. Петлі лягали вище ступень і вище колін, петля на петлю, і кожна була наче з розпеченого троса. Щоб було надійніше, до петлі, яка охоплювала шию, вони кріпили довгу вірьовку, перекидали її через поперечну балку під верхом намету і, майже підвісивши полоненого на цій вірьовці, прив'язували кінець її при самій основі опор.

Працювали солдати мовчки, неквапливо, зі смаком, із знанням справи; від ретельності темні обличчя їхні заросив піт. Полонені теж мовчали, тільки мічман Мур стиха плакав і стогнав.

Пов’язавши всіх полонених, солдати заходились обшукувати їх. Обшукуючи, не пропустили жодного дріб’язку: навіть голка, дрібна монета, запасний гудзик у кишені матроса — все перейшло до їхніх кишень.

Помітно стомлені, вони мовчки посідали кружка і закурили свої довгі бамбукові люльки.

— Вони вирішили повісити нас на березі, — прохрипів Хлєбников, багровіючи, злизуючи з губів криваву піну. — Я нітрохи не винувачу вас, Василю Михайловичу, ви не подумайте поганого… Я знаю вас не перший місяць і рік, ви завжди були людиною сердечною і справедливою…

— Але я звірився на Тхне слово! — тихо відказав Головнін. — На слово зрадників… І ви тепер через мене терпите все й життям платитесь, друже мій… Я не боюся смерті, нітрохи не страшусь, але пам’ятати, весь час пам’ятати про те, що я винен і в стражданнях ваших, і в загибелі, — ось найстрашніша мука…

Михайло Шкаєв, відважний матрос, через силу повернув до Головніна обличчя, і голос його прозвучав дружнім докором:

— Не ті слова, капітане, не ті… хіба ми не спільну оправу робили? Хіба ми для веселощів прибули в цю прокляту діру? Коли вже шукати винних, то ось вони, перед нами, відступники від слова, з отим пухлим бовваном на чолі…

Матрос Григорій Васильєв сказав:

— Ми з вами до кінця, капітане… І нема чого шкодувати. Ми всі рівні і перед обов’язком, і перед смертю.

Солдати попідводились, пошепотілися про щось у куточку і вернулись до моряків. Було незрозуміло, навіщо вони в’язали полоненим ноги. Тепер вони заходились розплутувати вірьовки, але ті лише, що були позатягані вище ступень, а також послабили петлі, накладені вище колін.

Старший солдат кивнув Головніну на вихід, і капітан попереду всіх вийшов із намету. Кожного полоненого супроводило двоє японців: один тримав у руці кінець вірьовки, другий, ідучи поряд, тримав рушницю напоготів… За брамою фортеці старший солдат показав на вузьку стежку, що звивисто бігла в гори. Крутою кременистою стежкою полонені зійшли на вершину горба. Головнін зупинився й обернувся до гавані. Він скрикнув… Далеко на рейді, вбрана в білі паруси, повільно пливла «Диана».

Хлєбников теж зупинився; наче мимоволі, руки його рвонулись, плечі поникли й затрусились:

— Василю Михайловичу… Капітане… Востаннє ми бачимо рідну «Диану»!..

Головнін з силою рвонув вірьовки; кров бризнула: і розсіченої

на кистях рук шкіри.

Прощай, «Диана»!..

Васильєв заплакав; Хлєбников важко опустив голову; Шкаєв заскреготів зубами:

— Ех, аби тільки товариші поквитувалися за нас!..

Капітан випростався, швидко підвів голову, важкі брови його зсунулись і переломились:

— Про що ти кажеш, Михайле?! Щоб товариші висадились на берег?.. Ось чого я боюсь гірше смерті: нерозсудливої спроби визволити нас або метатися… Та вони ж загинуть усі до останнього! їх невеличка жменька, а солдатів у фортеці бачив скільки? Висадка — це загибель, і не тільки десанту, — корабля. Одна лише надія тішить мене: Рікордові вистачить розсудливості й самовладання, щоб не зробити цієї непоправної помилки.

Конвойний щось викрикнув і штовхнув Головніна прикладом, другий натягнув вірьовку, показуючи на стежку., Троє японців разом кинулись до Хлєбникова, але не зрушили його з місця. Ледве пересуваючи ноги, Головнін зробив кілька кроків. Він хотів ще раз обернутись, але конвойний смикнув за вірьовку, і петлі обпекли тіло. Похитуючись, Головнін зійшов із стежки.

З рейду долинув залп. Як добре знав капітан грім цих гармат!.. Отже, Рікорд висадився на берег і повів моряків в атаку.

— Кінець всьому!.. — прошепотів Головнін, силкуючись удержатись на ногах. Далекі похмурі гори зсунулися з місць і, мов величезні хвилі, рушили перед його затуманеними очима. Хлєбников спробував підтримати його, підставити плече, але опізнився. Захлинаючись кров'ю, що ринула з горла, з чорним опухлим обличчям капітан повалився на стежку.

З рейду вдруге долинув залп, і був він прощальним салютом «Дианы».

* * *

Берегами бурхливих гірських річок та недвижних прозорих озер, кам'яними осипами перевалів, трав'янистими долинами, непролазними заростями чагарів і вкритою галькою приморською смугою ішли полонені, оточені змінним конвоєм, ішли, залишаючи на стежках сліди зранених ніг…

Уже скінчився липень… Двадцять жарких, задушливих днів липня минули в дорозі, як двадцять каторжних років, і почався серпень. Дорожній порох чорною, гіркою корою осідав на губах.

Чи були зливи, чи навалювалися з моря на цей кам'яний берег шквали, чи стояла полуднева спека, скорботний похід не припинявся. Від першого проблиску вранішньої зорі і до пізнього смерку, коли на узмор'ї спалахували рибальські вогні, ішли моряки, волочачи розвіхтяні вірьовки, несучи, як залізний тягар, мовчання й рішучість.

Конвойні не знімали вірьовок, Рани на руках у полонених гноїлися. В селищах, на ночівлях, конвойні обв'язували рани ганчір'ям і знову стягували петлі.

І все ж на нескінченному цьому чорному шляху були й хвилини просвітку. Ні, Японію населяли не самі чванливі самураї. В селах, у рибальських селищах, в розкиданих на узбережжі городках полонених обступав схвильований натовп: жінки проривалися крізь цеп конвою з глеком води або молока, чоловіки дарували тютюн, діти, послані рідними, підносили сушену рибу, зелень і рис… І зворушувала моряків сердечна, щира, людська доброта, коли який-небудь селянин, у котрого в самого лічені вершки землі, широко розчиняв двері своєї комірчини і голосно просив солдатів, щоб дозволили йому дати притулок полоненим.

Немов переказуючи давню, виношену свою думу, Шкаєв сказав Васильєву:

— Дуже, брат, нагадує мені країна ця японська двоповерховий будинок. Тільки нагорі — звір'я, горло ладне кожному перегризти, а внизу — люди.

— Будиночки в них легкі, — помовчавши, зауважив Васильєв. — Мурованих, міцних і подивитись нема…

— Ну, то й що?

— А взяти б цей будинок двоповерховий та й перевернути… Розумієш, просто догори дном його поставити.

— Ого! — вигукнув Шкаєв. — Великий був би переполох… Але правда взяла б своє, це так…

Головнін чув цю коротку розмову. З першого дня полону він поводився з матросами, як рівний з рівними. Вони шанобливо називали його, як і раніш, капітаном, на ночівлях давали йому краще місце, ладні були віддати останню жменю рису й останній ковток води. Його гнітила найменша перевага в умовах, коли всіх спіткала біда, і він всіляко уникав привілеїв. Але, як не дивно, живучи з цими простими людьми, він ніколи не розмовляв з ними на високі теми, про долю батьківщини, про життя народу. Офіцерство російського флоту було вищою кастою; незримий мур відокремлював його від матросів. Навіть ті з офіцерів, що ненавиділи самодержавство й кріпосний лад, — а Головнін знав таких чимало, — навіть і вони і в армії, і серед моряків лишились дворянами, панами, вони не знали народу, та й не дуже хотіли

його знати.

У ці гіркі дні полону, на важкому, нелюдському шляху, той незримий, давній, задовго до Василя Головніна збудований розмежувальний мур, що відокремлював його від матросів, раптом перестав існувати. І стали значними, цікавими, хвилюючими їхні розмови, їхні думи й мрії про батьківщину, про сьогоднішній і завтрашній її день. Ось і тепер, у немудрій відповіді Васильєва він уловив глибоку, сміливу думку. Скидалося на те, що зовсім не про Японію думали матроси; вони думали про те, що дорожче за життя кожному з них, — про Росію. І Головніну захотілось втрутитися в розмову, не виправляючи, не повчаючи, як рівному від рівних вислухати відповідь.

— Та хіба тільки Японія, Григорію, схожа на двоповерховий будинок? — спитав він, відставши трохи і йдучи поряд з Васильєвим. — Хіба Англія чи Південна Африка не такі? А наша Русь-матінка, з її поміщиками й кріпаками, з палацами для багатих і з канчуком, з каторгою для селян, — це що, справедливість?

Йому здалось, що Васильєв злякано відсахнувся:

— Ми про японську землю говорили…

— А я про нашу землю з тобою говорю. Японцям — японська земля, нам — наша… Ми ось по цих вибоїнах з тобою йдемо, по іграшкових, клеєних містах, а в серці ж то батьківщина живе, і думки тільки про неї одну… Ми рівні перед долею, Григорію, і я без хитрощів, як братові, тобі кажу, бо думав про це з мукою і довго: якщо вже й не перевертати Росію, то треба до кореня її струснути! Щоб сушняк увесь, і гнилизна, і пліснява розлетілись і заново, у свободі зажив народ…

Васильєв усе дивився злякано:

— І як же це можна слова такі, заборонені, говорити, Василю Михайловичу?.. Ви ж і самі з дворян…

Головнін зітхнув і мовив задумано, стиха:

— Був, знаєш, такий дворянин у Росії, Олександр Миколайович Радіщев… Вільність народну він славив, самодержавство та кріпосників до ганебного виставив стовпа… Що йому звання дворянське? Цяцька! Він за народ російський боровся і страждав. При дворі не дуже на те зважили, що він, Радіщев, дворянин. У Петропавловську фортецю посадили, в каземат; до страти присудили, та потім змилостивилися, на Сибір заслали; іще раз змилостивилися, повернули і до самогубства довели… Подав би ти руку, Григорію, такій людині?

— Ну як же!.. — враз озвався Васильєв. — Така людина…

— І він подав би тобі руку, Григорію. Радіщева таємно читав я в Петербурзі. Став він для мене з того часу вірним прикладом

громадянського обов'язку. Шкода, що доля так несподівано повернулась, — може, зумів би й я славній справі послужити…

Матрос довго мовчав, хмурив вицвілі від сонця брови, дивлячись на сині скелі за смугою прибою.

— У вас інший шлях, Василю Михайловичу… Знаю, доброго серця ви людина, та що як один ви такий, чи десяток, чи сотня? Замучать, як отого Олександра Миколайовича, та й годі. І попи ще в церквах анафемою обпаскудить…

Головнін посміхнувся: «Не довіряє…» І не подумав він у ту хвилину, що, може, матрос має рацію…

Восьмого серпня солдати почали готуватись до урочистого входу в місто Хакодате: всі причепурились, понадівали панцири, формені капелюхи. Полонених цим разом в'язали особливо старанно, немов хотіли похизуватися десятками майстерно переплетених вузлів.

Ще за кілька кілометрів від міста почали зустрічати їх перші групи: сановники й поміщики — на багато вичепурених конях; чиновники, торговці, власники різних майстерень — на рикшах; люди ще простіші — пішки… Виявляється, тут, у Хакодате, полон російських моряків змалювали як великий подвиг японської зброї.

Здивованим мовчанням зустрічала все наростаюча юрма сімох виснажених, змучених полонених, у всьому вигляді яких не було ні люті, ні злоби, ні бажання кинутись на першого-ліпшого японця. Це йшли рослі, сильні духом люди, в чомусь своєму упевнені, дуже спокійні. Вони байдуже дивилися на юрму. Рани на їхніх руках були докором, а вірьовки — ганьбою для конвоїрів. Вони пройшли містом, не помічаючи нічого довкола, і аж на площі, звідки відкривався широкий морський простір, мимохіть і разом вони зупинились.

— Тут уже побували російські моряки, — сказав капітан. — Штурман Григорій Ловцов, командир бригантини «Екатерина», з ним двадцять матросів і четверо солдатів… Не сподівалися вони, звичайно, що молодших товаришів їхніх вестимуть через це місто як арештантів.

— Виходить, знайома доріженька? — з жвавістю спитав Шкаєв, — А давно Ловцов сюди ходив?

— Не так і давно: до порту Хакодате бригантина ввійшла у липні 1793 року… Дивіться ось на цю вузьку вулицю: тут проходили російські моряки!

Вперше порядок у поході полонених було порушено: вони стояли шеренгою, дивлячись на близький порт, де серед безлічі рибальських парусів ввижалися капітанові стрункі паруси «Екатерины».

Японський чиновник, що супроводив полонених, спитав у

Олексія, про що розмовляють моряки.

— Тут були російські люди, — сказав Олексій.

— О, так! — усміхнувся японець. — В Хакодате, в Матсмаї, в усіх містах Японії добре пам'ятають про це. Росіяни, сподіваюсь, вдоволені гостинністю?

— Тоді ви не в'язали рук своїм гостям, — мовив капітан.

Олексій переклав ці слова. З юрми почулись співчутливі вигуки; в окремих групах знялася суперечка.

— Це лише маленький запобіжний захід, — сказав японець, все ще ласкаво усміхаючись. — Зараз вас відведуть в окремий будинок, де створять для вас усі вигоди. Скажу одверто: багато, дуже багато хто міг би позаздрити таким умовам. Будинок зовсім новий, спеціально споруджений, з видом на море, — просто як палац!..

— Брешеш, — байдуже сказав Шкаєв.

— І ніхто не насміє турбувати вас у цьому будинку: порядок і тиша… А потім, коли ви добре відпочинете, вас відпустять Додому. Ви будете дуже раді і з того, що гостювали у нас так приємно, і з того, що повертаєтесь додому…

— Спасибі, добрий чоловіче! — відповів йому Хлєбников. — Ми згадуватимемо тебе, якщо ти сказав правду… Думаю, обманювати нас тобі нема чого?..

— Мені дуже хочеться, — кланяючись, мовив японець, — щоб вам було добре в гостях!

За околицею міста полонених ввели у високі дерев'яні ворота. Будована з товстих, загострених брусів огорожа була обведена глибокою канавою. Вартові чергували на вишках, на валу канави й біля воріт. Хмуро посміхнувшись, Васильєв сказав Хлєбникову:

— А палац і справді охороняють по-царському! От кляті мучителі, живолупи, — навіть непрохане ласкаве слово кидає, мов на рани сіль!..

— Багато, дуже багато хто міг би позаздрити таким умовам! — глузливо повторив Хлєбников. — Що ж вдієш? Попрощаємось, братці, може навіки!..

Головнін відчув на щоці доторк його сухих, запалених губів.

— Прощай, Андрію Іллічу, ти був хорошим моряком… Прощайте, друзі!

Головніна ввели в темний сарай, поділений всередині на комірки. Міцні гратчасті двері піднялись і опустились. Потім тюремник грюкнув другими дверима, що вели з коридора, і довго стукав та брязкав важким замком.

Уперше за цілий місяць нестерпної дороги Головнін лишився сам. Іноді мріялось про це: треба було зосередитися, знайти й обміркувати найменшу можливість визволитися. Все-таки в нього

зостався якийсь проблиск надії на те, що тут, у Хакодате, вищі японські чиновники розглянуть злочин, вчинений їхніми підлеглими на Кунасірі. Тепер і цього проблиску не лишилось.

Тюрму, споруджену спеціально для полонених з «Дианы», не будували, звичайно, на день, на два; може, довгі роки доведеться скніти в ній морякам? Чи довідаються коли-небудь на батьківщині про їхню долю? Яких заходів ужив Рікорд? Що з екіпажем і кораблем? Головнін довго сидів на дощаному ліжку, слухаючи серед німої тиші важкі удари серця. Перша зірка засвітилась за вузеньким вікном. Синя ніч огортала острів. А ця комірка стояла на самому дні ночі й тиші, на самій межі туги й розпачу…

Він здригнувся. Чиясь рука дряпалась у вікно. На неясноиму відтинку неба вона здавалась судорожно скорченою й чорною. Він підійшов до вікна і звівся навшпиньки, щоб придивитись. До стіни припала людина в лахмітті. Озираючись на всі боки, вона простягала Головніну якийсь суверток. Руки їх зустрілись, і Головнін узяв невеликий паперовий пакет. Людина показала на небо, ніби окреслюючи шлях сонця, потім на себе й на стіну, що оточувала тюрму. Вона сказала дуже тихо:

— Завтра…

Головнін знав це слово. За час полону він затямив дві-три сотні японських слів.

— Добре… Дякую… — відповів він по-японському. — Дякую, друже…

Потім він розгорнув суверток, В ньому лежав шматок чорного, ще теплого хліба, можливо зігрітого на грудях.

Хто ж була людина, що рискувала життям заради цього скромного подарунка? Була вона в лахмітті, це Головнін помітив добре.

— Правда, — роздумливо повторив він слова Шкаєва. — Двоповерховий будинок… Нагорі — звір'я, а внизу — люди…

* * *

Кабінет губернатора, або буніоса, виглядав незвичайно. Замість підлоги насип із щебеню, сяк-так прикритий матами. Стелі й зовсім не було: дощаний дах чорнів над головою. Три віконця заліплено папером, що ледве пропускав тьмяне світло. Меблів тут теж не було: губернатор сидів долі, а по боках у нього розмістились помічники й слуги.

Тільки одну стіну щедро прикрашали робочі причандали

буніоса: криві, довгі й короткі, з зазублинами й без зазублин ножі, численні голки, почорнілі від вогню, якісь пилки, тростини і джгути, товсті й тонкі канчуки, різноманітні петлі й кайдани. Як видно, цим набором «інструментів» губернатор користувався часто, коли держав його завжди напохваті.

Сухорлявий, з тьмяними без виразу очима, з гордовитими складками в кутках губ, начальник нерухомо сидів на підвищенні, дивлячись в якусь точку перед собою. Два його секретарі, в чорних халатах, з кинджалами за поясами, сиділи трохи позаду, перед високими стосами паперу. Місця обабіч начальника зайняли два його помічники. Були тут ще й охоронці — непримітні люди, що за весь час зустрічі жодного разу не подали голосу. З лівого боку в кожного з них лежали великі вийняті з піхов шаблі.

Полонених ввели й поставили перед губернатором двома рядами: спереду капітана й офіцерів, позаду матросів. Перекладачів — Олексія й літнього курільця — посадили трохи збоку на каменях. Секретарі квапливо присунули до себе чорнильниці.

Начальник ставив запитання не кваплячись, байдуже. В запасі в нього, як видно, було кілька сотень запитань, і він з досвіду знав, що процедура має бути дуже довга.

Головнін назвав своє прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, ім'я й по батькові батька та матері, чин, звання, місце народження, де вчився й служив, але розпити про давно померлих рідних, про далеке рязанське село, про родичів і знайомих були такі пусті, що він прямо сказав начальникові:

— Чи не можна, шановний, ближче до справи?

Вислухавши перекладача, японці засміялись. Безстрасним, нудним тоном губернатор повторив:

— Отже, ім'я, по батькові, прізвище, місце й рік народження?

Виявляється, в його арсеналі були не тільки інструменти, розвішані на стіні. І допит був формою тортурів, розрахованою на тривале психічне напруження полоненого. П'ять і шість годин поспіль Головнін, Хлєбников і Мур відповідали на ті самі, тільки видозмінені запитання, пригадуючи, о якій саме годині «Диана» прибула в Капштадт, коли проходила екватор, які погоди зустрічали її біля Камчатки, скільки лишалося в запасі провізії й води.

— Кінець кінцем це ж, їй-богу, весело! — вигукнув Хлєбников, сміючись. — Перекажи, Олексію, начальникові, що я ладен так мило розмовляти з ним і завтра, і щодня… Я можу розказати йому, якого кольору очі були в моєї бабусі і які сорти варення вона любила. Нехай неодмінно додасть ці показання до справи…

Начальник нахмурився, потім сказав утомлено:

— Про бабусю ви розкажете наступного разу. Це, може, й цікаво. А поки що йдіть і чекайте виклику.

Хлєбников ще дужче розвеселився:

— От бачите, як просто було відкараскатися від цього павука. Тепер я постараюсь розповідати йому куди докладніше, ніж він питає… © http://kompas.co.ua

Дні минали за днями, але губернатор наче й забув про полонених. Кожного ранку до тісних їхніх комірок стукали караульні солдати. Звичайно вони приводили з собою кількох чиновників, які хотіли одержати від російських моряків що-небудь «на спомин»: пісню, написану по-російському, або малюнок, або відзив про місто Хакодате, або хоч підпис. Любителі рідкостей, ці надокучливі гості немов вели далі початий губернатором допит. Караульні солдати несподівано знайшли собі легкий заробіток: вони пускали до полонених тільки за плату, торгуючись, підвищуючи ціну, і коли вже якийсь чиновник входив до тюрми, моряки знали, що ні чемним, ні грубим відмовленням «гостя» не спекаєшся…

Важний чинуша, пітний і підсліпуватий, що, видно, дуже пишався своєю огрядністю — пухлою фізіономією й роздутим животом, Головніну особливо набрид. Він приніс щонайменше десяток віял і вимагав, щоб на всіх цих віялах капітан написав російські пісні власною рукою.

Сперечердя Василь Михайлович вирвав із його руки одне віяло. Він написав: «Якщо будуть тут коли-небудь росіяни, не полонені, але озброєні, то вони повинні знати, що сімох з їхніх співвітчизників японці захопили обманом і підступом, ув'язнили в оцій тюрмі і тримали як злочинців без ніякої причини. Нещасні просять земляків своїх помститися віроломному народові гідним чином».

— Ось маєш, сита мордяко, — сказав Головнін, повертаючи віяло. — І постарайся якнайкраще зберегти це до зустрічі з росіянами.

Японець довго розглядав напис. Він показав його Олексієві, — той у такі години «прийому» звичайно дожидав у коридорі.

— Читай…

Олексій розвів руками:

— Не вмію…

— Капітан дуже лютує, — сказав японець ображено. — Дивно, чого він такий сердитий? Може, він і написав зовсім не те, про що я просив? Гей, вартовий, веди мене до інших росіян…

Прочинивши дубові гратчасті двері, за якими в темряві сидів на дощаному ліжку Хлєбников, солдат звелів:

— Виходь…

Штурман вийшов у вузький коридор. Японець подав йому віяло, показав на запис і на перекладача. Хлєбников відразу впізнав розгонистий почерк капітана. Обидва японці помітили, як здригнувся полонений.

— Читай…

— Та вам уже ж, напевно, читали? — спитав штурман, злякавшись за Головніна і не знаючи, чим пояснити його необережність. — Капітан розповідав вам, що написав?

— Розповідав, — підтвердив японець, — але я хочу, щоб цю російську пісню ти прочитав…

Ах, ось воно що: пісня! Виходить, Василь Михайлович не сподівався, що цей настирливий товстун надумає перевіряти його запис.

— Це сумна пісня, — сказав Хлєбников, згортаючи віяло. — Еге, сумна і правдива… Олексій не зможе її перекласти. Але колинебудь, зустрівшись з росіянами, ти неодмінно покажи її, а вже вони зрозуміють…

Олексій довго говорив щось японцеві, і той, остаточно заспокоївшись, кинув караульному солдатові ще кілька монет.

Пильно стежачи за тим, як поводяться ув'язнені, японці найбільше дивувалися з їхнього капітана. Цей чоловік вигадав собі чудну розвагу: в'язав якісь вузлики. Він обережно витягав з манжети або з нашийної хустки нитку, зсукував її в долонях і зав'язував вузлик. Цих ниток з вузликами, які він дбайливо зберігав, поволі набиралося в нього все більше. Зосереджений, він подовгу сидів нерухомо, уважно розглядаючи свої нитки; губи його ворушились, він або усміхався, або хмурнів… Лікар, що час від часу оглядав полонених, занепокоєно хитав головою.

Турботи тюремного лікаря були даремні. З допомогою цих різнобарвних вузликів Головнін вів щоденник. Кожна нитка та кількість вузликів означали певну подію. Паперу й чорнила капітанові не дали, і він вигадав незвичайне письмо, яке вільно читав.

Вранці за читанням цього «письма» застав його тюремний начальник.

— Облиште свої забавки, капітане, це призводить до божевілля, — мовив він суворо. — Зараз я покажу вам щось більш цікаве…

Чотири японці внесли в коридор якийсь громіздкий предмет і поставили на підлогу. Головнін придивився і кинувся до грат. Так, він не помилився. Це був його сундук, залишений на «Диане». Виходить, корабель або захопили японці, або він розбився на скелях?! Страшнішої звістки для капітана й бути не могло.

Він повільно відступив від гратчастих дверей і, знесилений, опустився на койку. Японець дивився з глузливою усмішкою:

— Що? Пізнаєте, капітане?..

Головнін заскреготів зубами:

— В одному вам не можна відмовити… Вмієте ви мучити…

* * *

Капітан-лейтенант Петро Рікорд і на годину не затримувався в Охотську. Він привів «Диану» на цей знайомий рейд непошкодженою і, доручивши командування шлюпом одному з помічників, зажадав від начальника порту коней.

— Їду в Іркутськ. Авжеж, просто до губернатора. Якщо він поставиться байдуже, їду до самого Петербурга. Військова експедиція в Японію потрібна негайно, інакше моряки наші загинуть. Що діятиметься далі, якщо ми прощатимемо самураям такі препідлі вчинки?

Начальник Охотського порту, капітан Миницький, давній друг Рікорда й Головніна, що служив разом з ними ще в англійському флоті, був приголомшений подіями на Кунасірі.

— Я готовий разом з тобою, Петре Івановичу, йти н Японію визволяти наших друзів. Є в мене невеликий бриг «Зотик», може, й він здасться? На власний риск пошлю його разом з «Дианою» і навіть дозволу не питатиму. Жарт хіба — листування з Петербургом? Сама дорога чого варта, а ще канцелярії, інстанції, сановники… Нехай розбираються потім, посилаю «Зотик», і край!

Він добув витривалих коней і не насмів затримувати Рікорда. В осінню сльоту, через гірські перевали, через безкраї болота тундри й тайгу вирушив капітан-лейтенант у дорогу, сподіваючись не тільки дістатися цієї ж зими до Петербурга, а й повернутися назад.

У Якутськ він прибув наприкінці вересня, і хоч як відмовляли його люди, що жили тут цілі роки і знали ці краї, він, не чекаючи, доки ляже санна дорога, виїхав верхи в Іркутськ.

Від станції до станції 45 верст. Інколи за день Рікорд проїздив по два такі перегони. Ніхто ніколи, скільки існує планета, не дбав тут про дороги. Круті гірські стежки понад берегами Лени, завалені буреломом, перетяті промерзлими річками й струмками, були непрохідні для непідкованих якутських коней. Перший час Рікорд підраховував, скільки разів падав під ним кінь, скільки разів провалювався в затягнені обманливою кригою продухвини. Далі він збився з ліку: по слизьких, застиглих накипенях, — так називали ці льодопади сибіряки, — доводилося коней, коли вони падали, буксирувати, мов колоди. Трапилося так, що на крутому зледенілому косогорі Рікорд не встиг вихопити ніг із стремен. Кінь з повної рисі стрибнув убік і посунувся по укосу. За близьким пругом урвища крізь миршаві чагарі тьмяно блиснули на річці брижі. Але й чагарі не задержали коня: підмитий дужою течією на вигині річища чагарник. обвалився з величезною брилою землі… Рікорд почув крик. Зірваний, хрипкий голос здався йому незнайомим. То провідник-якут пробував в останні секунди

застерегти супутника про небезпеку. Гнучка сіра течія річки заблищала просто перед очима. Вона подзвонювала довгим хвилястим дзвоном, мов тонкий метал…

Понад дві години на вузькому льодовому припаї, під глинястою кручею, на якій мерехтіли зломи накипені, лежав непритомний Рікорд. Роздерши на ньому кітель і сорочку, припавши вухом до грудей, провідник вслухувався в удари серця. Серце працювало все чіткіше й ритмічніше. Щасливий випадок! Це льодовий припай, засипаний землею й щебенем, затримав вершника й коня. Відразу ж за крихким краєм припаю над підводною кам'яною лавою гуркотів вир.

— Даремно ти квапився, моряче, даремно!.. — говорив провідник, що мав звичку міркувати вголос. — Тепер ми будемо дуже довго їхати до найближчої станції. А потім ти лежатимеш у постелі і чекатимеш, доки встановиться санна дорога і заживе твоя зламана нога…

Рікорд розплющив очі:

— Ні, я не лежатиму в постелі. Я дуже поспішаю, друже мій, і не маю права затримуватися навіть на добу… Що з конем? Зможе він везти далі?

— Коня покалічено. Доведеться залишити його в тайзі… Важко буде нам на цьому перегоні.

— Однаково, їдьмо. Допоможи-но мені дістатися на стежку. Ми не маємо права затримуватись і на годину…

Повисаючи на плечі провідника, тягнучи зламану ногу, він поволі видерся на косогір. Глуха тайга залягла довкола на сотні й сотні верст. Вітер гудів над лісистими перевалами, мов над штормовим океаном. З хмурого неба сипав мокрий сніг… Скільки ж ще разів мають змінюватися попереду оці ущелини, гори, долини, цей похмурий і все однаковий пейзаж? Чи вистачить Рікордові снаги подужати весь Сибірський шлях, доїхати до Петербурга й повернутися, неодмінно повернутися в Охотськ ще цієї зими? Він згадував далекий Кунасірі, берег, окреслений білою лямівкою прибою, і капітана, що стояв на обмілині, перед зазивною далечінню, мов перед суворою своєю долею… Вчувався Рікордові голос капітана:

— Ви, звичайно, повернетесь за нами?..

Зціпивши зуби, щоб стримати стогін, Рікорд повторював два слова:

— Ми повернемось!..

На березі порожистої гірської річечки провідник зупинив коня. Навіть йому, що народився й зріс у тайзі, було нудно на цій сумній дорозі. Знов міняючи пов'язку на нозі супутника, він міркував уголос:

— Це не ти кажеш, моряче, це каже твій сон… Ти спиш усе частіше, і кров іде в тебе з рота. А нога твоя зовсім почорніла, — погано, авжеж, дуже погано! Якщо ми колись повернемось, то це буде чудо, як у твоєму щасливому сні. Тільки ти, мабуть, помреш, навіть Іркутська не побачиш…

Він знав, що тільки-но Рікорд прийде до пам'яті, він накаже:

— В дорогу!..

Так від станції до станції, по просіках, по першій кризі тайгових річок, змучені, усі в саднах і в грязюці, неголені, в подертому одязі, вони вперто посувалися вперед, і коли з скелястого кряжа вночі побачили далеко попереду, на пологому березі Ангари, мерехтливі вогники Іркутська, Рікорд мимоволі спитав у провідника:

— Ти теж бачиш місто? Ну, правду скажи, бачиш?..

— До Іркутська лишилося п'ять верст, — відповів провідник.

Рікорд засміявся:

— Виходить, ми проїхали три тисячі верст, і це за тридцять шість днів, ще й такими дорогами!.. Віриш тепер, приятелю, що ми доберемось і до Петербурга?..

Провідник здивовано похитав головою:

— В тебе вірне серце, моряче… Тепер і я люблю твоїх товаришів, що лишилися десь на острові…

… Іркутський губернатор зміг прийняти Рікорда аж на другий день після обіду. Дуже допізна веселилися в губернатора прошені гості, отож зранку «хазяїн Сибіру» почував себе втомленим. А якийсь там морський офіцер, що приїхав з Охотська, був до нечемності наполегливим. Цьому офіцерові треба було добряче вичитати, щоб і всім переказав, які суворі порядки тут, в губернському місті.

Особливо обурило губернатора, що офіцер навіть не вважав за потрібне як слід подбати про свою зовнішність: поголений він був погано; підозрілі садна на обличчі не запудрені; кітель на ньому не новий, ношений, та ще й якийсь ціпок у руці. Бракувало тільки, щоб цим ціпком він на самого губернатора замахнувся…

— Чим можу бути корисний? — сухо спитав «хазяїн Сибіру», вже не дивлячись на офіцера. — Доповідайте якнайкоротше, я зовсім не маю часу…

— Ідеться про честь російського флага і флоту, — сказав офіцер.

— О, як бучно! — байдуже зауважив губернатор.

— І все ж саме так… Ідеться про долю російських моряків, віроломно захоплених в полон японцями…

Доповідь офіцера була коротка й діловита: жодного зайвого слова, чи вигуку, чи жесту. Рікорд розповідав про напад японців,

про своє прибуття в Охотськ, про дорогу з Охотська в Іркутськ так безстрасно, наче й не був учасником цих подій. Що вразило губернатора, — нечувано короткий час, за який цей моряк устиг дістатися до Іркутська.

— Я знаю сибірське бездоріжжя, особливо в бік Якутська, — мовив він, трохи злагіднівши. — Мушу сказати вам одверто, ви мчали як на крилах…

— Я готовий сьогодні ж вирушити в Петербург, щоб одержати наказ про військову експедицію в Японію, — сказав Рікорд.

— Ви думаєте, це так просто? — спитав губернатор, розглядаючи якісь папери.

— Але наші моряки, в полоні! Вони нічим не викликали цього провокаційного нападу японців…

Відкинувшись на спинку крісла, губернатор переглядав рукопис, час від часу щось виправляючи олівцем.

— Скажіть, пане Рікорд, ви давно були в Петербурзі? А, розумію, — давно. Коли від'їжджаєш від столиці навіть на сотню верст, непомітно втрачаєш відчуття тієї атмосфери, в якій живуть його імператорська величність і уряд, атмосфери надто мінливої і складної в наші незвичайні часи… Ви були в Росії дуже давно, якщо не брати до уваги Охотська, і Камчатки, і Російської Америки. Це — найдальші окраїни, де про найважливіші події часто дізнаються через рік, а то й через два роки… Вам не слід поспішати до Петербурга, — однаково, в столиці ви істотного не доб'єтесь.

— Я вражений, — тихо промовив Рікорд, і голос його затремтів. — Хіба може столиця лишитись байдужою до долі людей, які потрапили в смертельну біду, виконуючи завдання уряду?

Губернатор ледь помітно покривив губи:

— У таких запитаннях, пане офіцер, заздалегідь дано й відповідь. Однак критика уряду, гадаю, не ваша галузь діяльності? Я чув про Головніна, про його втечу із Капштадта і разом з багатьма співвітчизниками вітав мужнього капітана. Мені дуже досадно, що якісь мізерні самураї посміли напасти на команду російського імператорського корабля. Проте чи не здається вам, що час для цього нападу японці вибрали не випадково? Голландські купці вже досить міцно осілися в Японії, і вони, звичайно, охоче доносять японцям про всі події в Європі… Не маю сумніву, що японський уряд знає про перемоги Наполеона… Чи вам відомо, пане офіцер, що війська Наполеона розташовані у Варшавському герцогстві? Пруссія й Австрія стали його слухняними лакеями і віддали йому свої армії. Знаєте ви про це? І ще довіряю вам, як військовому: ми спішно укріплюємо Ригу

й споруджуємо фортецю в Бобруйську. У нас уже провадяться мобілізації. Можливо, що в цю годину, коли я з вами розмовляю, російські армії вже зійшлися з арміями Наполеона біля наших західних кордонів. Війна може вибухнути з дня на день, і це буде не якась другорядна кампанія десь на окраїнах Росії, — це буде серйозне випробування, не менше, ніж в часи навали монголів…

Губернатор, правда, помилявся, думаючи, що моряк з «Дианы» одстав від подій на кілька років. В Охотську, в Якутську, при зустрічах у дорозі він жадібно ловив кожну новину і вже тут, в Іркутську, встиг познайомитись і розмовляти з офіцерами. Навіть у далекому Сибіру відчувалося наближення великої воєнної грози. І все ж Рікорд не сподівався, щоб губернатор поставився до його повідомлення так байдуже…

— Я був упевнений, що Росія не покине своїх моряків у біді. Ту затоку, де японці полонили наших моряків, ми назвали затокою Зради… Ще кілька хвилин тому я не міг би й думки припустити, що ця назва може набрати зовсім іншого, такого несподіваного й трагічного змісту…

Губернатор різко відкинув папери і, грюкнувши кріслом, устав з-за столу:

— Зрада?.. І ви хочете сказати… не з боку японців? Але висловлюйтесь ясніше, пане офіцер!..

— Я повинен повернутися в Японію і визволити полонених. Я, офіцер російського флоту, не дотримаю свого слова, яке дав морякам «Дианы»? Та хіба ніхто не зрозуміє в Росії, що не я в цьому винен?..

— Ви дуже сміливі, — закінчив губернатор, допитливо дивлячись Рікордові в обличчя. — Я б сказав, до підозрілого сміливі… Та оскільки вами керує благородне почуття патріотизму, я прощаю вам необережне слово. Отже, нема вам рації їхати в далеку столицю. Залишайтеся в Іркутську і чекайте рішення уряду. Я сьогодні ж перешлю ваше донесення в Петербург. Я підтримаю ваше клопотання.

Рікорд вклонився і, спираючись на ціпок, тягнучи скалічену ногу, повільно вийшов з кабінету. У приймальні чекало кілька одвідувачів: якісь франти купецького типу, якась дама, вся в брошках, перснях, намистах, дзенькотлива й блискотлива, мов карусель. Вона перша вбігла до кабінету; крізь напіврозчинені двері Рікорд почув її примхливо-роблений голос:

— Що це за кумедні візитери?.. Я можу подумати, мій милий, що ви приймаєте втікачів-солдатів?..

Купчики-франти оглядали моряка мовчки, здивовано й зухвало. Він неквапливо надів капелюх, запалив люльку і, грюкаючи ціпком, пройшов повз цих пещених дженджиків,

пустивши в обличчя одному з них густе кільце диму…

* * *

Записка, одержана Головніним, була надряпана іржавим цвяхом на пом'ятому клаптикові паперу. Довго, др болю в очах, вдивлявся капітан у ці ледве помітні дряпини, проте зміг розібрати лише кілька окремих слів. Усі його спроби. з'єднати ці слова в якусь осмислену фразу не вдавалися. Зрозумів він тільки те, що Хлєбников пробував попередити капітана про якусь серйозну небезпеку.

Цю загадкову записку передав капітанові перекладач Олексій. Вранці, коли караульні вивели Олексія в коридор на прогулянку, він кілька разів пройшов попід самою коміркою Головніна, напружено вдивляючись крізь грати в обличчя капітана. Головнін підійшов до грат і ледь чутно спитав:

— Що сталося?

Наче злякавшись, Олексій відсахнувся і пішов далі по коридору. Варта не дуже наглядала за курільцем: звідси не було ніякої можливості втекти. Крім того, солдати знали, що тікати одному, та ще вранці, Олексій нізащо не наважиться. Вони стояли біля дверей, дивлячись на тюремне подвір'я і захоплено про щось розмовляючи. Саме в цю хвилину Олексій і кинув крізь грати клаптик зім'ятого паперу. Головнін ту ж мить наступив на записку і довго стояв біля грат, аж доки солдати не вийшли на подвір'я…

Про що хотів повідомити Хлєбников? Його підпис видно було чітко: розписуючись, він трохи повернув цвях, іржа й залишилась на заломистій вм'ятині. Вона лишилась і на словах: Камчатка… справник Ломакін… курільці… Олексій… будьте обережні… надія…

Кілька годин згаяв Головнін на те, щоб у слові «Камчатка» розглядіти ще кілька букв; тепер початок цієї фрази він читав: «Камчатський справник Ломакін».

Бувши в Петропавловську на Камчатці, Головнін ніколи не чув прізвища Ломакін. Можливо, що такий чоловік і справді існував і навіть побував на «Диане», але чим він міг бути причетний до полонених моряків у Хакодате?

Несподіваний здогад вразив Головніна: могло ж статися, що Хлєбников збожеволів? У цьому жорстокому полоні і сам капітан іноді почував себе на межі… Яке нещастя! Хлєбников був чудовий товариш, рішучий, ніколи не втрачав самовладання. В мінливих планах втечі, які капітан невтомно складав, саме Хлєбникову він намірявся доручити одне з найважливіших завдань.

Увечері Олексієві звеліли прибирати в коридорі. Виждавши слушну хвилину, Головнін спитав:

— Що з Хлєбниковим? Чи при розумі він?

— Потім дізнаєтесь, — прошепотів Олексій, кинувши косяка на караульного. — Потім…

Головнін простяг крізь грати руку, узяв його за лікоть:

— Що означає записка? Про яку небезпеку він пише?

Олексій випручав руку і заходився ретельно мести підлогу.

На початку вересня губернатор знову викликав до себе полонених. Здавалося б, слідство давно вже було закінчене, — з малими й великими перервами воно тривало майже п'ятдесят днів, — але страж законів у Хакодате не вгамовувався: йому ще бракувало якихось показань, і він вигадував усе нові запитання, пробуючи навіть підказувати відповіді.

Як звичайно, полонених перед допитом посадили на лавах у дворі замка, і Хлєбников поквапився зайняти місце поряд з капітаном. Дивлячись на легкі хмарки, що пливли в вишині, він промовив зітхаючи:

— Година стоїть чудова, тільки б плисти та плисти… До речі, не помітили ви, Василю Михайловичу, що цей дідок, приставлений до нас недавно, все прислухається до нашої розмови? Може, він розуміє по-російському? Я певно знаю, — це їхній перекладач казав, — що в Хакодате є людина, яка жила один час у Петропавловську.

— Я не міг прочитати твоєї записки, — сказав Головнін. —

Питав у Олексія, але він не відповів… Що серйозного трапилось?

Хлєбников усе дивився в небо, обличчя його лишалось задуманим і лагідним, і голос звучав байдуже:

— Дивні збіги бувають у житті, Василю Михайловичу, такі, що й у романі, гляди, не прочитаєш… Пам'ятаєте, цей головний начальник допитувався в нас, скільки військових кораблів тепер у Петропавловську? Ми сказали йому: сім. Чому ми вигадали цю цифру?.. А цифра, виявляється, проти нас і смертю вона загрожує нам, як шпигунам… Річ тут уся в Олексії, у його обмані. Коли японці захопили його й інших курільців у полон, цей простак вирішив, що буде добре, якщо він скаже, що його послали на Кунасірі російські військові з Петропавловська. Навіщо послали? Щоб видивитись, які укріплення в японців на острові, які їхні сили… Японці спитали в нього: «Навіщо це росіянам?» І Олексій відповів: «Щоб прийти на кораблях і висадити війська…» — «А скільки російських суден у Петропавловську?» — спитали японці. Олексій їм відповів: «Сім…» От дивна річ: і він, і ми назвали ту саму цифру!..

— А хіба Олексій не знав, що ця вигадка загрожувала йому смертю?

— Ні, він зміркував інакше… Він був певен, що японці побояться росіян і пустять його на волю. Але ще один збіг! «Диана» прибула в затоку Кунасірі саме в липні, як і пророкував переляканий Олексій…

— Нам доведеться викрити його обман, — сказав Головнін. — Обвинувачення в шпигунстві — це смерть…

— Але Олексій напосідається, просить, вимагає, щоб ми підтвердили його показання. Він хоче небагато: щоб ми обвинуватили себе і «виручили» його… Так, так, він гадає, ніби ми виручимо його, якщо підтвердимо цю брехню. І хоч скільки я йому пояснював, він не хоче зрозуміти, що ми не можемо і себе, і його послати на смерть.

Хлєбников безсило похилив голову.

— І це все через дурість, — прошепотів він в розпачі, через наївну брехню однієї людини…

Старший солдат розчинив масивні дерев'яні двері. Полонені підвелися і ввійшли в напівтемне приміщення, посідали на свої звичайні місця. Губернатор не відповів на привітання, — рука його потяглась до шаблі і стисла велику срібну ручку.

Питав він цим разом без всяких манівців, прямо й різко, і звичайна солоденька усмішечка зникла з його обличчя.

— Навіщо камчатський справник Ломакін посилав курільців на Мацмай? Якщо росіяни не замишляють нападу, чому вони хочуть знати, які укріплення на японських островах?

З запитанням губернатор звертався до Хлєбникова, і штурман, вислухавши перекладача, голосно, щиро засміявся. Головнін мимоволі подумав: «Який артистичний талант!» Хлєбников так твердо володів собою, що й подив його, і засмучення, і удаваний сміх викликали цілковите довір'я в буніоса.

— Головний начальник зволить жартувати? Справника з прізвищем Ломакін на Камчатці не існує. Про те, що послано розвідників-курільців, ми тут чуємо вперше. Напевно, головний начальник придумав ці запитання, щоб нам було веселіше? Він розуміє, звичайно, що ми дуже нудьгуємо за батьківщиною…

Губернатор ледь помітно прикусив губу і, щоб приховати від своїх підлеглих досаду, довго розглядав заздалегідь підготований запитальник. Хлєбникову довелось відповісти одразу на дюжину запитань, і кожне з них вимагало додаткових роз'яснень: які птахи водяться коло Петербурга; що носить на голові російський імператор; чи люблять росіяни голландців; скільки вікон у царському палаці; скільки в росіян за рік свят та інші…

Чимало довелося штурманові говорити того дня. Японець запитував нудним, байдужим тоном, але в примружених чорних очицях його поблискували злорадісні вогники. Так він мстився Хлєбникову за сміх, не звертаючи уваги на знесилених секретарів, які вже ледве водили пензликами по паперу.

Не змінюючи тону, він спитав:

— Де тепер російський офіцер Хвостов? З чийого наказу він у жовтні 1806 року напав у сахалінській бухті Аніва на японців?..

— Він хоче сказати: в російській бухті Аніва… — зауважив Хлєбников Олексієві, але тут же схаменувся. — Ні, я не знаю Хвостова, і такого наказу не могло бути…

Аж тепер буніос звернувся до Головніна:

— Ви теж насмілитесь запевняти, ніби не знаєте лейтенанта Хвостова і не чули про його напад на японців? Про це знає вся Японія і, напевно, весь світ!..

Нескінченна процедура допитів уже не вперше дратувала й злостила Головніна. Навіть повсякчасні побоювання вже йому добре надокучили. Він гостро відповів японцеві:

— Японія дуже маленька країна. Тому вам цей випадок з Хвостовим здається великою подією. Але в Європі, а тим більше в усьому світі, мільйони людей не знають і про саме існування Японії! Смішно, якби про подію в бухті Аніва знав увесь світ! Ви мучите групу невинних людей ось уже скільки часу, коли насправді повинні були б подати цим людям допомогу. Ми повторюємо вам: можете нас убити, але брехати ви нас не примусите. Ми — росіяни. Ми служимо своїй вітчизні і не боїмося

смерті. Та прийде час, і вам соромно стане за ту несправедливість, яку ви вчинили проти нас. Навіть дітям вашим буде соромно за віроломство і підлоту їхніх батьків…

Не питаючи дозволу, він сів на лаву і одмовився відповідати на дальші запитання. Начальник наказав відвести полонених. Було незрозуміло, чому цей маленький чоловічок сміявся і сміялися його помічники й секретарі.

Вже перед воротами тюрми незвично задуманий і похмурий Олексій пояснив:

— Начальник каже: «О, росіянин дуже сміливий! Він так на мене дивився й кричав, цей капітан, ніби не він у мене, а я у нього в полоні…»

Дві утішні новини стали відомі того вечора морякам. Перша й найважливіша: «Диана» не була захоплена японцями і не розбилася на скелях. Очевидно, вона повернулась в Охотськ або в Петропавловськ… Петро Рікорд залишив на березі затоки для капітана й шістьох його друзів найпотрібніші речі…

Про другу новину полонені довідались трохи пізніше. Симонову японці повернули його фуфайку. В кишені фуфайки він знайшов свій ніж. Дивно, як могло статися, що караульні, які прискіпувалися до кожного дріб'язку, зрізували на одягу полонених кожен гудзик і крючок, не помітили великого матроського ножа?

— Берегти як ока! — наказав капітан Симонову. — Може, це наше щастя або єдиний вихід…

Цілу ніч він складав плани втечі, замінюючи один одним, ще певнішим; бачив себе й товаришів на волі, за огорожею тюрми; розраховував, скільки часу треба буде на те, щоб пробратися до берега й захопити рибальський баркас… На морі і смерть не страшна, — все життя їхнє віддане було морю. Але в цей осінній час, коли все частіше гуркочуть шторми і обрій чимраз частіше затягається туманом, сильним, упевненим серцям на морі може усміхнутися й щастя… Так і заснув він, не роздягаючись, виразно чуючи, як співуче дзвенять хвилі…

А вранці старший тюремний чиновник оголосив:

— Збиратися в дорогу! Полонених наказано відправити в Мацмай.

І знов міцні петлі лягли на плечі й обвили груди. За кожним полоненим стало по двоє караульних. Місто Хакодате, з його незліченними крамничками, з іграшковими будиночками, з юрмами зівак на вузьких покручених вулицях, з рибальськими суднами на близькому свинцевому рейді, через дві години сховала безліса, кремениста гора…

Курява осінньої дороги була гірка; вітер гнав і крутив опале

листя; десь близько вже невидиме море уперто стукало в берег.

* * *

Чекання відповіді з Петербурга було для Петра Рікорда повільною мукою. Потроху в Іркутську у нього завелося багато знайомих, і кожен з них запрошував бувалого моряка в гості, — купцям, промисловцям, військовим було приємно бачити в себе гостем сподвижника знаменитого Головніна… Однак Рікорд тримався дуже скромно, про свої мандрівки розповідав мало й скупо, і якщо й приходив на щі вечірки, іменини, бали, то лише для того, щоб згаяти час.

Майже щодня він навідувався до губернатора, терпляче дожидав у приймальні і, діставши відповідь, що в справі «Дианы» ніяких розпоряджень не надходило, помалу плентався до себе в готель, де просиджував цілі ночі, переглядаючи свої дорожні замітки, роблячи доповнення й поправки у щоденниках.

Одна звістка, що дійшла сюди з Камчатки, схвилювала Рікорда, розвіявши нудьгу цих днів. Приїжджий торговець хутром розповідав, ніби в Петропавловську перебувають семеро японців, які зазнали корабельної аварії десь недалеко від мису Лопатка. Чогось докладнішого торговець не знав, але в Охотську капітан Миницький йому казав, що жде навесні цих японців і має відправити їх додому.

Рікордові здалося, що трапляється виняткова нагода. Саме те, що врятованих японців було семеро, тобто стільки, скільки й росіян у групі Головніна, мало, звичайно, наштовхнути Рікорда на думку про можливість обміну. У листі, який Рікорд того ж дня послав в Охотськ, він повідомляв капітанові порту цей план, єдино надійний і певний в тому разі, коли б військова експедиція не відбулась.

Незважаючи на холодний прийом у губернатора, на довге, байдуже мовчання столиці, Рікорд ще плекав якусь надію на те, що військовий похід у затоку Зради буде дозволено, і він заздалегідь радів, уявляючи, як зніяковіє бундючний «хазяїн Сибіру».

Але губернатор краще знав уряд, ніж маленький флотський офіцер, і не помилився, завбачаючи, яка буде відповідь. Відповідь, одержану, врешті, з Петербурга, правдивіше було б назвати не повеленням, а забороною. Рікорд вислухав її стоячи, з непокритою похиленою головою. Голос губернатора звучав сухо й різко, і,

слухаючи його уривчасту мову, Петро Рікорд гірко думав про долю своїх товаришів, визволення яких він мав за свій священний обов'язок. Це було повеління зламати обов'язок і стерпіти образу батьківщини.

— Непокора цьому повелінню, — додав від себе губернатор, помітивши, що офіцер стиснув кулаки, — буде покарана найсуворіше… Така непокора дорівнюватиме бунтові, зраді, а які наслідки з цього випливають, ви знаєте…

Якийсь час вони мовчали; губернатор розглядав золочену табакерку. Він хотів би. сказати цьому наполегливому флотському, що, йому, людині, заклопотаній управлінням усім Сибіром, випадок з якимсь там шлюпом страшенно набрид. Але в казенному папері була незначна приписка, і цю приписку слід було витлумачити як наслідок невсипущого губернаторського піклування навіть про малі справи, якщо вони корисні для вітчизни. Нехай він розкаже, цей офіцер, в Охотську, який управитель Сибіру: не задумуючись, може потурбувати найвищих державних чинів…

— Я не можу вважати моє донесення безрезультатним, — сказав він. — Ще не бувало такого, щоб моя просьба про доручені мені справи не була задоволена. Для обстановки, яка склалася зараз, і цього багато!.. Отже, вам дозволяється влітку 1812 року продовжити опис Курільського пасма. Ви можете під якимсь там приводом підійти до острова Кунасірі і вивідати в японців або в курильців, що сталося з групою російських моряків. Це важливо знати для можливих дальших дій…

Рікорд зітхнув вільніше: йому дозволялося знову побувати на Кунасірі! Як муситиме він діяти, це покаже обстановка… А тепер, — негайно в дорогу! А то, гляди, ще й цей дозвіл скасують!

Їхати з Іркутська в Якутськ було багато легше, ніж восени цією ж дорогою. Сани часом заносило на слизьких полоях Лени; коні іноді потопали в сипких наметах снігу; каміння осипів тріскалося від морозу, і лунко розколювався крижаний покров могутньої ріки. Але знайомі станції мелькали одна за одною, і подорожньому радісно було вираховувати все менший час, що лишався до зустрічі з друзями в Охотську.

В горах за Якутськом після триденної хуртовини залягли глибокі сніги. Зникли всі стежки, і непрохідними стали перевали. Завмерла пошта. В юртах мисливців, цих людей тайги й тундри, Рікордові довго довелось шукати провідника. Кінець кінцем смілива людина знайшлась, і вони рушили далі верхи на оленях.

Дзвінким морозяним ранком з обвітреного кам'яного кряжа вони побачили перед собою скуте кригою Охотське море. Весь білий від паморозі, із зледенілими віями, вусами й бородою, якут-

провідник сміявся:

— Не віриться… О, зовсім не віриться, що ми прийшли!..

… А за кілька годин, піднявшись на палубу рідної «Дианы», зворушений шумною радістю екіпажу, Рікорд повідомив:

— Не дозволили… Зі зброєю оступитися за товаришів нам не можна.

Йому здалось: одним невловним рухом усе де тісне коло відлинуло від нього, віддалилося.

— Але ми йдемо на Кунасірі, — сказав Рікорд. — А далі… Що буде далі, діло покаже!..

Може, й справді судно похитнулось? Від грюкоту підборів, від дружного крику воно, скуте кригою, похитнулось, мов на живій хвилі.

* * *

У Мацмаї, як і в Хакодате, тюрму для російських полонених японці збудували спеціально. Це був новий міцний будинок, споруджений з масивних брусів.

Мало що змінилося в умовах життя моряків: японський начальник у Мацмаї був вищого чину, ніж попередній, хакодатський; замок у нього багатший; слуг і секретарів більше; поводження ще чемніше, але вірьовочні петлі залишились ті самі.

Навіть запитання ставив він не нові: чи великий Петербург, і скільки в ньому військових казарм, і скільки в кожній казармі вікон…

Турбувало моряків мовчання Олексія. Кілька разів його викликали на допит окремо. Повертався він похмурий і зосереджений, не наважувався глянути Головніну в очі.

Тепер при ньому полонені більше мовчали, а як і розмовляли, то про щось незначне, а капітан, Мур та Хлєбников нерідко вставляли в свою мову англійські й французькі слова.

Що мучило Олексія в ці дні? Чи усвідомлював він свою провину перед товаришами? Наївну й страшну брехню про те, буцімто він — таємний російський розвідник, було придумано задовго до приходу «Дианы» в затоку Кунасірі. Він повинен був відразу ж розповісти капітанові про цю брехню. Ні, він крився, доки не зрозумів, що його секрет неминуче стане відомий. Потім він вимагав від Головніна, від Хлєбникова, від матросів, щоб вони підтвердили цю вигадку. Може, перекладаючи відповіді моряків, він підтверджував свої попередні показання?

Олексій незабаром зрозумів, чому його оточує мовчання, чому в уривчастих розмовах моряків стало так багато незнайомих слів.

Минули ще дні, і ця відірваність від інших стала для нього нестерпною. Якось повертаючись пізно ввечері з допиту, він відштовхнув плечем здивованого конвоїра і припав до грат, за якими сиділи на лавці Головнін, Мур і Хлєбников…

— Я більше не можу, капітане… Ти чуєш? Не можу!..

У тьмяному світлі паперового ліхтаря видно було тільки його зв'язані руки, які судорожно вп'ялися в перехрестя грат, та довгу скуйовджену бороду.

— Чому ви всі криєтесь від мене? Хіба я не син Росії?.. Ви ж не знаєте, що коли на Ітурупі японі взяли нас у полон, вони поділили нас на дві групи… Це в першій партії, тій, що лишилась на Ітурупі, наші люди вигадали, ніби нас послали росіяни… Я й мій батько були на Кунасірі. Ми відмовились від цієї вигадки. Тоді японі стали нас мучити і погрожували, що вб'ють… «Гаразд, — сказали ми, — нехай буде так, як ви кажете, тільки не мучте нас, а швидше вбийте…» Тепер ти розумієш, капітане, що не я придумав цю брехню? І хіба могли ми знати, що «Диана» близько від Кунасірі?..

— Чому ти злостишся на капітана? — вкрадливо спитав конвойний японець. — Я бачу, капітан казав на допиті неправду?..

— Ні, — промовив Олексій, випростуючись. — Капітан — чесна людина.

Японець насторожився:

— А ти?

— Я обдурював. Нехай мене скарають на смерть. Я повторював чужий обман тому, що боявся…

Він обернувся до Головніна:

— Тепер я не боюся смерті, капітане. Не боюся ні смерті, ні катування. Я не хочу, щоб і ви страждали через мене. Я теж росіянин, отже, ваш брат. Нехай проживу я на десять, на двадцять років менше, ніж міг би прожити, що це важить? Тільки братів я не поведу з собою в могилу. Сьогодні я розповів начальникові все, як було.

— Що відповів тобі начальник? не приховуючи хвилювання, спитав Головнін.

— Він сказав мені: «Дурна людина! Ти хочеш один умерти за всіх? Це вони тебе намовили». Ні, він сам обдурює мене, японі, це не дурість — умерти за правду.

— Спасибі, — тихо прошепотів Головнін, вражений і признанням, і рішучістю Олексія.:— Спасибі тобі, друже, що ти не відступився від товаришів. Ми зробимо все, щоб визволити й

тебе…

Олексій голосно, надривно заплакав.

— Ти кажеш мені спасибі, капітане? Ти добрий, я знаю… Та я не заслужив цього слова… — Він з силою ударив себе в груди. — Ось де вона була, наша біда, у мені самому вона ховалась…

Хлєбников сказав йому суворо:

— Заспокойся. Ти ще зможеш добрі діла зробити.

Навіть губернатор, який умів за звичною усмішкою й пустим базіканням приховувати свої справжні почуття, вражений був поводженням Олексія, коли другого дня в присутності всієї групи моряків курілець повторив показання, дані ним напередодні.

— Я думав, — сказав японець, погладжуючи ручку кинджала й зло примруживши очі, — що вчора караульні дали тобі зайву чашку саке… Тому й казав ти всякі дурниці. Але сьогодні, я бачу, ти тверезий і повторюєш учорашню вигадку, ніби дуже хочеш зараз же вмерти?

— Я вас обманював, — твердо сказав Олексій. — На Кунасірі мене мучив головний японі. Він примусив мене обманювати. Я ніколи не бував на Камчатці і не знаю росіян військових. Я прийшов з батьком та з родичами на Ітуруп, щоб продати свій крам і купити рису й тютюну…

Допит того дня був дуже короткий. Для полонених не лишилися непоміченими розгубленість і злоба начальника. Тонку сітку обвинувачень, яку він так терпляче плів, сподіваючись відзначитися перед двором своєю проникливістю, на шматки рознесло несподіване Олексієве признання.

По дорозі в тюрму начальник караулу сказав Олексієві:

— Ти божевільний. Ти, напевно, гадаєш, що ще один твій обман — порятунок? Мені нітрохи не шкода тебе, дурний чоловіче…

За кілька днів для остаточного вирішення справи з полоненими старший помічник губернатора виїхав до столиці з усіма матеріалами слідства.

Вже надходила вітряна, дощова японська зима. В неопалюваному дерев'яному будинку з кожним днем ставало холодніше. Гріючись біля маленької жаровні, караульні не раз питали один одного:

— Коли ж ми переведемо їх у новий будинок? Начальник казав, що про це є розпорядження. Мабуть, на Новий рік?..

Але відгули й вітри грудня; повільними змінами дня і ночі за маленьким віконцем проминули січень і лютий, з їх мокрими завірюшними буранами; наближалась весна; а в становищі полонених нічого не змінювалось, тільки пайка стала менша і ще гірша.

Навіть караульні не приховували своєї досади: їм теж набридло мерзнути в цій дерев'яній коробці.

Іноді, на просьбу капітана, Олексій питав їх про новини. Відповідь завжди була та сама:

— Погані ваші справи, дуже погані! Якби вони були гарні, столиця давно б уже відповіла.

— Лишається єдине, — казав капітан Хлєбникову, — тікати. Слід було ще в Хакодате спробувати щастя.

А втім, ми зможемо тікати й звідси, — берег не так і далеко. З весною східні вітри наженуть сюди тумани. От діждатися такого вітру — і гайда! Я не бачу іншого виходу, штурмане…

— Я згоден, Василю Михайловичу, хоч би й цієї ночі, — відгукнувся Хлєбников без вагання. — Одначе слід з усіма нашими умовитись. Матроси Макаров та Шкаєв просто наполягають: швидше, мовляв! А от Васильєв і Симонов чомусь мовчать… Питався я в них, і весь час одна відповідь: «Як пан Мур скаже…» Чому це Мур, і з якого часу став він для них старшим? Та не знаю, як бути й з Олексієм? Хіба відкрити йому, що починаємо готуватись? А як донесе начальству?..

— Спочатку ми домовимося самі між собою, — вирішив Головнін. — Олексієві зможемо сказати в останні хвилини. Не думаю, щоб Мур злякався, хоч бували моменти, коли, — і сам не знаю чому, — в мене виникало недовір'я до цієї людини. Був він якийсь ласкаво-в'їдливий, надто вже чемний і милий, а от щодо щирості, то й раніше я часом сумнівався.

З мічманом Головнін зустрівся на першій же прогулянці в коридорі. Повільно ступаючи поряд з ним до 'і далекого кутка, капітан спитав насторожено й тихо:

— Ви згодні, мічмане, тікати разом зі мною?

Мур витяг шию і здивовано обернувся до Головніна:

— Зволите жартувати, Василю Михайловичу? Куди тікати? На явну загибель? І що ми значимо, двоє чоловік, у цій далекій країні?

— Ні, не двоє, — семеро чоловік. Тікати до моря. Ми захопимо рибальське судно і, користуючись туманом, втечемо або до Татарського берега, або й до самого Охотська. Загибель, звичайно, можлива, але можливий і щасливий кінець…

Мур не відповів. Ідучи поряд з капітаном, він тихенько насвистував якийсь мотив. Видимо, він думав… Головнін терпляче ждав. Різко зупинившись, рвучко підвівши вгору своє ніжне обличчя, Мур промовив насмішкувато й ніби повчально:

— Для пригодницького романа добре… Облиште ці наївні мрії, капітане.

— З якого часу, мічмане, ви стали дозволяти собі цей тон?..

Мур посміхнувся, показавши білі, рівні зуби:

— Та хіба ви самі не розумієте, що, відколи ми опинилися, — до речі, з вашої провини, — в полоні, ви перестали бути капітаном?

— Пригадую, ви дуже хотіли їхати зі мною на острів? Я вельми шкодую, що взяв вас із собою…

— Я теж вельми шкодую за ту годину! — вигукнув Мур. — Коли б тільки міг я подумати… Але годі про це. Ніхто з вами не піде. Це по-перше…

— Зі мною згодні йти Хлєбников, Макаров, Шкаєв. Для них я й тепер капітан… Це — моряки-росіяни.

Мічман капризно поморщився:

— Росіяни! Васильєв та Симонов теж росіяни, але вони не підуть. Щодо мене, то вам, здається, відомо: я не зовсім росіянин. Вірніше: зовсім не росіянин. Я походжу з німецького дворянського роду.

— І… на цій підставі, — глухо спитав Головнін, — ви більше не вважаєте себе офіцером російського флоту?

Мур схаменувся, збагнувши, що зайшов надто далеко:

— Ні, а втім, суть не в подібних підставах, я не бажаю так по-дурному рискувати головою…

На цьому й скінчилась їхня розмова; капітан повернувся до матросів, що грілися в коридорі біля коминка. Тут же був і Хлєбников, — він запитував поглядом, пильним, напруженим і, здавалось, уже розумів відповідь.

— Погана погода, — сказав Головнін. — Дуже ненадійна погода…

Хлєбников зрозумів:

— Але спершу був ніби морозець? Такий дзвінкий морозець з вітерцем…

Капітан задумано дивився в огонь:

— Тільки зрадливий льодок і лишився…

Молодий японець на ім'я Теске, приставлений до полонених, щоб навчався російської мови, цього вечора був особливо балакучий. Губернатор виявляв до нього велике довір'я, і він з цього дуже пишався; а сьогодні його могутній покровитель зробив юнакові особливу ласку: він поплескав Теске по щоці. Тут було чого умліти від захвату. З якою неприхованою заздрістю втупилися в Теске очима всі слуги, помічники й секретарі! Тепер він розповідав про це сміючись, а караульні й начальник тюрми дивилися на нього з відданістю й любов'ю, вважаючи кожне слово Теске винятково розумним і багатозначним.

Мабуть, щось багатозначне Теске вирішив сказати й полоненим. Російською мовою він розмовляв ще погано, але йому

допоміг Олексій.

Виявляється, у японців зберігся якийсь папір, написаний Хвостовим. Коли цей хвацький лейтенант заскочив японських браконьєрів у бухті Аніва, він, вигнавши загарбників, доставив найбільш завзятих і важних з-поміж них у Петропавловськ на Камчатці. Наступного, 1807 року по дорозі до Ітурупу він висадив цих промисловців на одному японському острові з листом на ім'я мацмайського губернатора.

Що було написано в посланні Хвостова? Чому на протязі всіх допитів японці й словом не згадали про цей лист? Теске сказав, що й він не знає, який зміст документа, однак він чув, ніби для справи полонених лист мав вирішальне значення…

Вранці, під час прогулянки, Мур сам підбіг до Головніна. Блідий, скуйовджений, з слідами безсонної ночі на обличчі, мічман виглядав пониклим і жалюгідним.

— Простіть мене, Василю Михайловичу… Я одумався. Так, так, я опам'ятався… Тепер я бачу, що ви мали рацію… Тікати і негайно! Вони покладають на нас відповідальність за дії Хвостова… Це — помста за напад Хвостова і Давидова. Отже, доля наша вирішена…

Цей переривчастий голос, рішучість у погляді і вираз обличчя не притупили настороженості й недовір'я, що їх відчував до мічмана Головнін. Однак, не забуваючи про обережність, слід було використати тепер навіть вагання Мура і вирвати з-під його впливу двох матросів.

— Домовтеся з Васильєвим та Симоновим, — сказав Головнін. — І ще одне питання: як бути з Олексієм?

Мічман нахилився так близько, що Головнін відчув на щоці його гарячий подих.

— Олексій неодмінно з нами!., йому відомі їстівні трави, коріння, — він буде нам потрібен. А коли виявиться в дорозі, що він зайвий… будьте певні, я все влаштую.

Головнін не зрозумів:

— Тобто?

— Я його усуну.

Ось він який, цей Мур: він ладен убити товариша, такого ж, як сам, полоненого.

— Викиньте цю дурницю з голови, мічмане… Всі за одного і один за всіх до останнього удару серця. Так, і тільки так! Увечері починаємо збиратися в дорогу. За два-три дні ми тікаємо…

Здавалося, цей строк перелякав мічмана. Пізніше, залишившись у комірці вдвох з Хлєбниковим, Мур питав розгублено:

— Навіщо так квапитись? Я думаю, на саме те, щоб

підготувати, переконати Олексія, потрібно щонайменше два тижні. Справедливо каже прислів'я: сім раз відміряй, а один раз відріж!..

Хлєбников хмурився, відповідав неохоче:

— Японці відміряли вже не сім раз, — більше… Хоч ви походите з німецьких дворян, вони встигнуть за ці два тижні й… відрізати! Я кажу про вашу голову, мічмане…

Мур ще пробував бадьоритись:

— Не смійте мене залякувати!.. Я не з боязких. Я згоден тікати навіть через два дні.

Головнін не підготовляв Олексія, як радив мічман. Він просто сказав курільцеві:

— Ми збираємось тікати, Олексію… Готуйся.

Курілець здригнувся, згорбився, підняв руки, ніби хотів захищатися.

— Це неправда… Не може бути, капітане!

— Ми довіряємо тобі таємницю як другові.

Олексій дивився широко відкритими й наче невидющими очима:

— Як другові… Я розумію. Однак це загибель, Василю Михайловичу… Авжеж, це загибель. — Він глибоко зітхнув і рвучко випростався, розправивши плечі. — Ви довіряєте… Довіряєте?!. Та я за це довір'я десять разів умерти готовий! Я з вами, капітане, і присягаюся: це чесно…

План втечі, запропонований Головніним, був простий і давно вже ним обдуманий. Після півночі, коли полонені засинали, а караульні йшли до своєї сторожки, треба було прослизнути в далекий куток, до дверей у відхідок, перерізати дерев'яний брус і відчинити ці двері. Далі лишалося тільки перебратися через огорожу. Легкий і міцний трап для цього можна було сплести з матроської парусинової койки. Жердини, на яких сушилася білизна, могли в перший час замінити зброю. Проти шабель, списів та рушниць з цими палицями, звісно, не встояти, але Шкаєв сказав упевнено:

— Сміліть города бере, а рибальську посудину і поготів візьме!

З радістю помітив Головнін, як дружно всі погодилися з Шкаєвим.

Тепер тільки й лишалося дочекатись східного вітру. З східним вітром на море ляже туман — надійне укриття для втікачів. Можливо, за день, за добу після того, як захоплено буде рибальський баркас, зникне й небезпека погоні, і самим лише спогадом, схожим на важкий сон, зостанеться в пам'яті моряків далека країна Японія.

… Омріяний східний вітер подув через два дні. Припавши до вузенького віконця, Головнін бачив, як, повільно перевалюючи через узгір'я, застилаючи яри й переліски, з моря неквапливо повз важкий сизий туман.

Обличчя моряків залишалися суворими, але ніби проясніли, — капітан розумів цю стриману рішучість і радість. Того вечора він мав остаточно умовитися з ними про годину втечі. Та й чого довго роздумувати? Вони покинуть в'язницю зараз же після півночі, щоб до ранку бути вже далеко…

— Щастя нам усміхається, мічмане, — сказав Головнін, ідучи назустріч Муру і простягаючи йому руку. — Помітили, яка погода? За кілька годин ми будемо на волі!

— Це… серйозно? — мовби про щось незначне спитав Мур, не дивлячись на капітана. Головнін відчув, як тривожно тьохнуло серце.

— Ви в курсі справи, мічмане. Я призначаю годину…

Мур посміхнувся зневажливо, робленою посмішкою:

— І навіть призначаєте годину визволення? О, чародії! Але облиште жарти, капітане. Невже ви досі вважали мене за дурня?

Головнін шепнув йому, показуючи очима на караульного:

— Тихше!..

Але Мур навмисне підвищив голос:

— Я хочу, щоб це знали всі: і ви, і Хлєбников, і матроси. Я нікуди з вами не піду. Чуєте? І більше не чіпляйтеся до мене з вашими дурощами. Я не маю найменшого бажання бути впійманим і теліпатися з зашморгом на шиї, навіть і в такій надійній компанії, як ваша…

З темного кутка, від своєї дерев'яної перегородки до них нечутно ступив Хлєбников.

— Мічмане… Але ж це зрада!.. Ви здатні зрадити?

Бистро й злодійкувато, ніби побоюючись удару, Мур глянув на його руки. Цей простацький штурман давно вже викликав у нього почуття неприязні. «Мужик! Він сміє зауважувати дворянинові!..» Мічман цих слів однак не вимовив; хотілося шпигнути штурмана ще болючіше. Він тихо засміявся:

— Ви називаєте це зрадою, голубе? У вас відчувається досвідчений змовник. Я частенько прислухався до ваших розмов з матросами і питав себе: а чи не з тих ви мужиків, що панські маєтки палили? Ось ви збентежились… Виходить, правда? Підслухувати секрети — оце зрада, Хлєбников. Намагатися посварити мене з капітаном — жалюгідна плебейська вихватка… А втім, я не збираюсь навчати вас правил пристойності. Якби ми були на волі, я просто дав би вам ляпаса, мужик!..

Він різко обернувся, наміряючись відійти вбік, але капітан

притримав його за лікоть.

— Я повторюю штурманове запитання: ви здатні й на зраду, Мур?

Мічман нервово звів плечима, з зусиллям звільнив лікоть:

— Я нічого не знаю про ваші плани. Я твердо вирішив залишитися в ув'язненні і терпляче ждати своєї долі. Ваша безрозсудність може згубити й мене… Тому буде значно краще, коли ми припинимо наше знайомство.

— Усе ясно, — ледь чутно прошепотів капітан. — Тепер мені все ясно…

Хлєбников сказав спокійно, так, наче Мура й не було тут і йшлося про якусь звичайнісіньку справу:

— Якщо ви накажете мені усунути зрадника, я це виконаю, капітане…

* * *

Майже всю весну і все літо 1812 року в Охотському морі гриміли шторми. Старожили цього суворого краю — рибалки, мисливці, оленярі — казали, що не пам'ятають таких безперервних негод.

Коли маленький бриг «Зотик», пливучи слідом за «Дианой», вийшов на далекий рейд, люди, що залишились на березі, жахнулися: крута, стрімка хвиля з розльоту підім'яла й поховала під собою безпорадне жалюгідне суденце… Аж через довгу хвилину маленький кораблик, з надламаною щоглою, сяк-так видерся на чергову хвилю.

Здавалося, «Зотик» мусив би зараз же повернутись. Але він, мов живий, струшуючись на гребенях хвиль, відчайдушно опираючись нестримній їх силі, вперто гнався за «Дианой», наче боявся відстати від неї.

У сірій смузі туману, за високими сплесками гребенів, немов навіки, потонули два кораблі.

Шлях до острова Кунасірі був дуже довгий. Рікорд не міг ухилитися від виконання наказу: повільно посуваючись на південь, відстоюючись в тумани на якорі, штормуючи у відкритому океані, постійно рискуючи кораблями в недосліджених протоках, він провадив далі опис Курільського пасма.

Семеро японських рибалок, що розмістились у каютах «Дианы», не раз дивувалися з дій російського капітана. Треба

було держати просто на південь, і вони казали йому про це, але капітан був недовірливий: він чомусь усе міняв курс.

— Хіба я можу звіритися на ваше слово? — немов виправдовуючись, питав він іноді японців. — Нас, російських моряків, уже обдурили на Кунасірі. Авжеж, запросили в гості та й захопили в полон… Може, ви хочете, щоб корабель розбився на скелях? Потонути — це просто, складніше — вціліти…

Японці мовчки погоджувались: що ж вдієш, капітан мав підстави не довіряти їм. Але Рікорд обманював своїх пасажирів: він оберігав таємницю описів, які провадив. Завершення цієї великої відповідальної справи було ніби заповітом Головніна.

Аж у серпні, коли настала довго очікувана ясна година, «Диана» й «Зотик» увійшли в затоку Зради, і з першого ж погляду Рікорд зрозумів, що японці не гаяли часу марно: невелику фортецю вони розширили, на березі спорудили добре укріплений форт. Розташовані двома ярусами чотирнадцять важких гармат дивилися з цього форту на затоку; над фортецею, прикриваючи вже не мальовані, а справжні амбразури, маяли стяги строкатої тканини.

Моряки «Дианы» й «Зотика» були впевнені, що бій почнеться коли й не зараз, як прийдуть у затоку, то після першої ж недружньої дії японців. На шлюпі й на бригу всі були готові до бою. Проте Рікорд, як і раніше, був обережним; навіть листа на ім'я коменданта фортеці він не зважився передавати ким-небудь з офіцерів або матросів, а доручив це одному з японців, що були на шлюпі.

Скільки разів перечитував він з лейтенантом Рудаковим і заново перескладав цього листа! Визивні, гнівні слова так і просились на папір, однак він стримував і себе, і лейтенанта, знаючи, що слід лишатися до останньої можливості обачним і спокійним.

В остаточно ухваленому тексті поєднувались і чемність, і твердість, і грізний натяк на майбутнє.

«Незважаючи на несподіваний і неприязний вчинок ваш, — писав Рікорд, — ми повертаємо всіх японців, які зазнали корабельної аварії біля берегів Камчатки, в їхню вітчизну. Ми певні, що взяті на острові Кунасірі в полон капітан-лейтенант Головнін з усіма іншими також будуть повернуті, бо вони зовсім невинні і ніякої шкоди не заподіяли. Але ж якщо, всупереч нашому сподіванню, полонені наші не будуть тепер же повернуті, то наступного літа знову прийдуть кораблі наші до японських берегів, щоб вимагати цих людей…»

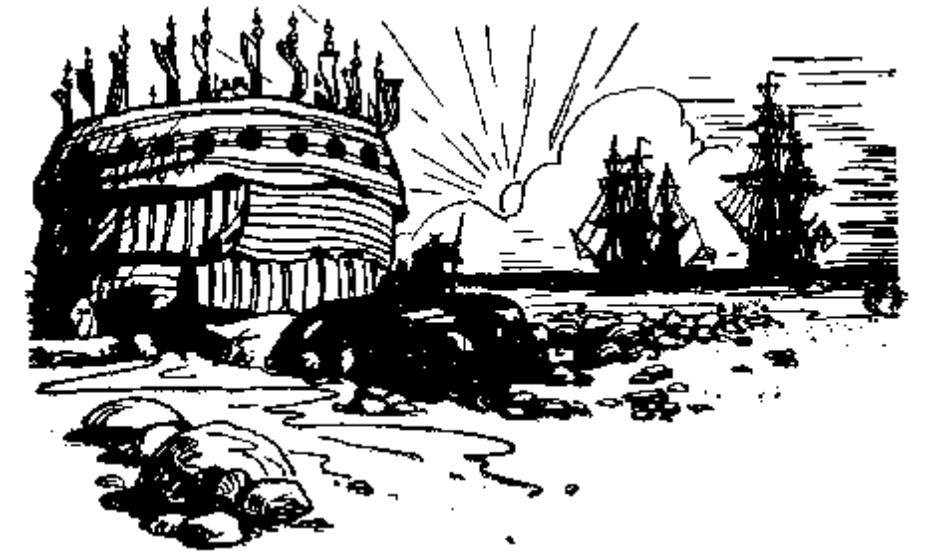

Четверо бравих гребців швидко доставили посильного японця до берега, і шлюпка відразу ж повернула назад. Зустрінутий цілою юрмою солдатів, посильний увійшов у фортечну браму. Він не встиг, судячи з часу, передати листа, як загриміли японські гармати. Ядра збурювали воду дуже далеко від кораблів, але матросам на шлюпці довелось налягти на весла, — шлюпка промчала просто крізь сплески розривів…

— Вони поспішили, — сказав Рікорд. — Це, мабуть, знов зі страху. Та зараз вони прочитають листа.

Посланий японець не повернувся. Його чекали на шлюпі кілька годин. Фортечна брама не відчинялась. Не могло бути, щоб комендант так довго обмірковував відповідь або пробував виграти час. Очевидно, він не хотів відповідати.

Залишаючись, як завжди, спокійним, Рікорд сказав шістьом японцям, що ще були на шлюпі:

— Ось подяка вашого начальства за те, що ми допомогли вам повернутися додому: спочатку обстріляли з гармат, а тепер мовчать. Я міг би стерта з лиця землі цю фортецю, але я не хочу марних жертв і дальших небезпечних непорозумінь. Нехай ще один з ваших поїде на берег і скаже комендантові, що я терпляче жду відповіді.

Цим разом японці не обстрілювали шлюпки, але й другий посильний не повернувся.

— Все-таки мене дивує ваше терпіння, Петре Івановичу, — нервово хрускаючи пальцями, мовив Рудаков. — Так ми, чого доброго, відішлемо до них усіх привезених японців?..

Рікорд зосереджено дивився на берег. Не обертаючись, він

наказав:

— Пошліть третього…

Шлюпка не затрималась коло берега. Старший матрос доповів капітанові:

— Нам було сказано: повертайтесь. Солдати не знають, чи дасть відповідь, комендант.

— Ця гра на нервах мені починає подобатися, — тихо й злісно промовив Рікорд. — Добре, пошліть четвертого. Якщо треба буде, ми захопимо їх цілу сотню.

Вже на заході сонця від берега відчалив і попрямував до «Дианы» невеликий човен з єдиним гребцем. Це був перший посильний, — Рікорд упізнав ще здаля згорбленого, сивого рибалку.

Японець повільно зійшов на палубу шлюпа і, похиливши голову, не дивлячись ні на кого, наблизився до містка. Ішов він похитуючись, трохи витягши вперед руки, наче сліпий, і коліна його підгинались. Якась невидима перепона звелась. перед ним, він відсахнувся і впав навколішки. Притиснувшись обличчям до палуби, він довгий час лишався нерухомим, і тільки худі, кощаві плечі його здригалися під синьою бавовняною тканиною халата.

Рікорд кивнув матросам:

— Підніміть його…

Спираючись на дужі руки, старий слухняно підвівся. Обличчя його було сіре, як попіл, запалі, заплакані очі дивилися з розпачем і мольбою:

— Сумна звістка, капітане… Страшний злочин. Але ти не карай мене, старого, — не я штовхав їх на це чорне діло… Вони вбили Головніна… І повбивали всіх товаришів його… Але не карай мене, капітане!

Рікорд метнувся по містку. Комір став йому тісний, до болю здавив горло; він щосили рвонув борт мундира, аж гудзики, брязнувши, застрибали по палубі, і не впізнав власного голосу, зміг викрикнути одне лише слово: — Помста!..

Гучний тупіт ніг і уривчасті слова команди на хвилину заглушили скляний дзвін зибу.

* * *

Начальник тюрми вражено дивився офіцера. Чи могло статися таке чудо, щоб росіянина, якого він добре знав, минулої ночі підмінили кимось іншим? Ніхто з групи моряків, захоплених

на Кунасірі, досі не ганьбив себе таким негідним кривлянням. А цей чоловік ні з доброго дива почав вшановувати кожного солдата, як губернатора: падав навколішки, торкався обличчям землі або на довгі хвилини схилявся в низькому поклоні і все це витинав так незграбно, що варта не могла дивитися на нього без сміху.

З іншими полоненими він чомусь перестав вітатися, не помічав їх, тримався осторонь, а коли хто з японців гукав його, він прожогом кидався на окрик і знов принизливо кланявся і підлесливо усміхався.

За якусь годину Мур так невпізнанно змінився, що не тільки російські матроси, а й караульні позирали тепер на нього з побоюванням: чи не з'їхав мічман з глузду?

Але мічман був здоровісінький, він просто розкривав своє нутро: без жодних зусиль переступив ту межу, що відокремлює себелюбця від зрадника. Доки в нього лишалася надія повернутись до Росії, він тримався кола полонених товаришів. Надія зростала, і Мур ставав привітнішим, рішучішим, відважнішим. Умінням прикидатися, удаваною готовністю на риск він примушував товаришів вірити собі. Навіть чуйного, уважного до людей капітана він зумів обдурювати, і не раз… Але тепер він дедалі більше виявляв себе. Шанси на визволення зменшувалися, і Мур припиняв гру, ставав самим собою — жалюгідним, безпорадним, боягузливим і через цю панічну боягузливість здатним на всяку підлоту.

Головнін збагнув, коли саме це почалося, коли мічман Мур остаточно втратив надію на повернення. Чудна зміна в поведінці мічмана сталася після одного комічного епізоду… Якось березневого ранку постійний перекладач, молодий японець Теске, що непогано вже навчився російської мови, привів ще одного гостя. Ця літня, огрядна, з подвійним підборіддям людина, як виявилось, була землеміром і астрономом. Моряки спочатку подумали, що це кухар. Через плече в японця висіла ціла гірлянда великих і малих начищених до блиску сковорідок… Він ніс їх наче рицарську зброю, поважно по-молодецьки. Під рукою він тримав невеликий самогонній апарат і запас «сировини» — сумку, наповнену рисом. З усього було видно, що гість полюбляє хмільне і неспроста тягає з собою цю новинку японської техніки — похідний апарат.

Найперше, що він заходився робити, коли покінчив з привітаннями, — почав встановлювати на вогнищі свій апарат. Гірлянду сковорідок він чомусь не зняв з плеча, і вони супроводили його рухи брязканням і дзеньканням…

Встановивши похідне «підприємство» і пустивши його в дію,

гість повернувся до моряків, що сиділи на лаві в кутку коридора. Караульний квапливо постелив перед ним мату. Повільно опустившись на підлогу, бережно притримуючи сковорідки, гість кивнув Теске і попросив перекласти таке:

— Я, Мамія-Рінзо, астроном і землемір, знаменитий мандрівник і воїн, прийшов до вас, російські люди, твердо поклавши — вивчити вашу науку… Ви повинні пояснити мені, як ви описуєте береги і провадите астрономічні спостереження.

— Та коли ви астроном і землемір, — відповів йому Головнін, — то чого ми зможемо навчити вас, учену людину?

— О, звичайно, — погодився той не без важності. — Я справді астроном і землемір і, як учений, знаю дуже, дуже багато чого. До речі, ось і доказ, що я не кидаю слів на вітер… Зверніть увагу на ці інструменти…

З-під поли свого халата він витяг чималий кошіль, а з нього добув астролябію з компасом, мідний англійської роботи секстан, креслярські інструменти… Милуючись з свого багатства і немов крадькома позираючи з-під брів на моряків, Мамія-Рінзо спитав:

— Тепер вам ясно, з ким ви маєте справу?

— Ми вірили вам на слово, — зауважив Головнін. — Ці нескладні інструменти нам відомі…

Несподівано Мамія-Рінзо скипів:

— Як?! Нескладні інструменти?.. Та чи вмієте ви ними орудувати? Він каже: «нескладні»! Я й сам не складу цим інструментам ціни…

— У нас, в Росії, ціна їм не дуже велика, — сказав Головнін, з цікавістю спостерігаючи запального вченого. — А щодо вміння орудувати астролябією й секстантом, ми готові повчитися ваших прийомів…

Мамія-Рінзо вислухав переклад і якийсь час дивився на капітана чи то розгублено, чи то здивовано.

— На жаль, шановний, у мене вам вчитися не доведеться. Ви мене не зрозуміли: ви повинні мене вчити.

— Та ви ж астроном і землемір!

— Ну, то й що? — спокійно відповів японець. — Я справді і астроном, і землемір, і знаменитий мандрівник, і воїн… Однак цими ось металевими штучками я орудувати не вмію. Інакше чого б я до вас прийшов?

Моряки засміялись, Мамія-Рінзо теж засміявся:

— Хіба не дивовижний випадок! — вигукнув він, поправляючи свої сковорідки. — Зі мною й не таке ще траплялось! Я — астроном, і всі це чудово знають. Але я не вмію орудувати інструментами, хоч назви їх мені відомі і відомо навіть, до чого вони призначені…

— Тепер і ми чудово знаємо, який ви астроном і землемір, — мовив Головнін серйозно, насилу стримуючи посмішку. — Хотілося б ще знати, який ви мандрівник і воїн…

Мамія-Рінзо пожвавішав:

— Я щойно хотів про це розказати! Багатьох моїх співвітчизників вражає, як я рискував вирушити в таку далечінь… Я побував на Сахаліні, і неподалік тих місць, де впадає ріка Амур, І неподалік Маньчжурії, і на багатьох Курільських островах… Зверніть увагу на оці сковорідки: вони — речовий доказ моїх відважних мандрівок. На цих самих сковорідках я готував собі обіди і на Курілах, і на Сахаліні, і в далекій маньчжурській землі… Правда, в самій Маньчжурії я не був, однак поблизу від неї побував і як спомин зберігаю оцю ось маленьку сковорідку…

— А що ви привезли з мандрів, крім сковорідок? — спитав Головнін.

Мамія-Рінзо замислився:

— Хіба цього не досить? Кожна сковорідка нагадує мені, що я, скажімо, їв на сімнадцятому курільському острові або в бухті Аніва, на Сахаліні. Я можу тепер дивитися на сковорідку і читати з неї, наче з книжки!.. Особливо цінна для мене оця велика сковорідка. Знаєте, де я на ній готував? О, ці місця вам відомі! Я смажив на ній івасі, чавичу й кету на острові Ітурупі! З цією самою сковородою я був у бою, і відзначився, і одержав чин та довічну пенсію. Атож, гаряче було діло, і про нього пісні будуть написані і потомки складуть легенди. Я був на Ітурупі саме тоді, коли до острова підійшов знаменитий російський моряк Хвостов!.. Ми билися. Як ми билися! Російські кулі метелицею вилися круг нас. Але ми все билися, наче тигри, і потім утекли в гори… Росіяни думали нас легко догнати. Смішні намагання! Хоч би й сам лейтенант Никола Сандреєч Хвостов обернувся кулею, то й він не наздогнав би нас, бо це велике вміння — ходити в горах… Мене поранили. В самий розпал битви куля влучила мені, вибачте, ось у це місце… — Мамія-Рінзо помацав сідницю. — Атож, саме в оце місце, нижче спини. І все ж мене не здогнали. Не змогли схопити. Я летів від ваших стрільців, як птах. Я сміявся з їхньої стрілянини.

Він ніжно погладив сковороду:

— Вона врятувала мене в ті дні. Блукаючи в горах, я смажив на ній коріння й земляних жуків. А потім, коли все ущухло і матроси Хвостова пішли з острова, я смажив на ній камбалу. Сказати по правді, кращої камбали я зроду не їв. Це, мабуть, після гірського повітря вона здалась мені такою смачною.

— Ви одержали нагороду, і пенсію, і підвищення в чині? — спитав Головнін.

Мамія-Рінзо усміхнувся:

— Спитайте в караульних. Вони знають про це. Мушу сказати вам, я дуже шкодую, атож, атож, і досі шкодую, що Хвостову пощастило так просто зникнути. Якби прибули наші підкріплення, — десять або двадцять кораблів, — ми гналися б за ним до самого Охотська і розгромили б місто Охотськ…

Капітан не витримав, зареготав:

— Щастя ваше, що ви не знаєте дороги в Охотськ. Жоден з ваших кораблів, напевно, не повернувся б назад…

Мамія-Рінзо насторожився:

— Це ж чому?..

— Та саме ж тому, чому ви були поранені нижче спини і летіли в гори, як птах…

Кругле, маслянисте обличчя японця набрякло й потемніло:

— Ви хочете сказати мені, воїнові…

— Що ваші кораблі були б потоплені або захоплені.

Мамія-Рінзо тонко присвиснув і, ще більш темніючи на обличчі, затряс пухлими кулаками:

— Ви не смієте нам погрожувати! Ви самі в полоні і погрожуєте! О, це ж неприпустима річ… Нехай про це сьогодні ж дізнається буніос… Він був до вас надто ласкавий весь цей час. Можу сказати вам, що милостям його тепер кінець. Не вірите? Гаразд, я відкрию вам секрет. Буніос просив за вас, писав у столицю. Він хотів, щоб вас відпустили. Але вчора дістав відповідь із столиці, в якій сказано: «Тримати в довічному суворому полоні, а в разі, коли до берегів Японії наблизиться ще один або кілька російських кораблів, розграбувати їх і спалити і не милувати екіпажів…» Тепер ви, певно, зміните тон, капітане? Не забувайте, це говорить воїн…

Головнін помітив: обличчя матросів наче скам'яніли. В коридорі стало дуже тихо, чути було лише прискорений, хрипкий віддих Мамія-Рінзо. Він був задоволений з того враження, яке справив, і, помовчавши, спитав уже впевнено:

— Сподіваюсь, ви погодитесь мене навчати? Це може, либонь, поліпшити ваше становище…

Капітан похитав головою:

— Ні. Ми не боїмося погроз. Ми навчали Теске, російської мови з доброї волі. Якщо нам погрожують, ми кажемо: «Ні…»

— Але ви загинете всі до єдиного!

— Це залишиться на совісті японського уряду.

Караульні підхопили з сумом:

— Помилка… Велика, капітане, помилка!..

Мічман Мур сидів біля самого коминка. І Теске, й Олексій перекладали цим разом докладно. Головнін помітив, як

здригнулося й зблідло ніжне мічманове обличчя. Мур квапливо підвівся і, не глянувши ні на кого, скрадливою ходою попростував до своєї комірки.

Рішення, що виникало в Мура вже не раз, тепер, очевидно, остаточно оформилось. У цьому рішенні якась роль приділялась і Олексієві. Курілець знав японську мову, отже, міг бути корисним. Але ж інші? Інші нехай самі думають про себе. Вони вирішили тікати? Чудово!

— Це лише допоможе Мурові довести японцям, що він цілком ввірив їм свою долю. Головне: здобути довір'я японців. Що треба для цього? Насамперед порвати із своїми, його вже назвали зрадником?.. Нехай! Втікачі однаково загинуть, і ніхто не довідається, яка була його роль. А коли й японці назвуть його зрадником? Ні, не може бути. По-перше, він німець. Він скаже, що випадково опинився на російській службі. І ще він запевнить, що Росії ніколи не любив і був. змушений волею обставин тягти цю ненависну мічманську. лямку. А втім, до таких подробиць справа, можливо, й не дійде. Він буде в японців за перекладача, навчатиме їх російської мови, а там, з часом, нехай і через роки, він зуміє утекти в Європу на одному з голландських кораблів… І це буде шлях слави, — в Європі він стане найкращим знавцем далекої, таємничої Японії…

Нескінченним, тяжким і сумним: був для мічмана Мура цей день. Треба було призвичаїтися до нової ролі, не впізнавати своїх, японцям виявляти, за їхнім звичаєм, всіляку шанобливість. Він відчував, що й присідання, і поклони, і плазування по землі йому не зовсім ще вдаються. Трохи бентежило й те, що бачив навколо: вражені вигуки й погляди моряків, одверте глузування караульних. «Нічого, — сказав він собі. — Усі вони звикнуть З часом, а там видно буде, хто далекоглядніший і завбачливіший…»

Настирливий біс порожнього гонору не давав уночі Мурові заснути. Ввижалися йому власні портрети в берлінських, паризьких, лондонських відомостях та журналах, ввижалися кольористі обкладинки книжок, у яких захоплені біографи описували легендарні пригоди Мура в Японії… Слава і гроші! Але найтяжче — це перший крок. От якби Головнін зважився тікати, зважився і загинув через свою безрозсудність!.. Як же йому допомогти, так, так, допомогти? Як прискорити втечу полонених, щоб потім відразу ж розповісти про це японцям? А коли б відкрити плани втечі вже тепер? Японці, гляди, не повірять. Які є в Мура докази? Єдине: ніж, що його переховує Симонов. Однак Симонов може сказати, та й неодмінно скаже, що, крім нього й Мура, ніхто не знав про цей ніж… Тоді Мурові обвинувачення лишаться недоведеними. А, головне, тоді боротьба між Муром і

іншими полоненими стане одвертою. Вони, звичайно, спробують його вбити. Ось де небезпека! йому не треба поспішати. Нехай плине собі час, — він збере незаперечні докази, і японці повірять кожному його слову.

Ранок приніс Мурові розчарування. Сидячи в своїй комірці, він напружено прислухався до розмов полонених. Спочатку приглушено, невиразно говорив про щось Шкаєв. Зауваження Хлєбникова пролунало чітко, розбірно:

— І нас обов'язково схоплять…

Мур насторожився, припав вухом до дерев'яної переділки. Тепер заговорив капітан.

— Я впевнююсь, що мічман Мур мав рацію, — промовив Головнін гірко і з жалем. — Ми тішили себе сміливими планами втечі. Але годі мріяти. Ми мусимо скоритись долі…

Зімкнуті пальці Мура хруснули; він ледве стримався, щоб не крикнути: «Ні, ви повинні тікати!..» Але вчасно схаменувся. Може, вони знали, що він підслухує, і капітан казав це, щоб його обдурити?

А Головнін говорив далі тим же сумним тоном:

— Нас переводять в інший будинок, і, я певен, японці передбачили, що ми можемо спробувати тікати…

— Коли переводять? — спитав Хлєбников.

— Теске сказав: завтра…

— Але в нас лишається ще ціла ніч!..

— Не будьте легковажні, Хлєбников, — уже неголосно відповів капітан. — Ми не встигли підготуватися. П'ять сухарів, — чи надовго нам вистачить цього запасу провізії?..

Мур зібгався в клубок, до болю стис долонями голову. Якби в цю мить він виглянув із своєї комірки… то побачив би, що всі полонені дивилися в його бік, а на капітановому обличчі зовсім не було виразу покори чи суму, — він говорив усміхаючись.

Хлєбников торкнувся руки Головніна і, дивлячись на Мурову комірку, прошепотів ледь чутно:

— Підслухує, шкода!.. Нехай… А це що? Здається, він плаче?..

Мічман Мур плакав. Уперше за час полону йому не вистачило сил стриматися. Невже всі його плани зійшли нанівець? Невже Головнін відмовився від спроби тікати?..

* * *

Першого квітня по обіді караульні мовчки почали збирати

речі полонених. Офіцер розчинив двері і сказав урочисто:

— До губернатора…

В замку зібралося чимало гостей; пишний одяг та визолочена зброя показали морякам, що то були важні чиновники й військові. Буніос сидів на відрізі червоного сукна, оточений, як завжди, охоронцями, теж святково вбраними.

Головнін увійшов перший, і в залі запала тиша, — всі обернулись до нього, з напруженим інтересом розглядаючи капітана.

Буніос усміхався. Він підняв руку і показав капітанові на стільчик. Головнін наблизився, а гості відступили на кілька кроків. У їхніх очах легко було помітити побоювання.

— Буніос, мабуть, устиг змалювати нас якимись страховищами, — сказав Головнін до Хлєбникова, коли той підійшов. — Он як поводиться, наче дресирувальник з тиграми!

Буніос обернувся до гостей:

— Ці люди не бояться смерті. Вони розлючені вкрай і тому байдужі до своєї долі. Уявіть, вони просили, щоб я дав розпорядження всіх їх убити…

Дженджик-офіцер, весь у золоті й сріблі, з набором прикрашених пір'ям стріл під рукою, вигукнув майже перелякано:

— Не дозволяйте їм наближатися! Вони здатні на все…

Буніос відкинув голову, засміявся; йому дуже подобалось це побоювання гостей і власна відважна поза:

— О, я звик! Служба примушує звикатися навіть з небезпеками. Важливо уміти поводитися з цими приятелями Хвостова… Хвацькі голови! Але терпіння, ласка і твердість роблять чудеса. Зверніть увагу: ми навіть здружилися. Інколи я розмовляю з ними цілі години.

Він кивнув перекладачеві і заговорив захоплено, нишком поглядаючи то на полонених, то на гостей.

Обличчя Олексієве прояснілo, він слухав усміхаючись. Коли він почав перекладати, і гості, і губернатор напружено вдивлялися в обличчя моряків.

— Сьогодні ви прощаєтесь з тюрмою, — сказав буніос. — З усіх прощань це, мабуть, найкраще… Віднині ви житимете в прекрасному будинку, оточеному зеленим садом, де є й алеї для прогулянок, і мальовниче озеро, і на тому озері мальовничий острів… З цього будинку відкривається чудовий вид на Сангарську протоку, і вам, морякам, буде цікаво спостерігати рух кораблів у протоці… Я обіцяв вам цю милость уже давно, — як бачите, слово моє святе… Тепер ви житимете вже не як арештанти, — як гості…

З усмішок, з вигуків гостей Головнін зрозумів: вони

схвалювали рішення губернатора. Почекавши, доки ущухне гомін, Головнін спитав:

— Чим пояснити цю зміну? Очевидно, ви зрозуміли, що повелись безчесно? Замість виявити гостинність і подати допомогу морякам великої сусідньої країни, ви їх полонили і завдали їм мук… Ми маємо право спитати вас: коли ви відпустите нас на батьківщину і чи будуть покарані винуватці наших нещасть?

Губернатор вислухав капітана, як завжди, з ласкавою усмішкою. Але ось заговорив перекладач. Обличчя буніоса нахмурилось і застигло, дуже схоже на жовту пергаментну маску. Він різко кивнув караульним:

— Виведіть…

Головнін зрозумів: своїм запитанням він зірвав весь спектакль, у якому буніосу так хотілось вразити всіх своїм благородством і людяністю. Вже на порозі Олексій розчув одну фразу, роздратовано сказану губернатором:

— Здається, я був надто добрий; вони заслуговують тільки на довічну тюрму або кладовище…

Новий будинок був знову-таки тюрмою; міцні грати відокремлювали полонених від караулу. Офіцер безперервно вартував біля грат, прислухаючись до розмов, наглядаючи за кожним рухом моряків. Неподалік від караульні, в сторожці, теж відокремленій гратами, сиділо двоє солдатів, озброєних, крім шабель та кинджалів, рушницями й луками з набором стріл.

Дворище було обведене стіною, і штук десять рогаток оберігали підступи до неї. Губернатор називав цю в’язницю прекрасним будинком, калюжу в дворі — озером, купу грязюки в калюжі — мальовничим островом, кілька миршавих стеблин очерету — розкішним садом. Єдине, що відповідало його словам, — звідси справді видно було Сангарську протоку, але видно тільки крізь вузькі щілини галереї.

Варта в «новому будинку» була значно суворіша, ніж раніш у тюрмі: щопівгодини солдати заходили до полонених та й уночі навідували їх по кілька разів.

Хлєбников уважно оглянув нове приміщення, обійшов дворик, подивився на фортецю, що височіла прямо проти воріт, і мовив сумно:

— Тюрму цю споруджено не на місяць і не на два. Все передбачено, щоб звідси не втекли.

Мур обернувся до нього, хотів щось сказати, але, зустрівши пильний погляд Шкаєва, похилив голову і відійшов убік.

Згодом він вибрав хвилину, коли Хлєбников сидів на ганочку сам, торкнув його за плече, показав очима на водостічну канаву.

— Що вам треба? — стиха запитав штурман.

Мур оглянувся на всі боки, нахилився, зашепотів квапливо:

— Канава проходить попід огорожею… Трохи поглибити її, і можна тікати…

Здивований, Хлєбников підвівся з ганочка:

— І це ви кажете?.. Ви збираєтесь тікати?

— Ні… Але ви збирались.

— Ах, ось що! Ви даєте нам добру пораду? Спасибі, мічмане. Тільки порада ця запізніла. Ніхто з наших уже не думає про втечу.

Мічман допитливо дивився на Хлєбникова. На ніжному, пещеному обличчі його проступали багрові плями.

— Ви помиляєтесь, коли думаєте, що я не поділяю загальної долі. Але сам я надломлений, розумієте? Я не хочу бути тягарем у дорозі. Я залишуся і зроблю все, щоб збити японців з вашого шляху. Це — жертва. Я готовий пожертвувати собою.

Хлєбников тихо засміявся.

— Не треба, мічмане. Я, наприклад, вашої жертви не приймаю.

Він глузливо подивився Мурові просто в очі:

— І сам я не маю бажання стати жертвою ради ваших замірів, мічмане.

Мур здригнувся.

— Що ви хочете сказати?

— Я вже сказав: про втечу ніхто з наших більш не думає. Ви подали, мічмане, гідний приклад розсудливості: ми чекатимемо вирішення нашої долі.

Їхню розмову перебив Теске. Він був десь недалеко, мабуть за виступом коридора, і, можливо, чув і те, що запропонував Мур, і те, що відповів Хлєбников. Тепер, він зупинився перед ними, широко розставивши ноги, хитро посміхаючись.

— Я. знову був у замку, панове. Останнім часом я буваю в замку майже щодня. Цікава новина! Але тільки під абсолютним секретом…

«До чого він гне? — подумав Хлєбников. — Напевно, якась пастка…»

Теске, здавалось, був вражений:

— Однак я бачу, вас це не дуже цікавить. Що ж, я можу промовчати. Для мене навіть краще, коли я промовчу.

Мур схопився з східця і припав на коліно, низько схиливши голову.

— Я прошу вас… Ми дуже просимо, наш добрий друже… Ви ж знаєте, що ми вміємо зберігати секрети!

Теске, все так само таємниче усміхаючись, сів на східець. Мур лишився там, де стояв, з низько похиленою головою..

— І знову в буніоса була розмова про вас… Столиця вдруге наказала тримати вас під пильним наглядом, а зустрінуті російські кораблі та команди їхні нещадно знищувати…

«Ні, він не чув, про що я розмовляв з Муром, — з полегкістю подумав Хлєбников. — А проте, може, це тільки вступ? Що скаже він іще?»

Помовчавши, штурман спитав:

— Але ж це неминуча війна?

— На те скидається, — байдуже мовив Теске.

— І росіяни нітрохи не будуть винні в кровопролитті…

— Війна не триватиме вічно, — зауважив японець. — Колинебудь вона припиниться. Тоді вас, можливо, відпустять додому…

— Ми можемо тільки дякувати нашим японським друзям, — устряв Мур. — Авжеж, завдяки їм ми не будемо учасниками кровопролиття. Ми перебудемо час війни в чудовій, культурній країні. Принаймні я не підняв би руки на жодного з японських солдатів чи моряків…

Теске глянув на нього й одвернувся:

— Це не мало б особливого значення.

Молодий японець незабаром пішов, як завжди вдоволений з себе, сказавши, що в замку його жде буніос… Жде буніос! Він робився все більш комічним у своїй самовпевненості, цей незначний губернаторський служка. Хлєбников повернувся в приміщення, вирішивши не випускати по-змозі з очей Мура. Якийсь час він наглядав за ним крізь вузький проріз вікна. Помітивши Олексія, що вийшов у дворик подихати свіжим повітрям, покурити, мічман квапливо підвівся, майже підбіг до нього і одвів у далекий куток, за калюжу, що тут звалася озером, за миршаві стебла очерету і довго про щось говорив йому, кожну мить озираючись на всі боки. Хлєбников зрозумів: зрадник умовляв Олексія піти його шляхом.

Увечері штурман розповів товаришам про свою розмову з Теске й з Муром та про те, що Мур довго переконував у чомусь Олексія.

— А де ж Олексій? — оглядаючись, спитав Головнін.

Шкаєв кивнув на Мурову комірку:

— І зараз про щось шепочуться…

— Ясно, — сказав капітан, хмурячись. — Але розгляньмо наші справи спокійно й по порядку. Що головне в наших обставинах сьогодні? Головне — це японські погрози. Добре, що Теске знов проговорився. Але звідки могла взятися у японських воєначальників така самовпевненість і зухвалість? Очевидно, якось вони дізналися, що з кораблями Охотського порту не можна зробити нічого серйозного проти їхнього флоту. Для того, щоб

японці дістали добру науку, потрібна сильна експедиція з Балтійського моря. Одначе наш флот нині зв'язаний діями проти Англії, і про таку експедицію тепер не може бути й мови. А час збігає… До одних подій звикають, інші події забуваються. Хіба не можуть забути в Петербурзі, яким ганебним обманом нас полонили? Та чи й знають у далекій столиці про цю подію в усіх її подробицях? Скажу одверто: в мене більше надій на Рікорда, на Рудакова, на славний екіпаж «Дианы», — так, так, вдесятеро більше надій, ніж на петербурзьких вельмож. Наші товариші не забули про нас, звичайно… Я вірю, вони прийдуть, і вже незабаром прийдуть до японських берегів. І знов становище таке, як і тоді: що зможе зробити жменька хоробрих людей проти численної армії і флоту Японії? Це вже не Кунасірі! Це — сама Японія. Та коли прийдуть російські кораблі, наша варта подесятериться. Тоді не можна буде й думати про втечу. Виходить, треба рискнути тільки тепер…

Моряки мовчали. Капітан дивився на слабенький вогник коминка; в згасаючих розломах жару малювалися йому далекі камчатські сопки. З коридора чути було неквапливі і ніби сторожкі кроки караульного.

— А як же бути з Муром та Олексієм? — нагадав Хлєбников.

Капітан байдуже повів рукою:

— Це деталь. Висновок простий і ясний: всіляко стерегтися Мура… всіляко! А тепер доведеться стерегтися й Олексія. Він весь час вагається, не знає, на чий бік стати. З такими людьми не йдуть на сміливі діла.

Він уважно вдивився в обличчя товаришів.

— Ось що важливо мені знати… Саме тепер важливо: хто згоден разом зі мною, не гаючись, тікати з полону?

Хлєбников мовив неголосно, твердо:

— Я з вами, капітане…

Шкаєв поривчасто схопився з лави:

— Усі ми…

— Готуємось і при першій змозі тікаємо, — сказав Головнін. Він усміхнувся.

* * *

З цього вечора шестеро моряків пильно стежили за Муром і Олексієм. Але стежили не тільки вони. Мур, що ніби був байдужий до їхніх довгих вечірніх розмов біля коминка і

настирливо ліз у товариство до японців, — теж невтомно наглядав за капітаном, штурманом і матросами… Удаючи сонного, він напружено прислухався до неголосних, уривистих їхніх розмов, а коли, траплялось, залишався в приміщенні сам, квапливо нишпорив по їхніх постелях. Він намагався знайти речові докази і довести японцям, що ці шестеро готуються тікати. Ні, він не повірив Хлєбникову, буцімто вся група більше не думала про втечу. Він знав, не такий Головнін, щоб смиритися, а матроси, як і раніш, були вірні своєму капітанові.

Що так приваблювало їх до Василя Головніна? Просто звичка та дисципліна? Але хіба й сам він, мічман Мур, що успішно дослужився до цього обер-офіцерського чину в російському флоті і вже сподівався підвищення до лейтенанта, — хіба він не знав, що таке дисципліна?

А може, матроси відчували до свого капітана синівську прив'язаність і довір'я, бо Головнін за всіх обставин лишався і привітним, і ласкавим, і добрим?

Так ні, це на нього не скидалось. Мур бачив його і в гніві, бачив і знав, що найбільше в світі капітан не терпів, коли хто виявляв боягузтво, розгубленість, байдужість до служби.

В часи цих тоскних роздумів на самоті мічман частіш за все зупинявся на думці, яка і дратувала, і лякала його. Страшило саме це слово: вірність. Вони були вірні своєму капітанові тому, що він завжди і всюди бував вірний батьківщині.

І Мур згадав Росію: сніги й сніги, і приземкуваті дерев'яні пензенські, рязанські, тамбовські сільця, де живуть бородаті мужики, живуть неквапливо і якось по-своєму упевнено: будують, і орють, і лають панщину, додержують віри «не убій» і виходять битися навкулачки, читають псалми і співають бунтарських пісень… А потім, несподівано, незрозуміло, раптом висувають із темного середовища свого такого, як Ломоносов, і слідом за ним такого — майн гот! — як Пугачов… Що за країна? Коли признатися одверто, сам на сам із собою, він, Мур, завжди боявся її, так, так, боявся цих похмурих мужиків, які чомусь без помилки, чуттям пізнавали в ньому стороннього. А втім, йому й клопоту мало було до симпатій цих ось перевдягнених селян — матросні. Та й до самої Росії було байдуже — до її минулого, сучасного, майбутнього. Весь цін був захоплений своєю кар'єрою, і, кінець кінцем, для нього не мало ваги, де, кому і в ім'я чого служити. Проте він чудово знав одне: ці шестеро моряків не проміняли б тамбовських, пензенських, рязанських просторів і темних своїх сіл ні на красоти тропічних островів, ні на чудові види Італії, ні на розкоші східних країн. Ось яка сила єднала їх: Росія, поняття батьківщини, повсякчасна пам'ять про неї; отже, марні були всі

його хитрощі, всі спроби роз'єднати їх, посварити, підкорити своїй волі. А тепер становище цілком ясне: він, Мур, лишився сам один. Курілець уже все розповів Хлєбникову: як підбивав його мічман виказати плани втечі, як обіцяв Олексієві заступництво.

Дивно, що й штурман, і Головнін, і матроси тільки посміялися з цього. Хлєбников сказав:

— Нехай собі бавиться німчик, однаково в дурні пошиється…

Мур ясно розчув цю фразу, вкриту загальним сміхом, і схопився з койки, хотів уже вийти з комірки, щоб порахуватися з штурманом, але вчасно схаменувся, згадав, що Хлєбников і дужий, і спритний.

З дедалі більшим нетерпінням чекав мічман свого часу і три, і сім, і дванадцять діб; головне, — раніш за караульних зняти тривогу: тримайте втікачів! Добре, якби Головнін і його приятелі вчинили опір, а караульні відкрили вогонь… З жалем ловив себе Мур на безплідних мріях, і, замість нетерпіння, брала вже досада: не було й тіні того, щоб шестеро збиралися в дорогу. Ніби щоб дужче розлютити мічмана, навіть баламутний Хлєбников і той іншим став: він випросив у караульних дві голки і по-хазяйському заходився, латати одяг. Голки часто ламалися, але Хлєбников гострив їх об камінь і знов старанно шив…

Не догадався Мур, одурили його, як хлоп'я, з цим шиттям. Менш за все цікавили штурмана нові латки. Він робив компас. Тертям об камінь він надав голкам магнітності, знайшов у старій оббивці пазів шматочок міді і з'єднав голки мідною планочкою, склеїв розвареним рисом кілька листків паперу і зробив футляр. Таємна, ретельна, копітка робота Хлєбникова закінчилась цілком успішно: маленький тендітний компас наче ожив, — майже точно показував північ і південь.

Не дрімали в ці дні й товариші Хлєбникова: Шкаєв знайшов кресало, зробив трут. Потім непомітно здобув у японців пару кременів. Васильєв приховав забуте теслярами гостре долото, — воно могло стати наконечником списа. Збільшувалися потроху й запаси провізії: ці прибережені жмені рису й солі полонені постійно носили з собою, прив'язавши невеличкі мішечки під пахвами, заховавши за поясом… Увечері, повернувшись з прогулянки і проходячи повз кухню, матроси прихопили два ножі… Пропажу японці повинні були помітити, але шестеро твёрдо вирішили, що час діяти настав.

Десь близько півночі Михайло Шкаєв та Дмитро Симонов хутко й безшумно виповзли на темне дворище. Вони причаїлись на ганочку, прислухались. Караульні розмовляли біля воріт. Матроси зсковзнули по східцях і сховались під ганком.

Опівночі патруль обійшов дворище і повернувся в свою

будку… Шкаєв і Симонов почекали якийсь час, підповзли до огорожі й почали копати ножами прохід. Беззоряна, «орна ніч лежала над Мацмаєм, і квітневий вітер доносив солонувату свіжість моря…

* * *

Гармати «Дианы» й «Зотика» наведені були на фортецю. Рікорду досить було тільки махнути рукою, і десятки ядер сипнули б на укріплення, за якими причаїлись японці. Але Петро Рікорд зволікав… Він пам’ятав: така хвилина вже була, а тепер вона наче повернулась. Авжеж, рік тому отак само напружено чекали його слова комендори, і така сама нестямна стояла над шлюпом тиша…

Він вагався: а що як комендант фортеці збрехав? Які є у нього, в Рікорда, докази, що Головніна й шістьох моряків убито? Хіба важко комендантові, в разі розслідування причин нападу росіян на фортецю, одмовитися від свого слова і обвинуватити в обмані цього старого рибалку?

Він обернувся до японця:

— Комендант повідомив про страту російських моряків

листом? Де цей лист?

Японець перелякано затрусив головою:

— Ні… Він не давав мені листа…

— В такому разі, — остаточно вирішив Рікорд, — ви зараз же повернетесь на берег і привезете мені писане повідомлення коменданта. Скажіть йому: я жду цього документа. І хай не бариться. За наслідки відповідатиме він.

Шлюпка доставила японця до обмілини, він сплигнув на галечник і бігом кинувся до фортечної брами. Кораблі залишалися в бойовій готовності до самої ночі. Комендори не відходили від гармат. Але японець не повернувся. Це могло означати лише одне: комендант не хотів присилати писаного підтвердження. Пояснити його мовчазне відмовлення було легко: він знав, що цей документ стане відомий у Європі. Якщо наслідки могли бути й не дуже серйозні, то в усякому разі неприємні для нього. Неспроста, звичайно, він поводився так визивно. Можливо, він бажав нападу росіян, щоб виправдати вчинений злочин. А коли він брехав і Головнін з товаришами були живі, цей напад викликав би самурайську помсту: вони могли стратити полонених.

Цілу ніч Рікорд думав про становище, яке створилося: найпевніше, мабуть, буде діяти їхніми ж методами. Вони захопили в полон сімох? Треба захопити японців удесятеро, вдвадцятеро, втридцятеро більше. Нехай самураї самі, шукають можливості мирного погодження. Якщо вони надумають битися на морі, дати бій… За фортечними стінами вони почувають себе впевнено. Чи будуть вони такі ж самовпевнені на фігурних своїх байдарах у просторах моря?..

Ця думка виникала в Рікорда й раніше, коли доставлені на Кунасірі японці один по одному зникали у фортеці і не повертались. Але тоді він мав на увазі лише цих врятованих і призначених для дружнього обміну рибалок. Очевидно, співвітчизники з простого народу нітрохи не цікавили самураїв. Що ж, моряки «Дианы» й «Зотика» добудуть і поважніших персон. Рікорд примусить самураїв вернути полонених або видати писане підтвердження, що їх страчено.

Два кораблі покинули затоку Зради і, не відходячи далеко від берега, рушили на південь.

Океан був пустинний і похмурий; маленькі чорні курільські буревісники стрімко проносились вздовж борту, майже черкаючи вороним крилом хвилю. Кінчики їхніх крил були білосніжні, і коли відважний птах, майнувши попід самим гребенем, шугав угору, здавалось, з крила його стікала біла піна… І російським, і японським морякам було відомо: буревісники грали перед

штормом. Може, через те, що наближався шторм, дозорні не помітили в океані жодного судна. Японці не. наважились виходити з гаваней.

Уже надвечір, при високому зибу, дозорний «Дианы» побачив неподалік від берега велику байдару. Обминаючи прибережні рифи, вона швидко йшла до затоки Зради.

З містка «Дианы» пролунала команда капітана:

— Взяти!..

Три шлюпки зараз же ковзнули на хвилю і помчали навперейми японському судну.

Вже через півгодини групу японців доставили до борту «Дианы». Вони піднялись на палубу і, наче за командою, разом упали навколішки, репетуючи й голосячи. Тільки грізний окрик капітана примусив їх замовкнути. Показуючи в бік фортеці, Рікорд спитав:

— Ви вже бували в цій затоці?

Узятий на судно в дорозі, курілець-перекладач хоч і не дуже добре розмовляв по-японському, однак легко переклав де запитання.

Японці чомусь стурбувалися ще дужче. Старший із них обережно оглянувся на всі боки і тихенько заплакав; слідом за ним заголосили і всі інші.

— Вони не хочуть відповідати? — спитав Рікорд.

— Так, вони були в цій затоці, — сказав перекладач. — Ось старший плаче і все повторює: «Були… були…»

— Спитай: де полонені російські моряки?..

Тепер знявся вже такий галас, що капітан спересердя тільки рукою махнув і відійшов убік.

Хоч як бився перекладач, хоч і допомагали йому офіцери й матроси, японці товкли все те саме:

— Ми нічого не знаємо… Ми хочемо додому…

На тому й закінчився допит цієї галасливої компанії, якою старший керував, наче церковний регент: тільки він зітхне — і вже всі в сльози; тільки гляне — і всі в крик…

Рікорд наказав відпровадити крикунів у трюм, нагодувати, видати постелі. Вже сутеніло, і океан чимраз вище здіймав неспокійну хвилю, але дозорні «Дианы» й «Зотика» так само пильно несли свою вахту… Рано-вранці вони помітили на підході до затоки Зради з півночі великий японський корабель. Коли б не темінь ночі й не туман, вони побачили б його багато раніше; судно йшло на південь у бік Хакодате або Мацмаю і прослизнуло десь близько від російських кораблів…

Цим разом Рікорд був вдоволений: він захопив у полон шістдесят японців, — саме стільки, скільки й намірявся захопити.

Команда купецького судна пробувала чинити опір: у неї була й зброя, були й боєприпаси. Та коли матроси «Дианы» вихопилися з шлюпок на палубу купця і дійшло до рукопашної, сутичка тривала не довго. Пізніше матроси називали цей бій «ввічливим боєм»: вони не відповідали вогнем на стрілянину противника, а, вдершись на палубу, працювали прикладами й кулаками…

Особливо вдоволений був Рікорд з того, що серед шістдесяти японців знайшовся багатий купчина, власник корабля, якийсь Такатай Кахі. Купець, як видно, збирався з візитом до начальника японського гарнізону в затоці Зради і тому убрався в найдорожчі шовки. Бувши тепер навіть у полоні, він все ж вірив у могутність свого багатства. Він спитав, де капітан, і, підійшовши до Рікорда, промовив урочисто:

— Я — Такатай Кахі. В Японії добре відоме моє прізвище. Крім цього мого корабля, на який ви напали, в мене є ще десять таких же великих кораблів. До того я маю власні рибні промисли. Нарешті, в мене є власні будинки й замок. На мене працюють сотні людей, бо я, Такатай Кахі, дуже багатий.

— Добре! — гукнув капітан, з цікавістю розглядаючи огрядного купчину, — Мені й потрібен був саме такий добродій…

Очевидно, з поваги до власної персони, купець почав говорити про себе в третій особі:

— Такатай Кахі хотів би знати, якою ціною він може відкупитися?

Рікорд дивився на японця з усмішкою:

— Оскільки життя й благополуччя шановного Такатай Кахі безцінні, з мого боку непристойно було б називати будь-яку ціну.

Купець вклонився: він сприйняв ці слова всерйоз; японці навколо нього здивовано зашепотіли і трохи відступили від свого проводиря, наче хотіли підкреслити повагу до нього. А Такатай Кахі дуже сподобався комплімент капітана і особливо, мабуть, у тій частині, яка пояснювала, що викуп буде непотрібний.

— В такому разі, — промовив він голосно і навіть зіп'явся з гордощів навшпиньки, — Такатай Кахі сподівається довідатись, чим пояснити це сумне непорозуміння? Доблесний російський офіцер прийняв мене, напевно, за когось іншого? Смію запевнити доблесного російського офіцера, що я, Такатай Кахі, чиє прізвище відоме по всій Японії, не злопам'ятний. Я погоджуся простити цю помилку…

— Чи ба, як пиндючиться! — весело гукнув хтось із матросів. — Кумедія!..

Капітан суворо блякнув очима в бік веселуна і промовив тим самим шанобливим тоном:

— Непорозуміння викликане, шановний Кахі, поведінкою

японських військових на Кунасірі. Мало того, що вони вдерлися на російську землю і збудували на цьому острові фортецю, вони обманним способом захопили в полон капітана цього корабля і з ним шістьох російських моряків. Кілька днів тому начальник гарнізону повідомив мене через посильного, що цих сімох російських моряків убито… Однак підтвердити де повідомлення в писаній формі він відмовився…

Японець здригнувся й зблід, кругле обличчя його перекосилось:

— Убито?.. Але цього не може бути! Зовсім недавно, авжеж, десять днів тому, Такатай Кахі бачив полонених російських моряків у місті Мацмаї. Я навіть пам'ятаю прізвище капітана… Він дуже люб'язний і виявляв мені пошану за японськими звичаями… Ось я згадав прізвище: капітан Мур!..

Рікорд здивовано перезирнувся з офіцерами: що ж з Головніним? Якщо Мур вважається капітаном, то, виходить, Головнін загинув?..

— Може, ви не точно назвали прізвище, шановний? Прізвище капітана Головнін.

— Ні, ні, — упевнено повторив японець. — Прізвище капітана Мур… Він середній на зріст, плечистий, бороду голить, але

залишає довгі виски, на вигляд суворий, проте очі добрі…

— Та це ж і є Василь Михайлович! — захоплено скрикнув Рікорд, дивлячись, як заясніли обличчя матросів.

— Еге, еге, — підтвердив купець. — Його так і називали: Василь Михайлович…

— Але ви кажете, ніби він виявляв вам пошану за японськими звичаями? Що це значить?

Такатай Кахі усміхнувся:

— Це значить: лягти перед старшим начальником на землю і зображати цілковиту покірність його волі.

— Ні, Головнін такого не допустив би, — твердо сказав Рікорд. — Мені здається, ви не розрізняєте двох людей: Головніна і Мура.

— Пробачте, — забелькотів Такатай Кахі. — Справді, у мене в думках весь час рибні промисли… Мур — молодий чоловік, ставний, вродливий, дуже люб'язний. Він перейняв наші звичаї й охоче лягає на землю навіть перед простими одвідувачами. Солдати глузують з цього. А Василь Михайлович — той суворий і мовчазний, і коли вітається з гостями, то ледве нахиляє голову… Але в особистій розмові зі мною Мур признався мені, що він — капітан «Дианы», і якщо буде моя ласка дати полоненим трохи грошей, то краще, коли ця допомога дістанеться матросам через нього, Мура…

Тепер посміхнувся й Рікорд:

— Зрозуміло… Це схоже на Мура. Але яка ж паскудна душиця, чорт би його взяв!

Японець чомусь перелякався; він знов заговорив з поклонами, притискуючи руки до грудей:

— Ви можете вірити Такатай Кахі, — в нього десять отаких самих кораблів і власні рибні промисли!

— Та зажди ти з своїми промислами! — відмахнувся від нього капітан. — Виходить, вони живі? Де їх тримають? У Мацмаї? — Він обернувся до матросів. — Ви чуєте, хлопці? Наші товариші живі… Ура!

Дружне матроське «ура» прогриміло над «Дианой» і повторилось на «Зотике», мов луна. На якусь хвилину Рікорд забув і про японського купця, і про його супутників. А, купець злякався шумної радості моряків, не добрав, що діється, втратив осанку й важність і гулькнув у натовп полонених.

Двоє дужих матросів ледве знайшли його в тісному натовпі, вивели і знов поставили перед капітаном.

— Вам не загрожує небезпека, шановний Кахі, — сказав капітан, з посмішкою озираючи скуйовдженого, пом'ятого купця. — Ви розповіли нам велику, радісну звістку…

Купець враз цілковито змінився; він, як виявилось, дуже швидко пристосовувався до змін обстановки. Поправляючи свій зім'ятий халат і знов прибираючи солідну міну, він мовив навіть з важністю:

— О, Такатай Кахі не знає страху! Це, бачите, з радощів наші мене… ну, обнімали… Я думаю, тепер, після того як ви довідались про своїх друзів, ви не знищите мого корабля? На ньому так багато сушеної риби… Якщо вам потрібні заложники… візьміть половину моїх матросів… але корабель не повинен загинути. Ви не допустите цього, капітане?

— Як бачу, матроси для вас — річ другорядна? — поцікавився Рікорд. — Судно куди дорожче, правда?..

Японець глибоко зітхнув і мовив смиренно:

— Людина — лише дитя долі. Сьогодні вона жива, а завтра її нема. Але корабель може служити й завтра.

— О, та ви ще й філософ? — лагідно, насмішкувато здивувався Рікорд. — Треба сказати, ваша філософія комерції не дуже людинолюбна… Можете заспокоїтись: я не зазіхаю на ваш корабель. Він може йти собі в Японію чи куди ваша воля. Всі ваші люди будуть звільнені. А ви, пане Такатай Кахі, поїдете в невелику подорож на Камчатку. Ви житимете в Петропавловську до самого того дня, коли ваші співвітчизники звільнять наших співвітчизників… До речі, можете написати листа своїм родичам або губернаторові Мацмая, щоб вони потурбувалися про ваше звільнення.

Купець відсахнувся і, мабуть, сів би на палубу, коли б інші японці не підтримали його ззаду…

— Я, Такатай Кахі, віддаю вам тридцять… хочете, сорок… хочете, п'ятдесят чоловік?.. Навіщо ж вам я, і старий, і непрацездатний?

Рікорд обернувся до своїх офіцерів:

— Спершу я думав узяти в полон шістдесят або сімдесят японців. Тепер гадаю: досить цього одного. А він, як бачите, роздає своїх підлеглих, наче вони мішки з рисом чи сушена риба…

— Я віддам усіх шістдесят, — плаксиво вигукнув Такатай Кахі. — В мене ж невідкладні справи! Розумієте, я поспішаю в Хакодате. В цьому місті призначені великі торги…

Дивлячись на нього з містка зверху вниз, Рікорд спитав суворо:

— Ви людина, Такатай Кахі?

Японець дивився спантеличено:

— Атож, звичайно…

— А людина — дитя долі?..

— Я це сказав… Правильно.

— То й скоріться своїй долі. Ідіть і пишіть листи.

Рушивши за матросом, купець понуро зробив кілька кроків і, наче спіткнувшись, зупинився. Тепер він чомусь дивився на Рікорда з сяючою посмішкою. Капітан сподівався чергових вивертів, пропонувань багатого викупу, щедрих обіцянок. Але Кахі вже чудово оцінив обстановку. Він промовив, кланяючись і тихенько сміючись:

— Така щаслива несподіванка!.. Я, Такатай Кахі, дуже радий!.. Більш за те, я щасливий… Мені доведеться подорожувати в товаристві таких освічених людей!.. Яка завидна доля… Я справді дуже щасливий, мій доблесний капітане!..

Хтось із матросів голосно зареготав:

— Ну й лисиця!..

Того ж дня «Диана» й «Зотик», не починаючи воєнних дій проти японської фортеці, залишили Кунасірі. Кораблі йшли на північ, до далеких берегів Камчатки. Визволення полонених відсувалося ще на рік, але Рікорд тепер був певен в успіху справи. Він міг би пошкодувати тільки за одним: що не знав, які події сталися за цей час у Мацмаї, в глухій, відрізаній від світу губернаторській в'язниці і в самому загоні Василя Головніна…

* * *

Мур плакав від люті і проклинав самого себе: як могло статися, що втечу полонених перші помітили караульні? Якби він подав сигнал тривоги в ті хвилини, коли полонені вибралися, він би напевно дістав подяку від самого буніоса… Що могло бути за огорожею? Втікачі, звичайно, вчинили б опір. Оце й важливо! Може, тепер би їх лишилося менше. Бо коли б були жертви з японського боку, то й ті лиха доскочили б… І треба ж було, щоб отаке нещастя спостигло: завжди пильний, чуткий до кожного шурхоту вночі, він ганебно проспав вирішальні хвилини. А тепер, чого доброго, японці могли запідозрити й його в співучасті. Прокляття! Вперше за час полону в отакі дурні пошився… Погоня кинулась за втікачами аж уранці, а за цей час вони ж, певно, далеко зайшли…

А що як погоня скінчиться невдачею, і втікачів не переб'ють, і вони не загинуть у дорозі? Що, як їм пощастить дістатися до Сахаліна, до Охотська, до Петербурга? Тоді вся Росія назве їх героями, а його, Мура, зрадником. Доннерветтер! Він не дасть їм

далеко втекти! Але як він може не дати? Японці йому не вірять, а Цей дикун-курілець не приховує жалю, що не втік з Головніним, і злісно в очі глузує з Мура…

В розпачі, в небувалому збентеженні Мур падав на свою койку, гриз ріжок цупкої ковдри, пробував забутися, але йому вчувалось, що наближаються голоси, і він схоплювався, вибігав на тісний дворик, сподіваючись, що погоня повернулася з удачею, що солдати скажуть: «Втікачі билися до останнього». Та він помилявся: над тюрмою стояла все та сама насторожена тиша…

А курілець глузував. Чорні, глибоко запалі очі дивилися на Мура суворо й зухвало, наче два хижаки, визирали вони з-за хащі брів, і губи кривилися в посмішці.

— Кепсько, мічмане. Авжеж, дуже кепсько… У нас на острові такий порядок: коли людина обманює всіх і любить тільки себе, її вбивають.

— Цить ти, дикий виплодку!.. — Істерично верещав Мур, — Уб'ю… Ти призведеш мене до злочину…

— Ти вже вчинив злочин, — спокійно й байдуже відповідав Олексій. — Ти все одно що мертвий…

Затаївшись на койці, Мур намагався уявити собі картину втечі. По-перше, вони ж, звичайно, готувалися довгий час. І весь цей час вони таїлися від нього, маскували кожен свій крок, боялися мовити при ньому необережне слово. Яка образа! Критись від товариша, з котрим довелося стільки пережити. Він мав право виказати їх навіть з почуття глибокої кривди. Та це лишиться на їхній совісті: вони покинули товариша самого… Отже, вночі, після обходу патруля, вони нищечком вибрались на дворик, зробили підкоп і втекли… Куди вони втекли? В якому напрямі?

Картину втечі Мур уявляв приблизно правильно лише до тюремної стіни. Він не знав, що тут, у проході під стіною, втікачі зазнали першої невдачі…

Коли, притиснувшись до землі, Головнін пролазив крізь цю вузьку нору, нога його ковзнула по вологому грунту і щось гостре вгородилося в коліно. Він зціпив зуби, щоб не скрикнути. Невже й тут, на глибині, охоронники порозставляли пастки? Зігнувшись, він намацав гострий кілочок. Так, попід стіною проходив непомітний підземний частокіл. За хвилину мовби перестало боліти. Кілька разів він обмацував поранене коліно, здавалося, все гаразд, він міг вільно йти…

Вузенькою стежечкою шестеро вийшли на дорогу, обійшли кладовище і, дотримуючись посадок, ховаючись у чагарях, минули останні розкидані будівлі міста, за якими починалися гори.

План дальших дій було намічено ще в тюрмі. Горяними неходженими нетрями вони втечуть якнайдалі від Мацмая, вночі зійдуть з гір на берег, захоплять рибальську байдару, силою візьмуть в одному з сіл трохи харчів і вирушать у море. Та вже на цьому першому підйомі Головнін відчув такий біль у коліні, що без допомоги товаришів не зміг іти.

Все ж він ішов, спираючись на руки товаришів і на ціпок, уперто видирався на виступи скель, пролазив крізь чіпкі зарості терняку, повз по кам'яних осипах, тягнучи розпухлу ногу. Цей шлях у гори й далі, по засніжених вершинах хребтів, преправи через ущелини й провалля, нічні спуски в долини й до берега та днювання на скелях, під холодним квітневим вітром і дощем, — все уявлялося йому тяжким гарячковим маренням.

Запаси провізії незабаром вичерпались. Вони їли траву й пили воду з гірських струмків. Розкласти вогнище, щоб зігрітися і просушити одяг, вони не наважувались: їх неминуче помітили б селяни з численних прибережних селищ. А нічні пошуки човна на березі давали все нові розчарування, — байдари або пильно охоронялися, або траплялись несправні чи малі.

Темної, непогожої ночі на переході через міжгір'я Хлєбников зірвався в провалля. Товариші позв'язували пояси і намагались обслідувати ущелину, але матрос Васильєв, спустившись униз кам'яним укосом, не досяг дна.

Дивним і чудесним могло здатися, що штурман Хлєбников лишився живий. Видно, велика була сила й жадоба життя в цієї людини, — розбитий, напівпритомний, він вибрався з провалля і сказав задихаючись:

— А все-таки… все-таки ми втечемо!

Солдати вже гналися за полоненими слідом. Перед стрімчастою стіною бескиду, що піднеслась на стометрову височінь, Головнін сказав, упустивши ціпок:

— Тут і край моєму шляху… Далі йдіть самі. Не треба ні вмовляти мене, ні підбадьорювати. Так уже сталося, що на самому початку дороги я вибув із ладу. Але ви ще зможете захопити човен і втекти в Росію…

Матрос Спиридон Макаров, похмурий силач, з біцепсами як манільський канат, спроквола, важко опустився на камінь:

— Що й казати, Василю Михайловичу… На таку стіну і я, мабуть, не видерусь.

— Ти дужий, Макаров. Ти видерешся. Часу по-пустому не марнуйте, ви ще встигнете втекти.

Від берега долинув свист; матрос прислухався, мовив байдуже:

— Зовсім близько і, видно, по сліду йдуть. Минулої ночі,

коли ми на сушилах рибу шукали, помітив я, що хтось наші старі сліди паличками повідзначав. Третю добу біля цих скель тупцюємось, і чудно, що досі вони нас не накрили…

— Бояться, — впевнено сказав Васильєв. — Знають, що по-мирному не здамося.

Головнін повторював наполегливо:

— Поспішайте… Якщо вам пощастить дістатися до Охотська, — а головне, від японського берега в море утекти, — перекажіть там, в Охотську, що я нітрохи не шкодував за тим, що так зробив… Краще тут, на скелях умерти, ніж довіку в полоні у самураїв нудитись.

— Вони постараються взяти вас живим, — сказав Макаров. — А це значить, — знову полон. Може бути й гірше…

Капітан похитав головою:

— Живим я не здамся. Камінням одбиватимусь, — їм. неодмінно доведеться стріляти…

— Як же це виходить: не по-нашому, не по-матроському, Василю Михайловичу, — втрутився Шкаєв. — Ми на скелі сидітимемо і дивитимемось, як наш капітан, поранений, один проти сотні самураїв б'ється? Ні, не годиться ваше рішення: разом ми служили, разом страждали й надіялись, разом нам і помирати.

— Спасибі за дружбу, Михайле, а тільки і вірність, і дружба не повинні привести нас до спільної біди. Я не з розпачу, ні, я обдумано це все кажу: ви зможете ще втекти, а мені на цей бескид однаково не вилізти.

— Тоді і я залишусь, — зітхнувши, рішуче вимовив Шкаєв. — Без вас я далі не піду.

— Ти хочеш повернутися в полон?

— Я теж битимусь до останнього подиху. Нехай уб'ють, це краще, ніж полон.

— А легко мені буде знати, що Михайла Шкаєва вбили через мене?

— Ні, ви думатимете інакше: вбили тому, що хотів на батьківщину повернутись.

Хмурий Макаров несподівано усміхнувся:

— А все-таки ми спробуємо, Василю Михайловичу! Спробуємо вилізти на бескид… Ви за мій пояс держіться, він міцний, витримає…

— Руки твої не витримають, Спиридоне…

Макаров неквапливо засукав рвані рукави.

— Підкову колись розгинав… Вершковий прут залізний, як мотузку, намотував. І куди тільки сила поділась?.. Е, та чого там думати, — витримаю!

Облава була вже зовсім близько від бескиду. Скоряючись волі

товаришів, Головнін підвівся з каменя і, обережно ступаючи на поранену ногу, підійшов разом з Макаровим до стрімкої базальтової стіни.

Вони видряпувалися по малому, звивистому річищу струмка. Віками вода розточувала цю литу сіру брилу, але в скелі утворився лише вузенький проріз, — навіть силі води й часу не піддався базальт… Дивно, як удержувався Макаров на цьому здибленому камені та ще й ніс на міцному плетеному поясі пораненого капітана.

Біля верхнього пруга скелі Головніну довелось випустити з рук пояс Макарова, інакше матрос не зміг би здертися через виступ на вершину. Капітан учепився за маленьке деревце, що виросло в тріщині під самою вершиною скелі, і поставив здорову ногу на гостру зазублину каменя. Останнім величезним зусиллям Макаров перекинув своє тіло через виступ… Він хотів підвестися й подати капітанові пояс, та невдало ступив і впав на камінь над самісіньким урвищем. Головнін гукнув його, але матрос не відгукнувся, — він знепритомнів.

Хвилину й дві капітан висів над урвищем, тримаючись за маленьке деревце. Камінь під його ногою виломився й загуркотів униз, і тільки ця миршава гілочка тримала знесилене тіло капітана. Випустити гілку з руки, — і враз кінець мученицькому шляху. Він глянув униз: далеко по крутому підніжжю скелі повільно здиралися Васильєв і Шкаєв. Ні, випустити гілку значило б згубити й товаришів. Їх треба попередити, вони встигнуть відсторонитися. Він крикнув, але матроси не почули; розплатавшись на камені, вони лізли вгору.

— Я падаю… зриваюсь! — повторив капітан, уже сунучись рукою вниз по гнучкому стовбуру деревця. Звичайно ж, Васильєв і Шкаєв не могли його почути: це був не крик, — хрипіння. Але Макаров розчув. Крізь тяжкий сон, крізь непритомність до нього долинув хрипкий шепіт Головніна, і перше, що відчув матрос, був пекучий страх: а що як він не встигне прийти на допомогу? Звівшися рачки, ніби несучи на спині надсильний тягар, Макаров висунувся з-за краю урвища. Він зрозумів: лишилися якісь секунди, — посиніла рука Головніна ледь удержувалась за нахилене деревце.

— Тримайтесь! — скрикнув матрос. — Я йду…

Опустившися з кручі, висячи на ліктях, він намацав ногою маленький виступ каменя біля грудей Головніна.

— Беріться вільною рукою за пояс…

— Але камінь хитається, він не вдержить нас двох…

— Беріться міцніше, вдержить!..

Тепер вони обидва повисли над урвищем, спираючись на

малий виступ. Надовго, на все життя запам'ятав Головнін ці повільні секунди: бляклу синяву неба, низьку хмару над бескидом і терпкий, смолистий дух ялинки, до якої торкнувся він обличчям… Силач Макаров вибрався на бескид, важко упав на груди і тут же враз обернувся, підхопив капітана під лікоть. Довгий час вони лежали поруч над краєм урвища. Далеко-далеко внизу, наближаючись до бескиду, довгим розрідженим цепом ішли японські солдати. Та облава вже була не страшна; моряки знали: видиратися на цю кам'яну стіну солдати не наважаться.

На цьому довгому й важкому шляху по скелях, по вершинах надхмарних хребтів бували хвилини і навіть години, коли й капітан, і матроси знову вірили в свою удачу. Вночі, зійшовши з гори на берег, вони знайшли під навісом великий човен і в ньому — все потрібне в дорозі: снасті, й мережі, і відра для запасу прісної води. Саме про таке судно мріяв Головнін, і кінець кінцем його знайшли. Капітана не збентежило й те, що провізії вже не лишилось: є мережі, буде й риба, а десь на острові, — їх багато біля берегів Японії, — вони добудуть усе потрібне для дальшої дороги. Аби тільки розвернути цей човен, — він стояв бортом до моря, — аби тільки зсунути його з піску…

Мало не до світу билися вони коло човна, та спустити його на воду не змогли. І це вже вдруге така зла доля! Майже на волі… І знову тюрма! Капітан зрозумів тоді, що його мрія про втечу так і залишиться мрією: матроси аж хитались від виснаження, зранений Хлєбников кілька разів падав на пісок… Вдень на схилі гори, в густих чагарях їх оточили солдати. Головнін бачив, як в'язали вони руки Хлєбникову, як відбивався Шкаєв від цілого взводу самураїв. Симонов та Васильєв майже не чинили опору, — вони були надто кволі… Стиснувши рогатину з ножем на кінці, поряд з капітаном лежав Макаров.

— Ми будемо битись, капітане?

— Авжеж, будемо битись.

— Їх дуже багато, — мабуть, понад сто чоловік…

— Все ж спробуємо відбитись. Потім візьмемо в селі маленький човен і втечемо до берега Сахаліну…

— Де ж ми добудемо провізію, капітане?

— В першій-ліпшій рибальській хатині. Іншого виходу в нас нема.

— Я слухаю, капітане. Добре, якщо нас не помітять… Тільки вони обшукують кожен кущ. Дивіться, четверо йдуть просто сюди.

Головнін підняв свою рогатину:

— Ось коли знахідка Васильєва, долото, здасться…

Крізь сплетене віття чагарів Макаров пильно вдивлявся в японців, що підходили все ближче.

— Зараз ми цих чотирьох уб'ємо, капітане.

— Так. Першими треба зняти тих, що з рушницями.

Матрос обернувся до Головніна; обличчя його зблідло:

— А як же з нашими товаришами? Японці ж метатимуться? Василю Михайловичу! Вони повбивають наших…

Ніколи ще не бачив Головнін силача Макарова таким розгубленим. Він розумів: Макаров не боявся за себе, — цей бувалий моряк не раз рискував життям, щоб врятувати його, капітана, щоб допомогти товаришам. А тепер він правильно зміркував: японці, безперечно, помстяться за смерть своїх солдатів, і це буде розправа над Хлєбниковим, Шкаєвим, Симоновим, Васильєвим. Рішення в Головніна виникло зараз же: він уткнув рогатину долотом у землю і повільно підвівся.

— Я беру всю відповідальність на себе. Я говоритиму, що наказав вам тікати разом зі мною і погрожував карою в Росії, якби ви не погодилися. Я не хочу, Макаров, бути причиною загибелі чотирьох наших друзів…

Матрос теж звівся на ноги:

— Спасибі, капітане… Ви — людина!..

Три десятки японців з галасом оточили двох моряків. Головнін вийшов на галявину і мовчки простяг офіцерові складені руки. Тонко плетений шнур врізався в кисті, петлею ліг на шию,

обплутав ноги… Макаров став поряд з капітаном і, дивлячись просто в очі офіцерові холодними й злими очима, вимовив повільно й хрипко:

— Не смійте штовхати капітана, — він поранений… Василю Михайловичу, я вас нестиму.

У далекій дорозі до міста Мацмая Головнін не раз згадував слова Шкаева, сказані матросам, ще як ішли в Хакодате: «Дуже, брат, нагадує мені країна ця японська двоповерховий, будинок… Тільки нагорі — звір'я, а внизу — люди». Внизу, в самій гущі народній, полонені зустрічали людей. Рибалки з прибережних селищ не образили полонених жодним словом. Величезні юрми зустрічали моряків дорогою, поблизу сіл, і старі люди шанобливо кланялись змученим подорожанам, жінки й діти несли їм скромні подарунки — жменю рису, дзбан молока — і просили конвойних солдатів розв'язати або попустити вірьовки.

У місті Мацмаї, в похмурому дерев'яному замку, Головнін сказав буніосу:

— Я знаю тепер Японію — таємничу, заборонену країну… Для мене вона перестала бути таємничою.

Губернатор криво посміхнувся:

— Варто було задля цього рискувати?

— О, певно! — відповів Головнін. — Мореходці часто рискують заради відкриттів.

— Як видно, вам сподобались гірські вершини? — насторожено спитав губернатор.

— Ні, інші вершини, — сказав Головнін. — Вони — в душі народу, і вам їх не заслонити…

— Ідіть в тюрму і помоліться своєму богові! — з люттю викрикнув губернатор. — Той іноземець, що бачив у Японії надто багато, може позбутися очей…

* * *

Мур тріумфував: утікачів захопили! Про це йому розповів караульний солдат. Тепер вони брели десь у горах Мацмаю всі шестеро, з зв'язаними, як і раніше, руками й ногами. І, напевно, матроси проклинали Головніна… Але невже всі шестеро живі й здорові? Не може бути. Тут караульний, звичайно, помилився: Федір Мур чудово знає і капітана, і Андрія Хлєбникова, і всіх інших. Не такі вони люди, щоб наліводорозі до волі здатися без бою.

Нетерпеливо чекав Мур, Коли прийде Теске, — перекладач, певно, знав більше за караульного.

А Теске прийшов задуманий і сумний; з тривогою сказав він мічманові, що капітан і штурман Хлєбников поранені, Здивований і настроєм, і тоном Теске, Мур спитав:

— Вас, здається, засмутило, що ці злочинці зазнали кари, на яку заслужили? Їх покарала сама доля!..

Молодий японець глянув на нього вражено:

— Ви називаєте своїх товаришів злочинцями?

Мур відповів роздратовано:

— Я давно вже порвав з цими людьми. Але скажіть, що з ними? Капітана й Хлєбникова поранено в сутичці? Вони відбивались і когось убили? Може, вони повмирають ще в дорозі?

— Ви цього хотіли б, мічмане?

— Я ніколи не співчував злочинцям…

— Ні, вони житимуть. Вони не оборонялись. Капітан поранив себе ще тут, коли залишав це дворище, а Хлєбников зірвався в ущелину. Мені дуже приємно сказати вам, що вони житимуть. Знаєте, чому мені приємно сказати це вам? Тому, що в нас, у Японії, таких людей, як ви, називають двома словами: чорне серце…

Мічман мовчки підвівся з лави і повільно почвалав у свою тісну комірку. Він хотів би відповісти японцеві на образу, але якими словами відповісти? Теске ще може образитись і при нагоді завдати якої-небудь неприємності. Дивно, що навіть цього губернаторського служку Головнін зумів прихилити до себе і покорити, хоч Мур не пам'ятав, щоб капітан запобігав перед ким-небудь з японців…

У тиші й темряві комірки мічман довго обмірковував теперішнє становище. Воно-таки й не слід, мабуть, жалкувати за тим, що він не зміг перешкодити втечі. Двоє найнебезпечніших противників поранені і, головне, втратили всяке довір'я японців. Він, Мур, не пробував тікати, отже, заслужив ще більшого довір'я. Тепер використати б лише цю перевагу, обвинуватити втікачів, накликати на них гнів буніоеа й японського уряду… Він скаже, авжеж», скаже, що всі вони, шестеро, друзі й сподвижники Хвостова та Давидова, що йшли вони в Японію нападати, захоплювати полонених і грабувати, що це лише початок воєнних дій Росії проти японської держави… Пригадується, він десь колись читав про Фер— нанда Кортеса, конкістадора, який завоював Мексіку… Кортес зруйнував і спалив свої кораблі, щоб ніхто з його соратників не спробував повернутись на батьківщину до цілковитої: перемоги. Мур наслідує приклад Кортеса: більше, ніж кораблі, — він спалює батьківщину за собою. Він не

повернеться до Росії, а купить собі волю ще тут, в Японії. З цього й починається його відважний, неповторний шлях. А якщо доведеться повернутись? Не страшно, шестеро моряків однаково вже не будуть живі. Мудрість каже: мертвим сорому нема. І якщо в Росії він назве їх, мертвих, боягузами й зрадниками, хто зможе спростувати його слова?..

Він повторював собі: рішучість! Перші кроки вже зроблено, і треба з перемогою закінчити цей шлях.

Але яку неприємність розповів караульний офіцер! Виявляється, не тільки шістьох утікачів, а й його, і курільця буніос наказав перевести в тюрму: За що ж його, Мура, вирішили оселити разом з арештантами? За покірність? Які порядки в цій Японії! Він був слухняний, чемний, ретельний, навчав російської мови перекладачів, надписував віяла, кланявся і плазував перед кожним хоч трохи знатним відвідувачем, — і за це все його в тюрму?

Гаразд, він знову скориться. Ні, не довго пробуде він у тюрмі. Вже при перших допитах буніос зрозуміє, що перед ним не змовник, не бунтар, — людина добропорядна й добронравна.

В судовому приміщенні, де Мур уперше після розлуки побачив повернутих втікачів, він одразу зауважив одну приємну зміну, йому й Олексієві наказано було стати трохи осторонь групи Головніна. Відстань між ними була не дуже велика, та все ж це вже була відстань! У бік втікачів Мур навіть не позирнув, невідривно стежачи відданим поглядом за кожним рухом буніоса… Якийсь час губернатор неголосно радився з чиновниками, — ця хвилина й здалася мічманові слушною… Він ступив крок наперед і, склавши руки на грудях, нахиливши голову, всім виглядом своїм удаючи покірність долі, заговорив тихим, тремтячим голосом:

— Матроси… Я звертаюся до вас… Я знаю, ви не винні. Капітан і штурман примусили вас зважитися на цю страшну, безглузду спробу тікати. Прошу вас, кажіть нашому доброму буніосу саму правду. Як перед богом, так і перед ним!..

Губернатор поморщився і зробив знак рукою, наказуючи Мурові відійти вбік. Звертаючись до Головніна, він спитав:

— Відомо вам було, капітане, що, коли б вам пощастило втекти, я і ще багато чиновників позбулися б життя?

— Ми знали, що караульні могли б зазнати кари, — мовив Головнін. — У Європі в таких випадках відповідають караульні. Але ми не думали, що японські закони такі суворі й жорстокі, щоб карати людей нічим не винних.

Мур. знову рішуче виступив наперед:

— Неправда, мій дорогий буніосе!.. Капітан свідомо каже

неправду. Я сам пояснив йому, і штурманові, й матросам, що в Японії є про це дуже суворий закон…

Моряки здивувались, що губернатор мовби не звернув уваги на ці мічманові слова.

— Хіба в Європі є закон, — спитав губернатор суворо, — за яким полонені можуть рятуватися втечею?

— Такого друкованого закону нема та й бути не може, але оскільки ми не давали слова честі, ми вважали свої дії дозволеними.

Мур голосно засміявся; усі чиновники й губернатор обернулися до нього, а мічман, удаючи, ніби йому не сила стриматися, все хихикав у рукав.

— Що з цим чоловіком? — спитав губернатор у Теске. — Він хворий?..

Молодий японець відповів квапливо:

— Так… Є ознаки… Він усе частіше висловлює безсовісні думки.

— Які це думки?

— Такі, що можуть виникнути тільки у зрадника…

— Мені шкода цього чоловіка, — повільно вимовив губернатор, уважно оглядаючи Мура. — Однак він хоче говорити? Нехай говорить.

— Вас знов обдурюють, мій буніосе! — вигукнув Мур засмучено. — Капітан одверто глузує з вас. В Європі втеча з полону карається не менш суворо, ніж у вашій країні…

Нерухомі очі губернатора немов оскліли; запалі, старечі губи притаїли посмішку:

— Ви починаєте робити успіхи, мічмане… Щоправда, успіхи не похвальні для офіцера. Не забувайте, що всі ви однакові для мене, хоч ви особисто й не встигли втекти.

— Але я й не пробував тікати, мій буніосе! — скрикнув Мур перелякано. — Я тільки удавав, що погоджуюсь, щоб вам про все розповісти…

Чиновники засміялись, а губернатор промовив неголосно й байдуже:

— Скидається на те, що ви і в екіпажі «Дианы» були тільки для того, щоб виказувати японській владі секрети свого командира?..

Він кинув Головніну:

— Коли Федір Мур погоджувався тікати разом з вами, ви вірили йому?

— Так, безумовно, — твердо сказав капітан.

— А тепер… кого ж він обманює, вас чи мене?

— Вчинки мічмана Мура лишаються на його совісті. Коли ми

збиралися тікати, ми були певні, що він тікатиме з нами. Але потім він злякався. Пізніше ж, я думаю, у нього виникли власні плани: зрадити товаришів і повернутися до Росії самому. Він, мабуть сподівався, що зможе звести на нас наклеп і тим загладити свою провину…

Мур здригнувся і відступив до стіни; бліді губи його тремтіли; пальці намацували комір і не могли відстебнути. Чомусь Головнін згадав у цю хвилину, як поводився мічман у південноафриканській гавані, як ховався він за шлюпкою, з якою готовністю супроводив на борту «Дианы» англійського офіцера, як опинився біля дверей капітанської каюти, коли Головнін спалив секретний документ. Хто ж він був, ставний, вродливий Мур? Людина без роду, без племені, завжди ладна перейти на бік сильного противника? його, капітанова, провина, що вчасно не зірвав він маску з цієї солоденької фізіономії. Та тепер він знав: плани хитрого німчика розгадано безпомилково, і не відмовитись Мурові від своєї згоди на втечу, — стіною стане вона, ця згода, між ним і японською владою.

Знову порадившись із своїми помічниками, губернатор спитав:

— Чи правда, капітане, що посланник Резанов сам затіяв напад на японське селище в бухті Аніва у жовтні 1806 року і згодом на Ітурупі? Він дав такий наказ лейтенантові Хвостову, але пізніше від нього відмовився, а Хвостов все-таки виконав його наказ?

Головнін подивився на Мура: той уже отямився і жадібно слухав перекладача:

— Про такий наказ Резанова ніхто з нас не чув, — сказав капітан.

— Недавно нам розповіли про це курільці. Дивно, що навіть курільці це знають, а вам, капітане, не було відомо…

— Мічман Мур називає себе німцем, а не курільцем, — зауважив капітан. — Я певен, що лише він міг вигадати таку версію…

— Це не вигадка! — різко відгукнувся Мур. — Ви ж знаєте, що це правда. Ви обіцяли казати саму правду і знов обдурюєте достойного буніоса! Ви навіть запевняли, буцімто не були знайомі з Хвостовим? А ваша записна книжка? В ній чорним по білому записано прізвища Хвостова й Давидова і навіть їхні адреси… Чому ж ви не хочете признатися у всьому до кінця? Хіба ви не приховували від матросів секретні завдання експедиції? Я відкриваю тут усе з цілковитою щирістю: нехай буніос знає, що наша експедиція була розвідковою, що Росія готується завоювати Японію…

— Якщо завдання експедиції були секретні, звідки ж вони стали відомі вам? — посміхаючись, спитав Головнін.

Японці перезирнулись і засміялися. Шкаєв рішуче ступив до Мура і, стиснувши кулаки, прохрипів йому в обличчя:

— Як вам не совісно? Хіба ви ніколи не сподіваєтесь бути в Росії?

— Мовчи! — наказав йому Хлєбников.

Повагом, мов нехотя, матрос повернувся в шеренгу. Мур злякався; він бачив: навіть у присутності стількох японців Шкаєв був ладен кинутись на нього.

Передавши помічникові папери, буніос підвівся, два охоронці підтримували його попід руки.

— Отже, в мене останні запитання, — промовив він втомлено. — Ви тікали з полону з єдиною метою, щоб повернутись на батьківщину?

— Так, — дружно озвалися полонені.

— А далі ви побачили, що втекти неможливо і лишалося вмерти у лісі або в морі?

— І це правильно, — озвався Хлєбников.

Старий пожував запалими губами, гірко поморщився, але несподівано жовте зморшкувате обличчя його розпливлось у посмішці:

— Все це дуже наївно! Хіба ви не можете позбавити себе життя, не виходивши з тюрми?

— Все ж у нас була надія, — сказав Головнін.

— Ні, не надія, — страх! — твердо, чітко промовив Мур. — Ви боялись кари за дії свого дружка Хвостова і за те, що ви — російські військові розвідники… Теске, я прошу перекласти буніосу мої слова.

— Ви марите, мічмане, — лагідно відповів Теске. — Ви хочете занапастити і себе, й інших…

Буніос різко підняв голову, невдоволено підгорнув губи:.

— Цей божевільний стає надто настирливим. Пізніше постарайтесь заспокоїти його, Теске… Скажіть полоненим, що їх прагнення повернутись за всяку ціну на батьківщину я не вважаю злочинним. Вони не завдали Японії ніякої шкоди, нікого не скривдили в дорозі, свавільно не взяли навіть жмені рису… Тому, як і раніше, я дбатиму про них.

— Боже мій, та що ж це діється?! — в розпачі прохрипів Мур. — Японці мені вже не вірять… Вони не вірять чесним признанням, ідіоти! Тут усі вирішили згубити мене!..

Теске підійшов до нього і промовив, як і перше, лагідно:

— Мій обов’язок переказати ці образливі слова буніосу…

Мур схопив його руку і припав до неї губами:

— О, ні!.. Не треба… Ви мій рятівник… Ви — друг…

* * *

Моряки двох голландських кораблів, що прибули в Нагасакі з європейських портів, розповідали японським урядовим чиновникам про величезні зміни в Європі. Аж тепер довідались в Японії про вступ наполеонівських військ у Москву, про грізну пожежу, яка знищила древню російську столицю, і про повний розгром російськими військами «непереможного» Бонапарта…

При японському дворі відразу ж заговорили про дальші відносини з Росією.

З кожним днем ці тривожні розмови ставали все голосніші. Велика й могутня сусідня держава, що вщент розбила війська переможця всіх європейських армій, мала всі підстави образитися за знущання, яким піддали японці російських моряків.

Новий губернатор, що прибув у Мацмай, дуже добре розумів, яку величезну силу являла тепер собою Росія. Він вважав за потрібне зараз же мирно уладнати неприємну історію з полоненням російських моряків і написав до столиці листа, пропонуючи зв'язатися з прикордонним російським начальством.

Цим разом японський уряд відповів не гаючись. Він не заперечував проти мирного врегулювання цього досадного випадку, але вважав потрібним, щоб російська прикордонна влада пояснила, як вона ставиться до дій Хвостова, і це пояснення доставила у відкритий для деяких європейських держав порт Нагасакі…

Губернатор Аррао Тадзімано Камі не дуже зважав на здавна заведену улесливу форму урядового листування. Він був зятем генерал-губернатора столиці, людини найбільш близької до японського імператора, і знав, що його різкість йому проститься. Він написав другого листа, пояснюючи, що росіяни неминуче запідозрять японську владу в підступництві, бо справу можна було уладнати на Мацмаї або навіть в одній з курільських гаваней, і не було ніякісінької рації вимагати приходу російських кораблів у далекий південний порт Нагасакі.

Цей лист викликав у столиці гарячі суперечки. Губернатор Мацмаю пропонував, щоб уряд сам порушив закон. Ні, жодній європейській державі не було ще дозволено посилати свої кораблі в будь-який японський порт, крім Нагасакі…

Аррао Тадзімано Камі тепер остаточно розлютився. Він написав: «… Сонце, місяць і зорі, творіння рук божих, в русі своєму непостійні і зазнають змін, а японці хочуть, щоб їхні

закони, складені кволими смертними, були вічні й незмінні: таке бажання смішне, нерозсудливе».

За кілька днів Камі одержав нове рішення уряду: переговори з росіянами доручалися мацмайському губернаторові, і їх можна було провадити в Хакодате. Сілого Камі усувалося з губернаторського поста. Він, очевидно, був занадто вже гострий. А втім, сановний тесть не дав скривдити свого зятя: Камі дістав призначення на ще важливішу посаду, — тепер він іменувався головним начальником над казенними будовами по всій державі.

Теске сміявся:

— Ось що значить мати порядного тестя!..

Полонені не могли не помітити, що ставлення японського начальства до них і поводження караульних солдатів з кожним днем кращало. З них познімали вірьовки, видали їм кращі постелі, потім перевели з тюрми будинок, де вони вже були, але без грат. До них знову стали заходити важні гості із звичайними своїми просьбами написати що-небудь на спомин. Серед гостей був купець, який приїхав із Нагасакі. Він розмовляв з голландськими моряками і тепер був дуже здивований: росіяни тут, в Японії, не знали про те, що Наполеон узяв Москву…

— Цього не може бути, — переконано сказав Головнін. — Я думаю, голландці вас обдурили…

— Але вони показували англійські й французькі газети! Я сам трохи читаю по-англійському… Москву спалено, і більше вона не відродиться. Подумати тільки: така величезна держава перестала існувати…

— Ви не знаєте, що таке Москва! — гаряче вигукнув Хлєбников. — Я можу повірити, що її спалено, але ніколи не повірю, щоб ворог святкував у ній перемогу. А ви кажете не тільки про Москву, — про всю Росію! Ми то вже батьківщину свою знаємо: нема в світі сили, щоб народ наш змогла скорити…

Купець перезирнувся з іншими сановними гістьми:

— Дивні ви люди, росіяни! Ви не хочете вірити фактам?..

Мур виступив наперед; він викинув уперед руки, відкинув голову, мовив трагічно:

— Я вірю… Наполеон — це геній війни.

Головнін засміявся:

— Ну точнісінько, як десь на сцені в провінції… А тільки стане ваш геній побитим песиком. І ще не відомо, чи пощастить йому благополучно вибратися з Росії!..

Михайло Шкаєв наче забув, що перед ним не француз, а японець, потряс перед самим носом купця важким кулаком:

— Ти нашого, росіянина, тільки скривди, тільки допечи йому, а тоді вже стережись, — ніяка картеч, ні ріки, ні гори, ані ліси

Івана та Степана не зупинять!.. Доженуть вони напасника, доженуть і завдадуть гарту…

Японець склав на грудях долоні, удав і поглядом, і усмішкою глузливу покірність:

— Ви занадто самовпевнені, занадто! Японське прислів'я каже: віялом туману не розженеш…

Мовчазний Макаров сказав голосно й роздратовано:

— А може, ти навмисне напускаєш туману?

Купець не образився, не перестав усміхатись, але посварився на Макарова мізинцем:

— Ви, звичайно, знаєте, що сталося в Європі! Я розумію: мої новини спізнилися. Але дивно, якими шляхами вони дістаються до вас у тюрму?

— Ми знаємо лише те, що ви нам розповіли, — сказав Головнін.

Купець похитав головою і квапливо став прощатися; хоч як просили його і капітан, і матроси розповісти докладніше про події в Європі, він тільки посміхався та казав:

— Ви все вже знаєте… О, ви хитруни!..

Коли він пішов, капітан схопив свою велику люльку, висипав у неї жменьку тютюну і довго мовчки ходив по кімнаті з кутка в куток, оповитий синьою хмарою диму. Раз у раз він натикався на речі й на стіни, бо нічого не бачив перед собою. Матроси з острахом дивилися на нього; Андрій Хлєбников підійшов і легенько взяв Головніна за лікоть:

— Що це з вами, Василю Михайловичу?.. Збентежив вас купчина, непроханий гість? Ще одну біду приніс…

Головнін витер спітнілий лоб:

— Збентежив? Та нітрохи… Купчина цей проговорився, але всього до кінця не доказав… Я, розумієте, пробую звести докупи факти. Наш полон — це не просто випадок. З таких випадків виникають навіть міжнародні ускладнення. Чому в перші місяці японці поводилися з нами жорстоко? Що, якби ми тоді спробували тікати? Певно, вони б нас стратили… А тепер ось ми тікали, нас піймали, повернули… Здається, вони мусили б ще суворіше поставитись до нас, ніж перше? А подивіться: вірьовки й грати познімали, харчують добре, начальники їхні мало не запобігають перед нами. Чим же це все пояснити? Тут, брат, велика істина передо мною як вранішня зоря засвітилась: Наполеона розбито. Росія стала ще могутнішою. Оцю звістку й привезли в Японію голландці. А раніш вони привозили інші вісті. Раніш японці вважали Росію переможеною… Тепер вони, нарешті, зрозуміли: з Росією, батечку, не жартуй, — розгнівається, багато кісток потрощить! Чи не тому такими ласкавими поробилися до

нас японці, хоч ми й тікали?..

— Світла голова у вас, Михайловичу! — тихо й радісно промовив Хлєбников, але капітан рухом руки зупинив його:

— Не поспішай хвалити… Не треба. І радіти ще передчасно. Я висловлюю лише здогад. Я знаю, що просто, без причин, без важливих причин, ніщо в нашому становищі не могло б змінитися. Але поживемо — побачимо, і, може, ви переконаєтесь, що цим разом я мав рацію…

Не тільки купець, який приїздив з Нагасакі, — все японське начальство на Мацмаї знало про славетні перемоги росіян над арміями Наполеона. Однак розповідати про це полоненим новий мацмайський губернатор найсуворіше заборонив. Якщо справа про повернення російських моряків на батьківщину буде кінець кінцем розв'язана, там, в Росії, ні в якому разі не повинні знати, що японський уряд злякався. Нехай краще росіяни думають, ніби японці виявили добру волю… Очевидно, мацмайський губернатор вважав себе за тонкого дипломата. Але вже в листі, що його Рікорд доставив у порт Хакодате, начальник Охотської області зробив цьому дипломатові енергійний натяк. Він писав:

«Государ імператор завжди був до японців прихильний і не бажав їм ніколи завдавати й найменшої шкоди, тому й радить японському урядові, не відкладаючи нітрохи, показати звільненням несправедливо захоплених полонених добру свою прихильність до Росії і припинення дружнім способом неприємності… Всяка з боку японців відстрочка може бути для їхніх торгівлі та рибних промислів шкідлива, бо жителі приморських місць повинні будуть зазнати великої турботи від наших кораблів, якщо вони змусять нас у цій оправі одвідувати їхні береги».

Ні, не такого листа сподівався губернатор Мацмаю одержати від російської прикордонної влади, — більш ввічливого, з перепрошенням за пам'ятний напад Хвостова, з висловленням подяки тощо. Однак він розумів: росіяни були надто терплячі і тепер не обмежаться самою погрозою… Тож, лишаючись тонким дипломатом, він у присутності всієї мацмайської знаті вигукнув урочисто:

— Я відзначаю ще одну перемогу нашої мудрої зовнішньої політики! Російська влада в Охотську зважила на мої вимоги і поступилась… Ось її послання, саме таке, яке я міг сподіватися одержати. Зверніть увагу, як розумно, як благородно тут сказано про велику турботу, якої можуть завдати їхні кораблі…

Сановники один поперед одним поздоровляли губернатора. Всі казали, що лист витончений і глибокий. Проте кожен з них розумів, що Росія не просила, — наказувала.

Утретє приходив Петро Рікорд до берегів Японії, щоб визволити свого командира і його супутників. У серпні 1812 року начальник гарнізону в затоці Зради вигадав провокацію про вбивство полонених, — він хотів, щоб невеликий загін росіян напав на фортецю. У червні 1813 року в тій самій затоці японці зажадали писаного пояснення… Тепер, у вересні, в порту Хакодате, забороненому для всіх європейських кораблів, справа мала, нарешті, розв'язатися.

Самий дозвіл японської влади іноземному військовому кораблю зайти в порт Хакодате Рікорд розглядав як неабияку перемогу. Але за цією поступкою японців могла критися й пастка. Він швидко помітив, що в юрмі, яка зібралась на березі, було дуже багато військових. Солдати марширували і на низькому прибережному укосі, метушились і на сторожових висотах, біля батарей, і кудись переправлялись на великих рибальських човнах.

Два місяці тому в затоці Зради Рікорд мав коротке побачення з матросом Дмитром Симоновим і курільцем Олексієм. Японці дозволили це побачення для того, щоб капітан «Дианы» пересвідчився: полонені живі. Вони спеціально доставили цих двох полонених з Мацмая на Кунасірі. Рікорда дуже здивувала така несподівана й загадкова запобігливість самураїв. Але Такатай Кахі, що прожив рік у Росії і став щирим поклонником всього російського, незабаром допоміг розгадати цю загадку. Він побував у фортеці, розмовляв з офіцерами і, повернувшись на шлюп, сказав стиха капітанові:

— Є важливі новини… Ходімо, Петре Івановичу, в каюту…

В каюті вони сіли до столу, і Такатай Кахі почав здалеку:

— Ви, звичайно, пам'ятаєте той день, коли я опинився в полоні… Признаюсь, спершу я дуже злякався. Все, що я чув про росіян, було жахливе. Та минуло багато часу, і я пересвідчився, що на ділі якраз усе навпаки. Я полюбив Росію, дужих, суворих, простих її людей… Я полюбив і цей корабель, і вас, і ваших матросів. Сьогодні я міг би лишитися на березі: що ж, повернувся щасливо, і на тому прощавайте. Але я, Петре Івановичу, ваш друг і повинен сказати вам відверто: через полон у вас я став, як мені вже сказали, одним з найзнаменитіших людей в Японії. Раніш на берег Камчатки викидало у шторм простих, неписьменних рибалок. Повернувшись додому, що могли вони розповісти про Росію? З освічених японців я перший побував у вашій країні. О, я багато чого зможу розповісти, бо цікавився всіма сторонами вашого життя. Для Японії це буде дуже важливо не тому, що розповідає Такатай Кахі, а тому, що для неї настав час пізнати свого великого сусіда. Я напишу книжку, і про вашу країну дізнаються всі освічені японці, а мене, — я певен у цьому, —

прийме сам імператор. Ви уявляєте, Петре Івановичу, що дав мені цей полон?! О, Такатай Кахі великий комерсант. І даремно з моїх пригод раділи конкуренти: я вдесятеро багатшим стану! Як друг, я не можу забути вашої уваги, піклування й ласки і мушу сказати вам під великим секретом… Відкиньте побоювання. Полонених обов'язково повернуть. В Японії погляд на Росію змінився. Тепер японський уряд боїться Росії. Він приголомшений російськими перемогами і піде на всякі поступки. аби тільки уникнути війни…

— Отже, успіх моїх переговорів вирішувався не тут і не на Мацмаї? — спитав Рікорд.

— О ні! Вирішувався він у Бородіно, в Смоленську, на ріці Березіні…

Але тоді ж таки Дмитро Симонов сказав Рікооду про небезпеку. Коли б матрос не був такий схвильований поверненням на рідний корабель, короткою, дуже короткою зустріччю з товаришами, коли б не боявся японських чиновників, які супроводили його і які, здається, вже встигли вивчити російську мову, він розповів би й більше, і докладніше… Але Симонов дуже хвилювався. Рікорд почув плутану історію втечі полонених та повернення їх у тюрму, наказ Головніна бути пильним і обережним, незрозумілу просьбу Мура прислати в Мацмай усі його речі, що частково переховувались на кораблі, — просьбу, яку Головнін не радив задовольняти…

До них підійшов японський чиновник, і Симонов зразу ж замовк.

— Але навіщо мічманові стали потрібні його речі? — здивувався Рікорд. — Адже він незабаром має повернутися з полону.

— Це дуже небезпечно, — тихо промовив матрос. — Тут незрозуміле щось діється. Нехай уже Василь Михайлович розповість потім сам…

Вони розсталися: час побачення закінчився. А тепер у Хакодате під прицілом берегових батарей Рікорд весь час роздумував над словами матроса… Чи можливо, щоб Такатай Кахі одурив і японці знову готували пастку? Цьому не хотілось вірити. Чи, може, мічман серйозно захворів, а Симонов не хотів тривожити його, Рікорда?

Весь цей час «Диана» перебувала в бойовій готовності. Подвоївши нічні вахти, Рікорд вирішив терпляче ждати. Чи міг він подумати, що небезпека крилась серед самих полонених, чигала на них вдень і вночі і що небезпекою цією був мічман Мур?..

* * *

Документ, доставлений Рікордом з Охотська, став відомий і полоненим. Цього лаконічного листа губернатор не без гордощів показав Головніну, Хлєбникову й Муру.

— Мене цілком вдовольняють запевнення в дружбі, зроблені самим російським імператором, — сказав він.

Мур жадібно схопив листа і двічі перечитав його вголос.

— Послухайте, мій буніосе!.. Але до чого тут імператор? Це пише незначний морський чиновник, — не більше! І потім що за тон? Це ж справжнісінька образа японської влади! Він погрожує Японії новими нападами російських кораблів…

Затамувавши подих, зціпивши зуби й кулаки, Головнін і Хлєбников мовчки слухали істеричні викрики Мура.

Глибоко зітхнувши й досадливо морщачись, губернатор спитав капітана:

— Ви теж вважаєте, що цей лист образливий?..

— Ні, — сказав Головнін. — Я вважаю, що він прямий, і чесний, і чемний в міру…

Примруживши очі й ущипливо посміхаючись, мічман спитав виразно й голосно, чомусь співуче вимовляючи слова:

— А погроза новими нападами? Ось це місце: «… жителі

приморських місць повинні будуть зазнати великої турботи від наших кораблів…» Я питаю: хіба це не погроза?!

Губернатор майже вихопив з його рук листа. Він дивився на мічмана розгнівано:

— Ви чіпляєтесь, мічмане, до слів і намагаєтесь учити старших! Хіба ми, японці, не пам'ятаємо, якої турботи завдали нам Хвостов і Давидов? Чи ви хотіли б, щоб такі дії російський начальник називав іншими, ласкавими словами?

Він злегка вклонився капітанові:

— Ви правду кажете, пане Головнін: листа написано прямо, чемно і чесно. Тепер я з задоволенням бачу: в Охотську є ясний розум, з таким начальником приємно мати справу… І ще мені приємно повідомити вас, що найближчим часом вас переправлять на шлюп «Диану», на якому ви повернетесь у Росію…

Головнін теж вклонився:

— Дякую… Я дуже радий, що це сумне непорозуміння, через яке ми, російські моряки, зазнали стільки образ і горя, закінчиться мирно…

Мур весь затрепетав, і голос його зірвався:

— Дозвольте, мій буніосе… Ви вирішили відпустити в Росію всіх нас? Усіх до одного?..

— Авжеж, — сказав губернатор. — Ви всі для мене однакові, і я не хочу тримати кого-небудь з вас і далі в ув'язненні.

— Ах, ось воно що… — прошепотів Мур розгублено. — Виходить, всіх до одного… І мене? Але я не гідний цієї великої милості, мій буніосе! Я відчуваю, що винен, так, винен перед Японією… І я ще не закінчив давати показання. Ці останні показання я мушу дати вам на самоті…

Бували хвилини, коли банькаті очі губернатора немовби вкривалися затуманеною скляною плівкою. Так було й тепер: він дивився на мічмана і, здавалось, не міг його розглядіти:

— Мої помічники вислухають ваші додаткові показання, якщо… — Він підвівся. — Якщо в них знайдеться час…

Караульний офіцер показав полоненим на двері, і вони вийшли, як звичайно, по двоє, з замка…

Мічман ішов мовчки, похиливши голову, наче розглядаючи камінці під ногами. Раз чи двічі Хлєбников зирнув на нього з почуттям того неприємного інтересу, з яким він розглядав в Африці спійману змію. І не хотілося зирнути ще раз, і все ж було цікаво. Він помітив: пухлі губи в Мура ворушились, на ніжній шкірі обличчя повиступали багрові плями. Хлєбников знав, у Мура це було ознакою надзвичайного нервового напруження. «Мабуть, остаточно переконався, — подумав штурман, — що всі підлі плани провалились… А тепер він шукатиме ще яку-небудь

лазівку…» Та коли Мур заговорив, штурмана здивувала і посмішка його, і безтурботний тон:

— Химерний він, одначе, чоловічок, цей буніос!.. То домагається признань, то не бажає слухати. Я хотів признатись йому на самоті, що свідомо збивав його весь час з пантелику, просто вивірити хотів, чи здатний він дійти тями в усій цій плутанині? Тут занозиста думка була в мене: ану, лишень, буніосе, хто з нас дужчий?.. Ха-ха!.. Старий, виходить, здався? Він зрозумів, що я граю і його нервами, і чином!

Ніхто з полонених не відгукнувся на ці слова. Мур помовчав і, наддавши трохи ходи, наблизився до Головніна:

— Між іншим, Василю Михайловичу, є одна важлива справа… Теске розповів мені про це під секретом. На корабель нас переводитимуть по двоє. Їхати вам першому ні в якому разі не можна та й просто незручно… Чому? Та тому, що через вас ми зазнали стільки нещасть. І матросів не можна перших посилати: дурні вони, дуже вже дурні, те й гляди, який-небудь вибрик утнуть… Перший маю рушити я, а зі мною Олексій: адже він три роки вже в полоні, а матроси тільки по два роки… Ви самі повинні попросити японців, щоб першого відправили мене. Якщо ви не зробите цього, ви можете загинути…

— Це що за нові фокуси? — невдоволено спитав капітан.

Мур підійшов іще ближче і, торкаючись підборіддям капітанового плеча, зашепотів квапливо:

— Японці хочуть захопити Рікорда та двох офіцерів… Проллється, звичайно, кров. Вас неодмінно вб'ють. Але я умовлю Рікорда й офіцерів, щоб змінили нас тут, у тюрмі, добровільно… Вони погодяться! Я зумію їх переконати…

Головнін сміявся рідко коли. Але тепер він голосно засміявся і відсторонив мічмана плечем.

— Ці байки розказуйте хлопчакам. Та й хлопчаки не поймуть віри. Годі.

Увечері у в'язниці Федір Мур оголосив голодовку. Він голодував дві доби, а на третій день, скориставшись з того, що полонених вивели на прогулянку, знищив їхній обід.

По обіді він збожеволів. Караульні дивилися на нього спантеличено. Вимахуючи руками, бризкаючи слиною, він кричав перелякано й верескливо:

— На даху сидять японські чиновники… Чуєте? Вони весь час дорікають мені. Ось слухайте, вони кажуть: «Він їсть наш рис і п'є нашу кров!..» Вони хочуть убити мене і щоночі радяться про це з капітаном… Я не поїду до Росії, ні, не поїду!.. Я просився на службу до губернатора, а Михайло Шкаєв надіне на мене за це кайдани!..

Моряки терпіли його буйство цілу добу, але потім Хлєбников сказав йому різко:

— Федоре Федоровичу, посоромтеся легкодухості!.. Вашому божевіллю ніхто ж не вірить… Не стройте дурня.

Мічман принишк, замислився і довго сидів у куточку, замкнений і відчужений. Потім він попросив пензлик, чорнило, папір і своїм гарним, вигадливим почерком написав великими літерами: «В смерті моїй прошу нікого не винуватити»… Записку він обквітчав хрестиками й квіточками, цілим вінком незабудок, так що вийшла непогана картинка. Цю картинку він поклав на свою постіль і пішов на прогулянку у двір.

Через кілька хвилин Теске прочитав записку. Він кликнув караульних і кинувся до Мура. В далекому кутку двору, за «озером», за стеблами очерету, мічман сидів, прихилившись до нагрітої сонцем огорожі, і солодко дрімав…

Свій суворий вирок він пробував виконати тричі, але щоразу був не досить обережний: караульні відібрали в нього обривок мотузки, тупий кухонний ніж і довгий іржавий цвях, який він підніс був уже до рота, наміряючись видно проковтнути. Цвях він віддав без великого жалю, а в обід залюбки проковтнув смажене курча, подане йому з обережності без кісток.

Японський лікар, приставлений з якогось часу до Мура, відзначив, що курятина чудово подіяла на самогубця: мічман більше не робив спроб вкоротити собі віку. Тепер він повернувся до своєї попередньої ідеї, настійно вимагаючи побачення з губернатором на самоті.

6 жовтня 1813 року це побачення відбулось, і хоч до губернатора викликали всіх полонених, мічман був певен, що губернатор приділить йому час окремо. Ішов він поряд з Хлєбниковим, підтягнутий і незвичайно веселий, і чомусь лукаво позирав на Головніна. Забачивши біля замка Теске, Мур помахав йому рукою, відштовхнувши караульного, вибіг із строю і, низько схилившись перед молодим японцем, заговорив дуже тихо:

— Сподіваюсь, буніос прийме мене окремо?.. Це дуже важливо… дуже! Я маю тепер усі докази, що й полонені, і курілець, і командир «Дианы» Рікорд, усі вони — російські шпигуни…

Теске знизав плечима і ввійшов до замка.

У величезному залі зібралась цього дня вся міська знать. Святково вбраний, усміхнений, привітний губернатор вітав полонених поклоном, він тримав у руках якийсь папір, тримав дуже обережно, наче боявся його пом'яти. Теске шанобливо прийняв цей папір і прочитав по-російському вголос:

«З позаторік ви перебували в прикордонному японському

місті і в чужому кліматі, але тепер щасливо повертаєтесь; це мені дуже приємно. Ви, пане. Головнін, як старший з-поміж своїх товаришів, мали більше турботи, чим і досягли свого радісного предмета, що мені теж вельми приємно. Ви закони землі нашої трохи пізнали, які забороняють торгівлю з іноземцями і велять чужі судна відганяти від берегів наших стрільбою, і тому, після повернення у вашу вітчизну, про цю постанову нашу оголосіть. У нашій землі бажали б зробити всі можливі чемності, але, не знаючи звичаїв ваших, могли б зробити зовсім протилежне, бо в кожній землі є свої звичаї, багато в чому одні від одних відмінні, однак прямо добрі діла всюди за такі вважаються, про що також у себе оголосіть. Бажаю вам щасливого повернення».

Головнін стримано подякував губернаторові, і моряки, в супроводі тієї ж охорони, вийшли з замка. Біля дверей Мур пробував затриматися, але троє конвойних стали перед ним і офіцер наказав суворо:

— Ідіть…

Вранці полонених доставили на «Диану». Шлюпка йшла легко й швидко, проте і Головніну, й Хлєбникову, і матросам здавалось, що японські гребці надто вже повільно піднімають весла… Стоячи на носі шлюпки, Головнін перший учепився за спущений штормтрап. Він опустився на коліно і припав губами до вологого, пахнучого смолою борту рідного корабля…

* * *

Довгий був шлях з Хакодате до Петропавловська-на—Камчатці. Жовтневі шторми в цих широтах особливо шалені. Два місяці йшла «Диана» курсом на північ, упевнено борючись з супротивними вітрами, перемагаючи могутній натиск хвиль, і Головнін, як і колись, радісно дивувався з чудових морехідних якостей судна та хвалив російських корабельних майстрів…

— Які океанські далі залишила за кормою «Диана», — захоплено казав він Рікорду. — А подивіться: наче сьогодні зійшла з стапелів! Золоті руки в наших корабельників, — будують на цілий вік!..

— Дозволю собі сказати, — мовив Рікорд, — що екіпаж нашого шлюпа з великим запалом ремонтував судно. Матроси знали, що незабаром на палубу «Дианы» ступить їхній капітан… Вони прощупали кожну дошку, кожну рею і снасть, багато дечого повикидали й замінили новим, — вони працювали невтомно ніч і

день. Я ще не бачив такого захоплення й такої радості в роботі…

Головнін знову оглядав свій корабель, його стрункі щогли з білими ярусами парусів, плавний вигин фальшборту, стрімко викинутий уперед бушприт, впевнено линучий над хвилями. Він любив «Диану», як люблять свою рідну хату, — недаром вона так часто снилась йому в тривожні ночі полону.

— Я ще здаля помітив, що шлюп оновлений, — сказав він. — А зійшовши на палубу, я зрозумів, яку силу праці поклали тут наші матроси. Коли прибудемо на Камчатку, я оголошу їм подяку і видам грошову нагороду. З такими людьми, Петре Івановичу, можна до самого полюса йти!..

Два місяці — час чималий, але й за цей час не все розповіли матроси, штурман, капітан про те, що пережили вони в японському полоні за два роки, два місяці й двадцять шість днів… Тільки Федір Мур ні про що не розповідав, відмовчувався, цурався людей. А втім, його ні про що й не розпитували: Головнін сказав Рікорду, а Рікорд екіпажеві, що мічман хворий і тому його не слід турбувати. Зачинившись у себе в каюті, мічман читав книжки або спав і день і ніч.

Якось, зустрівшись, Хлєбников спитав:

— Чого це ви, Федоре Федоровичу, від усього світу замкнулись? Екіпаж веселиться, пісень співає, І офіцери й матроси чарку за наше здоров'я піднімали, а ви ж то? Зачинилися в каюті, наче чужий…

Пухлі губи Мура пересмикнулись; він силкувався Посміхнутись, але очі дивилися насторожено й зло:

— Веселились і, напевно, кісточки мої перемивали?

— Та що ви, мічмане, їй-богу! Те, що було, за водою пішло. Кожний з нас по-своєму це горе переніс. Я з скелі зірвався, кістки досі ниють, капітан ногу поранив, кульгає, у вас з туги щось із розумом подіялось… Ми ж люди свої, розуміємо… Киньте цю мовчанку, мічмане, ближче до товаришів станьте, старе горе забудеться…

— Значить, ні ви, ні капітан, ні матроси нічого нікому не розказали про мене?

— Звісно, ні!.. Навіщо ж про неприємне згадувати?

Мур глухо, уривисто зареготав і затулив рот рукою:

— В благородство граєте?.. А ці мужики, матроси… І вони теж… грають?

— Ех, Федоре Федоровичу, — мовив Хлєбников з жалем. — Людина ви не дурна, вчена, але проти кого, проти чого повстали? Шкода мені вас…

Мур стиснув кулаки, побагровів, несамовито затупотів ногами:

— Не смійте!.. Я не терплю жалів! Можете пожаліти самого себе…

Хлєбников відійшов і нікому не казав про цю зустріч, але з того дня мічман Мур майже не виходив із каюти, заявивши, що він хворий і що йому приємна самотність.

Пам'ятали і Головнін, і Рікорд, і матроси, якою непривітною й похмурою здалась їм перший раз Камчатка. А тепер милі були і ці засніжені сопки, і чорні строми скель, і неходжені, первісні ліси на узгір'ях, і вутлі рибальські човни на березі. Все це була Росія, батьківщина, омріяна рідна земля… Тому з таким невимовним хвилюванням, з непокритими головами на морозному вітрі шестеро моряків і сивий бородатий курілець сходили на берег у Петропавловську…

Був вечір, і принадно світили їм вогники дерев'яних хат. У казармі солдати співали пісню, і вона тривожила серце. Була ця пісня вже не сном, не мрією, — правдою, щастям повернення до рідного краю…

Мічман Мур затримався на кораблі, він збирав свої речі. Аж уночі зійшов він на берег і розшукав приділену йому хату.

Тричі приходили до нього солдати, мисливці й рибалки запрошувати на загальну учту, приходили Макаров і Симонов, але Мур відмовився, пославшись на те, що нездужає. Потім він звелів хазяйці міцно замкнути двері і нікого не впускати.

* * *

Головнін збирався виїхати до Петербурга на початку грудня. В будинок начальника порту, де він зупинився, перенесли всі його речі, зокрема й японські «щоденники». Рікорд з подивом розглядав ці різнобарвні пасма ниток з численними вузликами.

— Дивовижний щоденник, Василю Михайловичу!..

І невже ви зможете читати ці вузлики?

— О, без ніякої запинки! Я можу читати їх і заплющивши очі, аби тільки знав, яка на колір нитка…

Обережно розгладжуючи на долоні кольорове пасмо, Рікорд промовив роздумливо:

— Але цей щоденник розповідає тільки вам… Важливо, щоб його міг зрозуміти і я, й інші… народ. Що знали ми про Японію досі? Голландські та англійські католицькі місіонери не подбали про те, щоб Європа пізнала Японію, її історію, політичний лад, нрави і звичаї японців, своєрідну їхню культуру…

— Одне вони встигли зробити, побожні католики, — погодився Головнін. — Вони посіяли між японцями ворожнечу і довели її до кривавих побоїщ. Згодом цих «братів у Христі» японці частково знищили, а решту вигнали з ганьбою… А втім, католицькі «брати» більше провадили вигідну торгівлю, ніж проповідували, комерсанти ж, як відомо, з хрестом вони чи без хреста, питаннями історії, культури, побуту не цікавляться.

— Ви повинні розповісти про Японію, Василю Михайловичу! Це буде відкриттям загадкової, заказаної країни…

Головнін замислився:

— Я не письменник… А проте подумаю. Шкода, якщо загубиться, забудеться все, що я бачив… І правда, Петю, не святі ж горшки ліплять! Спробую, друже… Приїду до Петербурга, засяду за роботу. Спасибі, Петре Івановичу, за пораду…

У двері обережно постукали, на порозі з'явився Мур. Був він, як і до рейсу в Японію, виголений, причесаний, припудрений, охайний, з заготовленою усмішечкою, з ямками на рожевих щоках. Тільки очі чомусь трохи косили, наче'уникали прямо, відкрито глянути в обличчя.

— Вибачте, Василю Михайловичу і Петре Івановичу, я… невчасно?

— Чому ж, відлюднику, сідайте! — запросив Головнін.

— Та я на дві секунди… Я хочу сказати вам, Василю Михайловичу, що мені вже багато краще…

Головнін розглядав свій нитяний щоденник. Скільки вузликів було присвячено в ньому Федорові Муру! Ось вузлик — зрада, другий — наклеп, третій — прикидання, четвертий — брехня на Хлєбникова…

— Ну що ж, де дуже втішно, — сказав Головнін, силкуючись відгадати причину несподіваного візиту. — Клімат Камчатки здоровий, і ви, сподіваюсь, незабаром одужаєте…

— Але мені хотілося б більше ходити. Просто ходити, без мети нудно. Я хотів би полювати на птахів, тут, неподалік, на березі Авачинської губи…

— Ви хочете одержати рушницю? — спитав Головнін.

Мур усміхнувся:

— Так!..

Капітан помовчав і відповів:

— Я наказав відібрати у вас особисту зброю, тим що ви були не зовсім здорові.

— Але тепер я одужав, — поспішив запевнити Мур. — Так, так, я цілком здоровий.

— Ви дуже мінлива людина, — зауважив Головнін.

— Можете вірити моєму слову…

— Я знаю ціну вашому слову… А що як на вас знов нападе іпохондрія? Примхи й жарти зі зброєю недовгі.

Мічман здавався розгубленим і засмученим:

— Яка там іпохондрія, Василю Михайловичу?! То було в полоні, а тепер ми дома! Невже ви думаєте, що я, — нехай би я був останнім ошуканцем, — що я, — замисливши погане, і тепер зміг би обдурити вас? Ні, ні! Ви можете дати мені солдата за супутника. Я не зламаю слова… Повірте, я став зовсім інший…

— А тут і справді чудове полювання, — зауважив Рікорд. — Мур тільки загартується й відпочине…

Мічман вдячно усміхнувся.

— Даю слово честі, Василю Михайловичу, — в дорозі, на полюванні я слухатиму солдата, як вас!..

Головнін погодився.

— Що ж, подивимося, яке у вас слово честі.

Вже через кілька днів Головнін переконався, що побоювання його були даремні. Мур, повертаючись з полювання, приносив багату здобич і здавався дуже вдоволеним. Проте, як і раніше, він уникав зустрічей з товаришами, з ким був у полоні, і хазяйці наказував нікого до нього не пускати.

Рано-вранці, ідучи по глибокому свіжому снігу вздовж берега Авачинської губи, Мур обернувся і строго спитав солдата:

— А тобі, шановний, не надокучило?

Солдат не зрозумів:

— Про що зволите казати?

— Отак блукати за мною сторожовим псом не надокучило?

— Наше діло — служба… Що начальство наказує, виконуємо…

Рожеве мічманове обличчя перекосилось:

— Я офіцер і, значить, твоє начальство. Наказую: марш додому… Обідати йди.

Солдат розгубився: цей наказ мічмана був несподіваний, снідали вони разом якусь годину тому, і, виходить, сила тут була не в обіді, певно, він, солдат, чимось не догодив сьогодні примхливому паничеві-офіцерові.

Мур чекав, звівши рушницю. Вена на його лобі набрякла й посиніла, пухлі губи смикались і тремтіли.

— Чого ж ти стоїш, мармизо?.. Капітан сказав тобі, ніби я не сповна розуму? Мовляв, коли б ще не вбився?..

Він вилаявся.

— Ідіоти. Якби я хотів кінець собі заподіяти, давно б ножем чи виделкою цю пакость зробив… Іди, кажу…. Марш!..

Солдат віддав честь, слухняно повернувся і попростував до найближчого камчадальського селища, де вони зупинялися на

ночівлю. Вже здалеку він крикнув:

— А що я скажу капітанові, коли спитає?..

Мур відгукнувся байдуже:

— Дурень…

Ні на обід, ні на вечерю мічман в селище не повернувся. Стурбований солдат кликнув мисливців-камчадалів; з факелами в руках, на лижах вони кинулись до берега Авачинської губи.

Ніч була вітряна, темна, — ні місяця, ні зірок, у світлі факелів гребені заметів рухались, мов червоний зиб.

Мура не довелось довго шукати. Він лежав під скелею, неподалік від того місця, де розстався з своїм супутником-солдатом. Рушниця валялася в заметі, вже майже засипана снігом. Біля скелі на обламаній гілці ялини висіло його пальто.

Свіжі, пухкі замети навколо ялини від світла факелів були ясного брусничного кольору, а калюжа крові, в яку Мур уже вмерз щокою, здавалась чорною, мов дьоготь.

У Петропавловську, в будинку, де Мур квартирував, слідчий знайшов записку. Акуратно згорнута, вона лежала в шухляді стола, мабуть, не перший день. Останнє послання Мура було коротке:

«Світ мені нестерпний, і, здається, ніби я саме сонце з'їв».

Так умер зрадник Мур. Його поховали на околиці Петропавловська, і на кам'яній плиті, покладеній на могилу, хтось із моряків написав:

«Розпач призвів його до тяжких помилок. Тяжка покута їх загладила, а смерть заспокоїла нещасного. Чутливі серця! Вшануйте пам'ять його сльозою…»

Не можна сказати, щоб, дивлячись на цей напис, Головнін відчував жаль або сум. За своєю вдачею він не міг простити Мурові ні його дріб'язкового егоїзму, ні двоєдушності, ні зрадництва і мав намір, коли мічман зовсім одужає, покликати його до суворої відповідальності. А тепер у мовчанні моряків він розпізнав, що вони схвалюють останній вчинок Мура. За довгі місяці це вперше і востаннє схвалювали вони поведінку Мура.

Весняні дощі незабаром змили цей напис, і час заніс плиту піском і гряззю. Пам'ять «чорного серця» ніхто не вшанував сльозою…

* * *

Другого грудня Василь Головнін і Петро Рікорд виїхали з

Петропавловська-на-Камчатці. Головнін їхав до Петербурга, а Рікорд, не зважаючи на негоду, вирішив супроводити капітана на найтяжчому відтинку дороги.

Шлях лежав на північ, через Парапольський Дол, через цю мертву, безлісу, льодову пустелю, що простяглася між Коряцьким хребтом і Пенжинськими горами.

Новий, 1814 рік вони зустріли в самому центрі Парапольського Долу, де бурі спопеляють камінь, де на добрих двісті верст кругом не було жодного кочовища.

В легкому наметі, який весь гудів од вітру, біля несмілого, похідного вогника товариші підняли чарки за тих, хто в цей час на Балтиці, на Чорномор'ї, в Охотському, в Берінговому морях несли безсонні вахти далекого суворого шляху.

Аж через місяць прибули вони в Гіжигінськ, глухе селище в гирлі Гіжигінської губи, в північно-східній частині Охотського моря, і тут Петро Іванович Рікорд попрощався з своїм командиром… Понад три тисячі верст від Петропавловська до Охотська Головнін проїхав на собаках за два місяці й дев'ять днів і, не затримуючись, вирушив у Якутськ…

Дивовижно збіглися дати його від'їзду з столиці і повернення: 22 липня 1807 року о десятій годині вечора Головнін залишив Петербург, 22 липня 1814 року о десятій годині вечора він повернувся до столиці…

Мандрівка була тривала. Сім років минуло… Який він тепер, Петербург, місто його юності, перших мрій про мандрування, про славу російського флоту?..

Уже другого дня зранку він побував на кораблях. Це були все ті самі знайомі старі кораблі-ветерани баталій із шведами… Головнін здивувався: а де ж нові судна? Невже їх перестали будувати? Він побачив матросів, що маршировали вздовж набережної Неви під грізні окрики офіцерів. Це був неживий, неодухотворений, механічний стрій, що слухняно виконував завчені вправи. Обличчя матросів були бездумні, байдужі, і єдиний відсвіт почуття, який уловив на цих обличчях Головчк|н, був вираз великого терпіння й туги…

Що ж сталося за ці роки в російському флоті? Уже в перші дні свого перебування в Петербурзі Василь Михайлович зрозумів: похмура тінь временщика Аракчеєва лягла на всю російську дійсність, на армію, на флот. У середовищі флотських офіцерів Головнін зустрів солдафонів, дворян-кріпосників, які в плаваннях далі за Фінську затоку не бували, але, спираючись на свою родовитість, посіли високі пости. Він розмовляв з деким із цих любителів муштри і легко розгадав цілковиту їхню байдужість до вітчизняного флоту, до славних його бойових традицій, до

великих завдань, що їх настійно диктував йому час.

Чимало лишилося у флоті й людей, палко відданих справі, людей, що пройшли бойову школу таких славетних адміралів, як Ушаков і Сенявін, але ж саме цих, рішучих, допитливих, бувалих у бувальцях моряків Олександр I і Аракчеєв побоювались; цар віддавав перевагу раболіпній покірливості перед ініціативою й мужністю, старим заскнілим порядкам перед сміливим новаторством, беззаперечному послуху начальству перед проявом волі і кмітливості. Фрунт, жорстока муштра, безглузді порядки казарм і плаців мали, як сподівалися цар і Аракчеєв, придушити найменші вияви вільнодумства, живу, самостійну думку, — протести проти деспотичного реакційного режиму.

Немов забули і цар, і временщик про подвиги російських моряків під час Вітчизняної війни 1812 року, про те, як гнали моряки французів по річці Аа до самої Мітави і захопили це місто, як під вогнем фортечної артилерії Данціга відважно виконали вони свій ратний обов'язок, як біля берегів Голландії топили й захоплювали наполеонівські судна, як славний морський гвардійський екіпаж, почавши свій шлях у Москві, одним з перших увійшов на вулиці Парижа…

Англійці, що звикли вважати себе за найкращих моряків, і ті визнавали і високу умілість, і прекрасну виучку, і доблесть російських моряків. У книжці під назвою: «Подорож до Санкт-Петербурга 1814 року з замітками про імператорський російський флот» англійський флотський хірург писав: «Взагалі, російські моряки мають усі дані для того, щоб посісти перше місце серед моряків світу, — мужністю, стійкістю, терпінням, витривалістю, енергією».

Не опікою Олександра, не поліцейським наглядом Аракчеєва, — вірністю славним традиціям адмірала Ушакова дужий був російський флот і на початку XIX століття… Та Головнін бачив, що засилля кріпосників-кар'єристів, донощиків, грубих солдафонів і казнокрадів може обернути випробувані грізні ескадри Росії на купу гнилого дерева й конопель. Протестувати? Але до кого ж звертатися? Невже до морського міністра Жана-Франсуа маркіза де Траверсе, цього прованського ділка, що втік до Петербурга в дні французької революції? Траверсе не зрозуміє та й не схоче зрозуміти: що йому, чужоземцеві, до російського флоту?

Був іще такий віце-президент Адміралтейств-колегії, граф Кушельов… Цей і досі пишався дружбою з Павлом I та не менше й своїм походженням. Ще б пак! Двох його недалеких предків, усмирителів народного повстання, повісив Разін Степан… З панським недовір'ям дивився жовчний недоук і чванливий

сановник на російський флот. Він думав, що робить флотові неоціненні послуги, перекладаючи з французької мови непотрібні, застарілі посібники з морської справи…

І до цього графа Головнін, звичайно, не пішов. Не дуже потішений підвищенням до капітана II рангу, він сів писати звіти й донесення та, пам'ятаючи пораду Петра Рікорда, став «перечитувати» свій японський «щоденник» — пасмо різнобарвних ниток з незліченними вузликами.

Ні, не забулась жодна подробиця пережитого, перо упевнено бігало по паперу, у скромній кімнатці, найнятій ним на деякий час, до самого світу не гасли свічки…

Наступного, 1815 року в одному з найкращих російських журналів «Сыне отечества» Головнін розповів про свою мандрівку до Японії… А ще через рік «Записки флота капитана Головнина о приключениях его в плену у японцев в 1811, 1812, 1813 годах с приобщением замечаний его о Японском государстве и народе» вийшли окремою книжкою.

Ніколи не мріяв Головнін про будь-який літературний успіх, цю працю він вважав за свій обов'язок: у Росії та й у Європі так мало знали про далеку східну країну, — він повинен був розвіяти і домисли місіонерів, і легенди голландських гендлярів.

Проте книжка безвісного флоту капітана прогриміла на весь Петербург, на всю Росію, на всю Європу. Її було перекладено майже на всі європейські мови. І було чого розгубитися скромному капітанові: перед під'їздом будинку, де він жив, юрмами збиралась морська молодь, і кожен з цих юнаків вважав за високу честь знайомство з героєм-мореходцем…

Вільний час Головнін проводив у родині Степана Лутковського, колишнього катеринінського офіцера, з яким познайомився незабаром після повернення до Петербурга. Сини Лутковського вчилися в Морському корпусі, і для них Головнін був не тільки допитливим дослідником, умілим моряком, а й романтичним героєм, відкривачем далеких, невідомих земель… Траплялося, вони засиджувались біля каміна допізна, і Головнін «дочитував» молодим морякам ті ще не розшифровані вузлики, які він весь час бережно носив у нагрудній кишені. Чи міг Головнін подумати в полоні, на Мацмаї, що це кольорове пасмо — свідок безсонних ночей, гірких дум, туги і страждань — стане свідком і його щастя?.. Сестра Лутковських, синьоока, білява Дуня, мовчки захоплено слухала капітана. Раз якось вона сказала:

— Заздрю своїм братам… Незабаром вони одержать призначення на кораблі і вирушать у рейс. Шкода, що мені не судилась така ж хвилююча доля…

Він відчув, як дужче й частіше затьохкало серце:

— А згадайте, Дуню, супутницю російського мореходця Григорія Івановича Шелехова Наталю… Вона не злякалась далекої дороги, разом із ним вона пішла за океан і жила на острові Кадьяку.

— То ж була Наталя Шелехова…

Він сказав дуже тихо:

— Хіба злякалася б таких же пригод… Євдокія Степанівна Головніна?..

Очі її дивилися ласкаво й відкрито:

— Ні, не злякалася б, Василю Михайловичу.

Незабаром у домі Лутковських почали готуватись до весілля. Вже призначено було день торжества, але несподівано Головніна викликали в Морське міністерство, і сам маркіз де Траверсе сказав:

— Вас призначено в плавання на військовому шлюпі «Камчатка». Збиратися треба недовго: ще в серпні цього року «Камчатка» вирушить у похід…

— Це в межах Балтики? — спитав Головнін.

Траверсе дивився на нього знаюче, хитрувато:

— Ви, мабуть, хотіли б, щоб це було в межах Балтики?

— Ні, чого ж, — заперечив Головнін. — Я готовий до всякого походу…

— А ваші петербурзькі невідкладні… ну, особисті справи?

— Для мене найважливіші справи флотські.

— Дуже похвально, — з усмішечкою мовив Траверсе. — Шлюп «Камчатка» має йти до берегів Північної Америки, де ви проведете ревізію Російсько-американської компанії, потім зробите гідрографічний опис Командорських островів і повернетесь у Кронштадт…

Головнін стукнув каблуками:

— Єсть!..

— Писані інструкції одержите завтра…

Вони попрощались. Лише на кілька хвилин Головнін зайшов до Лутковських, повідомив про своє призначення і подався на шлюп.

26 серпня 1817 року тридцятидвохгарматна «Камчатка» з командою із ста тридцяти чоловік залишила Кронштадт.

Були серед офіцерів шлюпа молоді, ще невідомі моряки: Федір Петрович Літке, Фердінанд Петрович Врангель, колезький асесор Федір Федорович Матюшкін, товариш Пушкіна по Царськосельському ліцею. Це йому великий поет присвятив схвильовані рядки:

Щаслива путь!.. З ліцейського порога
На корабель ти став без вороття,
І з того дня в морях твоя дорога,
О хвиль та бур улюблене дитя![2]

Моряки «Камчатки» звідали в цьому дворічному кругосвітньому плаванні і шаленство океанських хвиль, і мертві штилі тропіків, льодовий подих Антарктики біля мису Горн, і снігові шторми коло берегів Аляски… Коли, обійшовши планету, «Камчатка» знов салютувала Кронштадтові, Головнін знав, що, крім доповіді про успішне завершення покладених на нього досліджень, він міг би рапортувати і про славне поповнення особового складу флоту. Найбільше вірив він у майбутнє трьох моряків — Матюшкіна, Літке, Врангеля… Час довів, що він не помилився: на різних широтах Землі усі троє показали приклад великої працьовитості, наполегливості й волі — тих якостей, які він цінив у них і загартовував.

Ще на рейді Кронштадта, оточений величезним почтом чиновників та шумним добірним товариством дам, маркіз де Траверсе зійшов на палубу шлюпа. Російський морський міністр не дуже добре розмовляв по-російському і тому привітав Головніна своєю прованською говіркою:

— Я поздоровляю вас, пане капітан, з щасливим завершенням вашого другого плавання кругом світу… О, наш російський флаг тепер побачили в найвіддаленіших країнах… Одночасно я поздоровляю вас з підвищенням до чину капітана I рангу, мічманів — з підвищенням до лейтенантів, гардемаринів — до мічманів… Я щасливий, капітане, від свідомості, що ми, росіяни, вже не вперше робимо такі подвиги…

Головнін знав, що морський міністр де Траверсе почував себе на палубі корабля не краще, ніж гусак на льоду. Не розумом і не знаннями — спритністю, лестощами і лютою ненавистю до революції цей пронозуватий француз здобув свій високий пост. Він умів балансувати при дворі і розгадувати настрої Олександра. Щодо його «іншої діяльності», багато офіцерів одверто казали, що Траверсе завдає шкоди флотові.

— Тільки вашим старанням, пане міністр, ми завдячуємо щасливим завершенням плавання, — сказав Головнін навмисне голосно. Він помітив: погляд міністра став допитливо-суворим, крижаним, наче якісь секунди Траверсе вивчав капітана, силкуючись розгадати і стриману усмішку, і цю уперту складку поміж бровами. Можливо, він подумав, що, перебуваючи стільки

років у плаванні, Головнін не знав, у якому незавидному стані був тоді російський флот. Тим краще… Цей моряк здобув на флоті величезний авторитет, і не зайвим буде наблизити його до себе, принаймні уважно придивитися до нього.

Розпитуючи про рейс, про далекий Кадьяк, Петропавловськ, Манілу, острів св. Єлени, куди заходила «Камчатка» і де тоді саме був ув'язнений Наполеон, міністр зауважив співчутливо:

— Ви, певно, дуже втомилися, капітане… Ну що ж, ви заслужили відпочинок.

— Ні, я не скаржуся, — промовив Головнін. — Я більше нудьгую на березі, а на кораблі я — дома…

— Все ж годі вам мандрувати. Пора навчати молодь.

— Але найкраща школа для молодих моряків — далеке плавання!..

Траверсе не терпів заперечень, зроблених навіть у найчемнішій формі.

— Я думав про вас, капітане, і вирішив. А своїх рішень, як правило, я не міняю. Отже, ви залишаєтесь у Петербурзі… До речі, начальницький пост на кораблі протягом ряду років і відірваність від батьківщини надто привчають до незалежності. А ця незалежність призводить до втрати поняття про справжнє щастя, яке полягає в беззаперечній покорі тим, хто старший чином…

Давненько не чув Головнін таких слів. Ось воно, щастя за Аракчеєвим: беззаперечна покора двірським пройдисвітам і кріпосникам!.. Він нічого не відповів маркізові де Траверсе.

Незабаром він попрощався з екіпажем «Камчатки» і переїхав у будинок на Галерній вулиці, зовсім не відчуваючи щастя, про яке говорив маркіз.

— Ні, Євдокіє Степанівно, — з гіркотою сказав він Лутковській, — як видно, не судилося нам разом штормувати десь у просторах Берінгового моря… Перевели на сухопутне буття, а за які провини, не розумію. Тепер уже в департаментських зибах прокладати мені курс. Хитре діло, нудне, незнайоме, та є в мене утіха: ти і книжка, яку повинен я написати, книжка про плавання шлюпа «Камчатка»…

Він замислився.

— Знаєш, Дуню, мене чекає сувора боротьба. Не можу я примиритися з сумним становищем нашого флоту. Байдужість до флоту дорівнює зраді батьківщини, а ці ж байдужі посіли в Морському міністерстві всі високі пости…

— Ти найбільше за всіх переживаєш, Василю…

— Ні, я не один такий. І це велика радість, що не сам я боротимусь. Я вже знаю тут, у Петербурзі, людей, для яких

майбутнє батьківщини дорожче за багатства, чини, становище в світі, дорожче за життя…

* * *

В 1824 році колишній засідатель карної палати, людина відома в Петербурзі як непідкупний поборник справедливості, автор ряду статей, надрукованих у «Соревнователе просвещения», «Сыне отечества», «Невском зрителе», «Благонамеренном», Кіндрат Рилєєв вступив на службу в Російсько-американську компанію.

Рилеев був автором і нечувано-зухвалого вірша «До временщика», націленого, як пістолет, у самого грізного Аракчеева:

Тиране злий, тремти! Встать може Ціцерон!
Чи Кассій, або Брут, чи бич царів Катон!
О, як на лірі я прославлю ту людину,
Що може врятувать від тебе батьківщину![3]

Автор цього грізного вірша Рилєєв став віднині правителем канцелярії Російсько-американської компанії, що містилась у власному будинку біля Синього мосту. Цю адресу знало багато письменників, флотських і армійських офіцерів. Дуже добре знав її й Василь Головнін…

Вечорами тут збиралося чимале товариство, і розмови точилися не тільки про справи компанії, про плавання до берегів Аляски, про промисли на Алеутських островах, — пристрасно й гаряче обговорювалися тут усі новини столиці, молоді люди читали нові вірші Пушкіна, сперечалися про театральні постановки, про журнальні статті; моряки розповідали про свої мандри, про порядки, які доводилося їм спостерігати в різних державах. Спосіб правління в інших країнах нерідко порівнювали вони з царським режимом у Росії…

Нікому з присутніх не заборонялось висловлювати свої думки прямо і гостро, хоч би йшлося про вищих сановників, про міністрів і навіть про самого царя. Часто бували тут Микита Муравйов, Пущин, Наришкін, Трубецькой, Одоєвський, Якубович, Каховський… З будинку біля Синього мосту нерідко переїздили

вони, десь по півночі, на квартиру до Рилєєва, і там, у колі близьких знайомих, спаяних взаємним довір'ям і дружбою, промори звучали ще рішучіше й вільніше.

В будинку Російсько-американської компанії на набережній Мойки збиралися члени Північного товариства декабристів, палкою душею якого був Кіндрат Рилєєв.

На Алясці та Алеутських островах Головнін провадив ревізію Російсько-американської компанії. Він виявив у діяльності її агентів і казнокрадство, і утиски корінних жителів, і общитування російських промисловців. Здавалось, велику й відважну справу, почату Григорієм Шелеховим, — заселення й освоєння дикої Аляски, — ці дріб'язкові ділки, любителі легкої наживи лагодилися згубити…

Не в Морському міністерстві, не в державних сановників, — тут, у будинку біля Синього мосту, Головнін знайшов глибоке співчуття своєму обуренню і розуміння всієї важливості для Росії її заокеанських земель…

Особливо обурювали Василя Михайловича нахабні вилазки американських піратів, браконьєрів, контрабандистів, які намагались розорити й витіснити з Аляски російських промисловців. Коли він читав декабристам свої щоденники, Рилєєв то схвильовано схоплювався з місця, то люто стискав кулаки.

— Право Росії володіти цим краєм, — читав Головнін серед напруженої тиші, — грунтується на засадах, що їх усі освічені народи вважають за істинні й справедливі, а саме: на праві, хто перший його відкрив, і на ще важливішому праві, хто перший зайняв його. Вся Європа відає і визнає, що північно-західний берег Америки, від широти 51 на північ, відкрили наші мореплавці Берінг та Чириков. Росіяни перші з освічених народів докладно розвідали тутешній край і заснували в ньому свої промисли…

… Але, на мій подив, як під теперішню, так і під попередню мою мандрівку я бачив зовсім інше. Громадяни сполучених областей Північної Америки щороку посилають туди по кілька суден, число яких іноді сягає до двадцяти, для торгівлі з жителями в межах Росії…

… Це ще не все. Від цієї, можна сказати, хижацької торгівлі походить інше, далеко важливіше зло: ці судна постачають жителям порох, рушниці, навіть почали доставляти їм гармати, явно з наміром вжити цю зброю проти росіян, з яких дуже багато загинуло від її дії, і я сміливо можу твердити, що найбільшу частину російських промисловців, які загинули від руки диких американців, вбито порохом і кулями, доставленими їм освіченими американцями. Я не розумію, яким чином погодити

таку явну ворожість цих республіканців з правами народними…

— Послати б кілька військових суден на Аляску, і ці американські торгаші швидко забралися б геть із наших гаваней, — сказав Рилєєв.

— Хто ж пошле? — гірко озвався Трубецькой. — Маркіз де Траверсе?.. Чи цар? Та він швидше на кріпаків спрямує гармати, ніж від іноземців стане російську землю обороняти. Аляска далеко, а він Ґ Петербурга побоюється.

— Та й які кораблі послати? — роздумливо питав Головнін. — Усі ці непрохані гості при дворі довели флот наш до страшного стану. Тут не просити государя, — кричати, битися хочеться: подивіться, в якому становищі сьогодні флот російський, славне дітище Петрове! Розграбували його сановники-зажери, до злиденного, ганебного стану довели…

Рилєєв спитав несподівано суворо:

— Ви нам скаржитесь, Василю Михайловичу?.. Мито чудово знаємо, хто винен в усіх бідах Росії… В палаці сидить він, супостат, оточений підлесниками й ябедами… Голосніше казати треба, Василю Михайловичу, так, щоб уся Росія почула!..

— Я знаю, — мовив Головнін, — що голосніш за друковане слово ніхто не скаже… Тому й приготував «Записку про стан російського флоту в 1824 році»… Видаю її за твір якогось мічмана Мореходова… Ви розумієте: тільки-но дізнаються про автора, — зразу ж у Сибір… Але де надрукувати мені цю записку? Який видавець згодиться піти на риск?..

Він розгладив перед собою акуратно згорнуті аркуші паперу, декабристи тісніше зсунулися круг нього… Голос Головніна дзвенів, і обличчя було бліде від гніву: «Якби хитре й віроломне начальство, користуючись неуважністю до блага Вітчизни і слабкістю уряду, хотіло, з намови й домагання зовнішніх ворогів Росії, для власної своєї користі довести різними шляхами й засобами флот наш до крайньої нікчемності, то й тоді не могло б воно доставити його в становище більш знехтуване й більш безсиле, ніж те, в якому він нині перебуває…»

— Браво! — закричав Рилєєв. — Правильно!.. Це говорить патріот Росії і громадянин…

Головнін читав далі, затаївши злу посмішку:

— «… Зухвальством було б з мого боку в справі політичній заперечувати людям, які політикою займаються по посаді, людям, прикрашеним пудрою й гаптованими кафтанами. Та як нам відомо, не кожен той герой, хто носить шпори і мундир, не кожен той тонкий дипломат, кого вшановано званням посла, і не на всіх тронах сидять Соломони…»

— Та це ж про деспота сказано… про самого царя! —

захоплено вигукнув Трубецькой, але голос його заглушили дружні гнівні й радісні крики.

Вперше в житті переживав Головнін таке глибоке хвилювання. Навіть повітря в кімнаті здалось йому розрідженим, як перед боєм. Він знав, що ці руки, які тяглись до нього, були чисті руки, і знав, що ця дружба священна, як її мета…

Немов виявляючи почуття всіх, Кіндрат Рилєєв міцно, гаряче обняв Головніна.

— Значить, ти з нами?.. Остаточно з нами?!.

Головнін спитав тихенько, з ледь помітною усмішкою:

— Це як же?.. Проти самого царя-батечка?..

— Авжеж, за республіку… За скасування кріпосного права… І — смерть цареві!..

У кімнаті стало так тихо, що, здавалось, чути було, як тануть свічки… Головнін не відповідав. Коли б вони знали чому! З любов'ю і радістю дивився він на Рилєєва, на цю людину величезної привабливої сили, безмірної відваги й кристальної чистоти.

— От ти. задумався, — стиха промовив Рилєєв.

Головнін поривчасто зітхнув і вище підвів голову:

— Я двічі був у полоні: в англійців і японців… Та ви це знаєте. Я повертався на батьківщину з світлою мрією — побачити, що народ мій вільний, що йому відкрито всі шляхи до освіти, до піднесення людини-трудівника, до загального блага… Але на батьківщині моїй, стражденній, я побачив тюрми, палаци, казарми, страшні військові поселення, знущання над кріпаками, торгівлю людьми!.. Все це жахливе, нестерпне… Я побачив народ мій неосвіченим і темним, знехтуваним, знедоленим і забитим. Скажені жандарми Аракчеєва катують і страчують людей за найменший справедливий протест… І тоді я гірко подумав: ось він, третій полон, тюрма для мислі й серця… І ще я подумав: та невже у великого, талановитого, відважного народу, мого народу, який подолав Наполеона, не знайдуться мужні сини, готові на жертви й на подвиг?..

Він замовк, поправив гніт свічки, дивлячись крізь трепетний вогник на Рилєєва.

— Ви помітили, Кіндрате Федоровичу, що я задумався? Правду скажу: я просто з радощів замовк… Є такі сини в Росії! Звичайно ж, я з вами, остаточно і назавжди…

Пізно вночі, прощаючись з Головніним, Рилєєв спитав:

. — Здається, Василю Михайловичу, ви дістали підвищення?

— Так, мене призначено генерал-інтендантом флоту. Тепер мій обов'язок — будувати флот. Ви уявляєте, які мене ждуть баталії з китами-підрядниками, з зажерливими сановниками, з

казнокрадами, з високопоставленими злодіями?

— Справ у вас багато буде, — сказав Рилєєв. — І все це важливі для батьківщини справи… Бажаю успіху!..

Головнін не випустив його руки:

— Ваше завдання куди складніше… Пам'ятайте: я ваш вірний помічник і славній справі слуга. Генеральські еполети не завада… Але ось що, Кіндрате Федоровичу, чомусь згадалась мені зараз одна розмова. В Японії це було, в полоні… Гнали нас, групу полонених, до міста Хакодате. Випадково розговорився я з матросами про соціальні порядки в Японії, і непомітно до Росії розмова перейшла… Сказав я матросові Васильєву, що слід, пора вже назріла гарненько Русь-матінку струснути, щоб і палаци, і кріпосні володіння вщент розлетілись… Знаєте, що відповів мені матрос? Затямилась мені його відповідь, слово в слово… «Що, каже, як один ви такий, чи десяток, чи сотня? Замучать, і край. І вони ще в церквах анафемою обпаскудять…»

Вони стояли на сходах біля вікна, за яким тьмяно блищав самотній ліхтар і чорним узором вирізьблювалась чавунна огорожа Мойки. Якийсь час Рилєєв роздумуючи мовчав, потім спитав неголосно:

— Ви хочете сказати, що нас дуже мало?

— Саме це, Кіндрате Федоровичу…

— Одначе нам віддані кілька полків… Сподіваємось, що нас підтримають і моряки. Хіба за вами не піде багато хто з морських офіцерів? Хіба хоч трохи письменна людина не розуміє, що деспот одурив народ? Згадайте перші роки його царювання: звільнення селян, двопалатний парламент… Згадайте Михайла Михайловича Сперанського, це він складав широкі плани перетворень. А де Сперанський тепер? У Сибіру?.. Де все обіцяне царем? Затиснуте в кулаці у Аракчеєва? Забуто всі ліберальні фрази, їх замінив канчук, святенництво й мракобісся… Ні, не такий уже й страшний чорт, як його малюють! Кілька вірних, відданих полків, — і ми повалимо це чудовисько… Росія стане республікою.

— Я вірю вам, — сказав Головнін, — вашій внутрішній силі, ентузіазмові…

Рилєєв тихо засміявся.

— Я радий, що з нами така мужня людина, як ви.

* * *

14 грудня 1825 року на Сенатській площі в лавах повсталих

полків були й моряки — офіцери і матроси гвардійського екіпажу. Микола I, що заступив на троні Олександра, наказав стріляти в повсталих картеччю. Він перелякався на смерть: до військ декабристів уже приєднувалась міська біднота, вже летіло в царя і його почет дрюччя й каміння…

Залпи картечі звільнили Сенатську площу; забризканий кров'ю декабристів, Микола I зійшов на престол.

Того похмурого ранку 14 грудня Головніна не бачили в урядових військах. Не було його і в лавах повсталих.

Але декабристи були не тільки на Сенатській площі, не тільки в казармах лейб-гвардії Московського полку, лейб-гренадерського полку і на Катерингофському проспекті, в казармах гвардійського екіпажу. Вони були і в інших районах Петербурга, і в Кронштадті…

Не випадково жандарми з'явилися і в домі Головніна. Вони вчинили трус, переривали папери мічмана Феопемпта Лутковського, друга декабриста Дмитра Завалишина. Вони зірвали з стіни портрет Завалишина і забрали з собою.

Головнін мовчки спостерігав цю картину поліцейської ретельності, і згадалися йому того дня прості слова матроса: «Двоповерховий будинок… Тільки нагорі — звір'я, а внизу — люди».

Брата Євдокії Степанівни, дружини Головніна, мічмана Лутковського, який двічі брав участь у кругосвітніх плаваннях, вислали на Чорне море. Він був при Головніні «для особистих доручень». Та на авторитет генерал-інтенданта не зважили. Служба на Чорному морі називалась тоді «морським Сибіром»… Моряків-гвардійців, учасників грудневого повстання, скарали громадянською карою на фрегаті «Князь Владимир», багатьох прогнали крізь стрій і заслали в Сибір…

Де ж був Василь Головнін 14 грудня 1825 року, які завдання декабристів він виконував?

Відповідь на це, можливо, ще криється в горах архівних документів, і допитливий історик виявить коли-небудь прихований славетним моряком секрет. Не могло бути, щоб Головнін залишився десь осторонь подій, осторонь славного діла, в якому брав участь гвардійський морський екіпаж. Декабрист Дмитро Завалишин у своїх записках розповідає, що Головнін був одним із «членів Таємного товариства, готових на найрішучіші дії».

Твір мічмана Мореходова, його «Записка про стан російського флоту в 1824 році», видана морською друкарнею в Петербурзі аж у 1861 році, через багато літ після смерті її автора, розкриває і благородну прямоту, і ненависть Головніна до лютого

реакційного режиму.

Генерал-інтендант російського флоту, а згодом віце-адмірал Головнін перебудовував старий і будував новий флот. Це була безнастанна, важка боротьба проти безчесних іноземних пролаз, придворних шаркунів, тупих сановників і казнокрадів.

За той час, коли він очолював інтендантство флоту, на Балтиці та в Архангельську було збудовано 26 лінійних кораблів, 21 фрегат, 10 пароплавів і 147 легких суден… Російський флот знову став могутнім і грізним. Він називався імператорським флотом…

Але імператор не міг тоді прочитати «Записок декабриста» Д. І. Завалишина. Ці записки побачили світ лише в 1906 році… Завалишин писав: «… За показаннями Луніна, це саме Головнін пропонував пожертвувати собою, щоб потопити або висадити в повітря государя і його почет при одвіданні якого-небудь корабля».

Лунін був визначний декабрист, і нема підстав не вірити йому, як нема підстав не вірити й Завалишину, другові Головніна. Їх «… зблизило, — писав Завалишин, — спільне обурення проти кричущих зловживань. Ми зробилися друзями, наскільки допускала величезна різниця років».

Не два — три полони пережив Василь Головнін і не скорився. З південної Африки, від англійців, які «не забувають друзів», утік він під жерлами батарей, злобні самураї не вдержали його у в'язниці, а тут, в Росії, ціною життя ладен був він знищити головного тюремника батьківщини — царя.

Не для нього — для народу будував Василь Головнін флот, ходив у кругосвітні плавання, невтомно провадив дослідження, робив відкриття, працював над своїми спогадами й щоденниками.

Вже знаменитими стали три його вихованці — Літке, Матюшкін і Врангель… Чотири роки Федір Літке досліджував береги Нової Землі і видав про свої мандрівки чудову книжку… У Тихому океані він відкрив невідомі. острови, які назвав островами Сенявіна… Далеко на північному сході, на узбережжі від гирла Колими до Берінгової протоки, закінчили свої героїчні дослідження Матюшкін і Врангель. Шукаючи таємничу землю, про яку розповідали давні перекази чукчів, вони заходили по льодах більше ніж на 260 верст від берега…

У колі молодих морських офіцерів Головнін часто згадував про плавання «Камчатки», про дружбу й наполегливе навчання цих трьох моряків.

— А Федя Матюшкін який? — здивовано й радісно казав Головнін. — Переступив з ліцейського порога на шлюп «Камчатку» і зробився справжнім морським вовком! Пригадую, чи.

то на вахті вночі, чи в холод, чи під шторм, весь час, при кожній нагоді, вірші Олександра Сергійовича напам'ять він читав, дуже любив поета… Щоденники для нього спеціально вів, старанно всі події записував. Напевно, передав їх Олександрові Сергійовичу, — великі вони друзі. Але в той час я не думав би, що цей ліричний юнак Федя на такі відважні діла здатний, — в океані, в льодах тижнями випробувати щастя… Признатися, я дуже шкодую, що не був там, у льодах, разом з ними. А втім, іще встигну. Побуваємо ще раз на Алясці і за Берінгову протоку спробуємо пройти…

Хтось з офіцерів зауважив:

— Все-таки роки, Василю Михайловичу…

Він здивувався:

— Роки?.. Ви вважаєте, Що це багато — п'ятдесят п'ять років? На мою, наприклад, думку, це й є золотий час життя, коли є досвід пережитого, і знання, і любов до справи, і юнацька жага до мандрівок, до відкриттів, до випробувань долі…

Був липень, ясна, світла пора північної столиці, коли над кам'яними її вершинами, над парками, над золотими куполами, невловно підкравшись, колишеться, сповнена неясного мерехтіння, біла ніч; коли на могутньому просторі Неви, мов зорі, рояться незліченні вогники човнів, і, здається, все величезне місто, з дзвіницями, арками, пам'ятниками, повислими в повітрі мостами, нечутно, чудесно лине кудись разом з крутими, гнучкими струменями величної ріки…

Та того року петербурзький липень був сумний і глухий; карнавали, гуляння заборонялися; люди з острахом зустрічались один з одним, уникаючи знайомих квартир.

Виникши десь далеко на півдні, прорвавшись крізь усі кордони й застави на дорогах, прийшла 1831 року в Петербург страшна гостя — холера.

… Головнін складав плани нових мандрівок, не знаючи, що вже хворий. В кімнаті було прохолодно, однак він задихався і звелів навстіж порозчиняти вікна.

— Ми підемо на північ, друзі мої… Праворуч залишаться Командорські… Алеутські острови… Аляска… Ми підемо далі, туди, де ніхто ще не водив кораблів…

Бліде обличчя його корчилось від судорог, піт заливав очі. Гості неквапно, мовчки повставали і, не потиснувши цим разом адміралові руки, вийшли з квартири.

Його ховали другого дня. За домовиною на Митрофаньївське кладовище йшло тільки двоє: дружина адмірала і якийсь безвісний моряк. Він не назвав свого прізвища. Він сказав, що служив на «Диане».

* * *

А книжка Василя Головніна, його «Записки», лишилася жити. Майже через два десятиріччя після виходу її з друку, друг Пушкіна, Грибоєдова, Рилєєва, засланий декабрист, що зробив замах на брата царевого, поет і літератор В. К. Кюхельбекер записав у щоденнику: «Записки В. Головніна — безперечно, одні з найкращих і найрозумніших на російській мові і стилем, і змістом…»

Ця книжка лишилась жити не тільки в Росії. У відомому своєму памфлеті «Людвіг Берне» Генріх Гейне писав: «На титульному листі «Подорожі до Японії» Головніна вміщені епіграфом прекрасні слова, які російський мандрівник чув від одного знатного японця: «Звичаї народів відмінні, але хороші вчинки всюди визнаються за хороші…»

На далекому жаркому острові Тана і на суворих Алеутських островах, на Курільському пасмі і на Гаваях, в індійських селищах Кадьяку і в камчадальських стійбищах на Камчатці саме за ці благородні вчинки люди, чиї нрави і звичаї відмінні, пам'ятали російського мореходця Головніна.

Можливо, вже після смерті адмірала царські прислужники дізналися про його зв'язки з декабристами? Сановний Петербург нічим не відзначив пам'ять відважного мореходця. Але російські моряки не забули свого випробуваного капітана. Вони назвали іменем Василя Головніна затоку на американському березі Берінгової протоки і мис на південно-західному березі Аляски, гору на північному острові Нової Землі і протоку між островами Райкоке і Матуа в Курільському пасмі, вулкан на острові Кунашир і мис на півострові Ямал…

В суворих просторах Арктики, на підході до північного острова Нової Землі, і в неспокійних далях Тихого океану, біля Курільського пасма, дві суворі підхмарні вершини правлять нашим морякам за орієнтири. Вони названі ім'ям Василя Головніна… В синівському служінні Батьківщині, в самовідданій вірності обов'язкові відважне життя моряка з «Дианы» теж може правити за орієнтир.

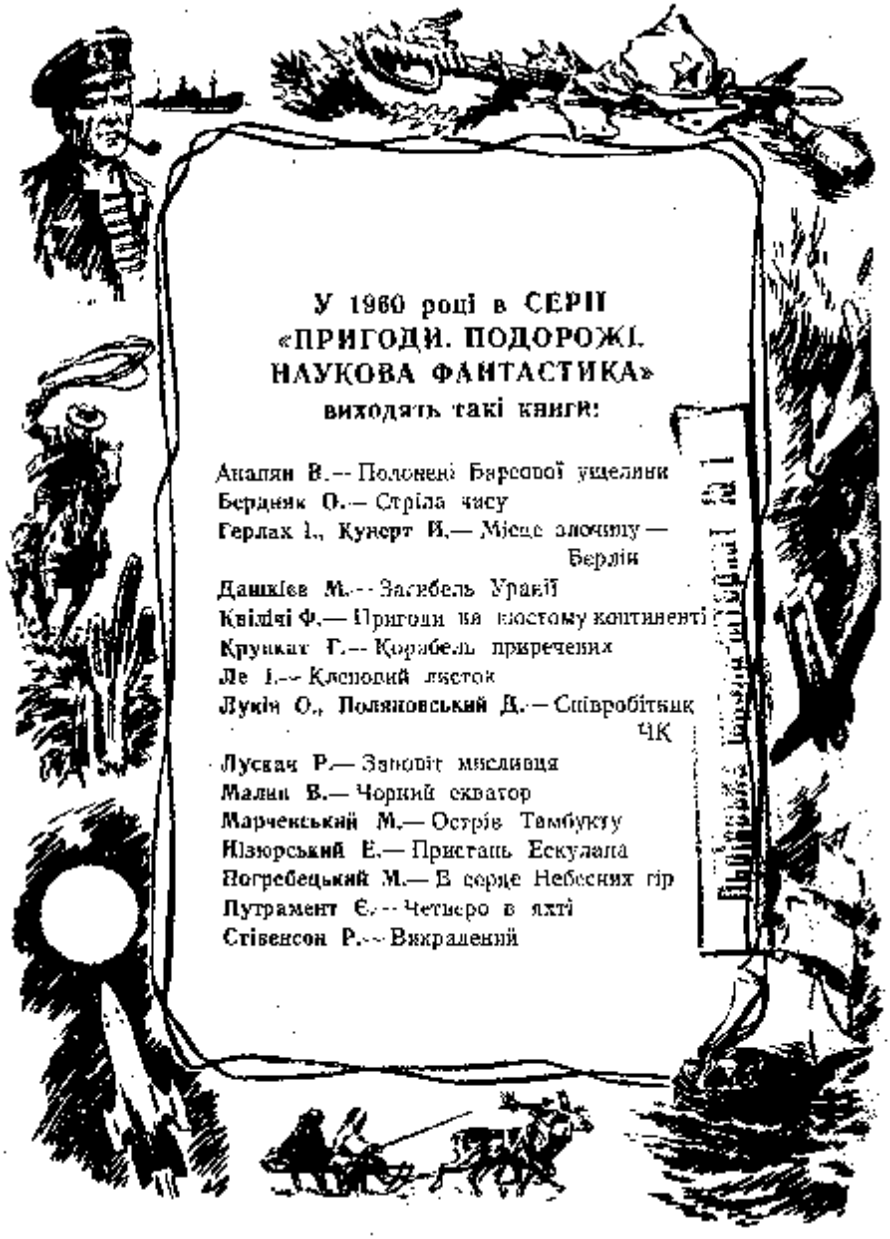

У 1960 році в СЕРІЇ
«ПРИГОДИ. ПОДОРОЖІ. НАУКОВА ФАНТАСТИКА»
виходять такі книги:

Анапян В.— Полонені Барсової ущелини
Бердник О.— Стріла часу
Герлах І., Кунерт В.— Місце злочину — Берлін
Дашкіев М.— Загибель Ураїї
Квідлі Ф.— Пригоди на іншому континенті
Крункат Г.— Корабель приречених
Ле І.— Кленовий листок
Лукін О., Поляновський Д.— Співробітник ЧК
Луєвич Р.— Заповіт мисливця
Малик В.— Чорний екватор
Марченківський М.— Острів Тамбукту
Ніжурський Е.— Пристань Ескулапа
Погребецький М.— В серці Небесних гір
Путрамент Є.— Четверо в яхті
Стівенсон Р.— Викрадений

notes

Примітки

1

Острів Кунасірі — нині Кунашир; Матсмай, або Мацмай — нині Хоккайдо.

2

Пер. С. Крижанівського.

3

Пер. М. Терещенка.